Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Yaz 1977

2

YÖNETMEN
DİVİTÇİOĞLU Sencer

YAYIM KURULU
AKAT A. Savaş
BORATAV Korkut
ÇAPAN Cevat
ÇAVDAR Tuncay
KEYDER Çağlar
TOPRAK Zafer

Sahibi ve
Sorumlu Yönetmen
Tuncay ÇAVDAR

Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi Yaz 1977

MAKALELER

İdris KÜÇÜKÖMER : Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum

Sina AKŞİN : Osmanlı ve Türk toplumundaki sınıf yapısı üzerine bir deneme

Metin KUNT : Müteşebbis bir Osmanlı

Hilmi YAVUZ : Kemal Tahir ve Marksizm

Mehmet ARDA : «Üretim Fiyatları» ve 1960'lardaki Türk ekonomisinin bazı özellikleri

Ayşe KUDAT : Aile ve yeniden-üretim

Seyfettin GÜRSEL : Tarihî maddecilik ve sorunları

Sencer DİVİTÇİOĞLU : Yeniden-üretim ve üretim tarzı genel teorisine giriş

BELGELER

Haydar KAZGAN : Osmanlı kaynaklarına göre İstanbul'daki Esham ve Tahvilât borsası ve borsa oyunları

Halil SAHİLLİOĞLU : Derviş Mehmed Paşa: Kişiliği ve ekonomik anlayışı

KİTAPLAR

Ömer BOZKURT : Karşılaştırmalı kamu yönetimi ve yönetim sosyolojisi

Nermin Abadan UNAT : Une Suisse au-dessus de tout soupçon

Hasan ERSEL : «Değer ve bölüşüm» üzerine

Abone : Yıllık yurtiçi 100 TL., yurtdışı abonesinde posta ücreti eklenir.
Yazışma ve ödemeli isteme adresi: Piyerloti Cad. 21/2 Türbe - İSTANBUL

Yayın Tarihi EYLÜL 1977
Yayına Hazırlayan : BETA
Dizgi - Baskı Hilâl Matbaacılık Kollektif Şirketi, Tel.: 22 91 78 — İSTANBUL

ASYAGİL ÜRETİM BİÇİMİ, YENİDEN ÜRETİM VE SİVİL TOPLUM

İdris KÜÇÜKÖMER (*)

Benim iki sorunum var. İlk bakışta belki anlaşılır; iki soru da birbiri içinde, daha genel bir konunun iki ayrı görünüşü gibidir. Soralım sorularımızı:

1 — Asyagil üretim biçimlerinde ya da onların hakim olduğu sosyo-ekonomik kuruluşlarda, değişim (mutasyon) için yeterli bir ilkel birikim olgusu neden belirlenemedi ya da değişim neden ilkel birikim için yeterli koşulları içerde üretmedi.

2 — Batı'da görülen sivil toplum kurumları neden Doğu toplumlarında oluşmadı. Batı'da hem yatay hem de dikey ilişkilerle birlikte bir bütünlük belirirken; Doğu'da genel olarak neden dikey ilişkilerin derinliğini gözleyebiliriz. Demiştim ki, iki sorun birbirinin içindedir, biri incelenirken, diğeri de incelenmiş olur. Fakat benim için, ikinci sorunu evrensel (yaygın) güncelliği ile incelemenin hareket ya da ağırlık noktası olacaktır.

Bu yazı iki bölümdür: Çeşitli Asyagil üretim biçimi türleri vardır. Bunlardan belli bir türün içinde hakimiyet ilişkisini aramak; bununla sosyo-ekonomik kuruluşta bu hakimiyet ilişkisile yeniden üretim devresinin kapsamını açıklamak; böylece yukardaki iki sorunun çözümüne girişmektir. Bu çözümlemede yeterli öğeler ve kriterler belirirse, ikinci bölüm olarak Batı ile genel bir karşılaştırma yapmayı kolaylaştırır sanıyorum. Hakimiyet ilişkisini iktidar ilişkisi olarak da alabiliriz. İktidar alanı, politik ilişkilerden belli bir düzeye varmakla, **devlet düzeni**'nden başka bir şey olmayacaktır. Bilindiği gibi böyle bir düzeyde artık sınıflaşmanın, sınıf ilişkilerinin yani mücadelelerinin tarihine girilmiştir. Hemen altını çizelim ki, konumuz devlet düzeni kavramı etrafında gelişecektir. İktidar sürecinin yer alacağı politik toplumun genel bir tür **kast** niteliği ve onun altında yer alan doğrudan üreticiler toplulukları (alt toplum) arasındaki sınıfsal bağların niteliği asıl açıklanması gereken düğümdür. Söz konusu düğümü çözmek için de iki soru sorulabilir: Doğrudan üreticilkten politik topluma girme olanakları nasıl belirlenir; doğrudan üreticilerin özgürlük sorunudur bu; böyle bir giriş ekonomik güce dayanmadan gerçekleşebilir mi?

(*) İ. Ü. İktisat Fakültesi Profesörü.

İlkel birikim olgusu çoklu bir belirlenimdir. Bu olguda ekonomik öğeleri diğerlerinden soyutlayarak ele almak ilk adımdır. Konuyu orada bırakmak politik ve ideolojik yapıların ve onlardan yansıyan toplumsal ilişkilerin rolünü, rekabetçi kapitalizmin getirdiği modele dayanarak, ikincil plana atmak kapitalist öncesi toplumların da bizi basit bir ekonomimzm tuzağına düşürebilir. Hayatın yeniden üretiminde ekonomi **sürekli koşuldur, fakat yeterli değildir.** O zaman ekonomik temel kavramına, politik ve ideolojik yapı ve ilişkilerin koşul olarak girip girmediğini açıklamamız da bir zorunluluktur.

İlkel birikimin klâsik tanımı şöyledir:

> «Kapitalist sistem, işçilerin emeklerini gerçekleştirdikleri araçların bütün mülkiyetinden tamamen ayrılmalarını (separation) ön koşul olarak varsayar. Kapitalist üretim kendi ayakları üzerine oturur oturmaz, bu ayırımı sadece sürdürmez, fakat onu devamlı olarak genişleyen ölçekle yeniden üretir. Bu nedenle, kapitalist sistem için yolu temizleyen bu süreç, işçiyi üretim araçlarının tasarrufundan uzaklaştıran süreçten başka bir şey değildir. Bir süreç ki, bir yandan sosyal geçim ve üretim araçlarını sermayeye, öte yandan da, doğrudan üreticileri ücretli-işçilere dönüştürür.» (Capital, Cilt I, s. 714).

Bir üretim biçiminin kapitalizme geçebilirliği çok kere burada değinilen ayırıma (separation) yatkınlığı yada yatkın olmaması direnci (stuborn) ile açıklanır. Bize göre çoklu belirlenmenin tarihî koşulları içinde bu kriter üzerinde daha çok durmayı gerektirir. Bu sürecin gerçek tarihinde, «istila, köleleştirme, soygun, öldürme kısaca zor kullanma büyük rol oynadığından politik, ideolojik etkenler birlikte görülür. Oluşun «sevimsizliği» de buradadır.

İlkel birikimin temelinde şu olgular vardır: 1 — Normal artık emeğin ranttan, (doğrudan emek biçiminde, aynı biçimde, nakdi biçimde ranttan) kapitalist kâra dönüşü, 2 — Tüccar sermayesinin hakimiyet (kategorik) süreci yerini endüstriyel sermayenin hakimiyeti (kategorik) sürecinin alması, endüstriyel sermayenin yeniden üretim devresinin evrenselleşmesi; bu yeni ve ilk dünya sistemi oldu (1).

(1) Ticari ve tefeci sermayesinin endüstriyel sermayeye dönüşmesinin engelleri a) Korporatif şehirlerin (yarı bağımsız ya da bağımsız) lonca düze-

Bu olguda politik yapı ve ilişkilerin yeri tarih teorisi için tekrar ele alınmalıdır.

Şimdi bazı kavramlara değinmenin yeridir. Ben belirlenmeyi (determination) sınır koymak anlamına alıyorum. Ama bu sınırlama içinde almaşık üretim biçimlerinin, onların özgül ekonomik, politik, ideolojik yapılara varması olanağı vardır.

Hakimiyet (dominans) kavramını üstünlükle yönetim ya da düzenleme diye kabul ediyorum. Şu halde iki kavramı birbirinden ayıranlara katılıyorum. Hakimiyeti egemen diye Yunancadan çeviremiyorum.

O halde **hegemonya** kavramı nedir? Alt yapı ile üst yapı arasında uyumluluk sağlama yerine, alt yapı ile üst yapının iç içe ya da üst üste girmesi ile oluşacağını kabul ediyorum. Öyle ki, rekabetçi kapitalizme geçişin ünlü ekonomi, politika, ideoloji ayırımı (Locke'u ve klâsik iktisatçıları hatırlayalım) ve onun üstüne kurulan modelleri göz önüne getirelim; fakat tekelleşme sürecinde politik yapının ve ilişkilerin ekonomi ya da piyasa sistemi içine koşul olarak girişine döne-

---

ni b) Feodal kırsal ilişkiler. Bu engellerin aşılarak manifaktörün gelişip evrilmesi için dünya pazarının (iç ve dış dünya) belli bir gelişme seviyesi gereklidir. Bu zorunlu koşulun oluşumunda, «Modern Çağ» denen çağın büyük etken ya da değişimlerini hatırlatalım. Bunlar kısaca :

1) Kolonicilik, esir ticareti, Afrika ve Amerika'nın hazinelerini yağma, yerli halkları madenlerde çalıştırma vb.
2) Devletin gücü ile burjuva çıkarları arasında paralellik ile himayecilik sisteminin gelişmesi, devlet iktidarının bu yolda kullanılması,
3) Dünya ticaret savaşları,
4) Millî kamu borçları düzenin ve bunlarla birlikte finans sisteminin (bankacılık dahil) gelişmesi. Millî borçlanma ya da devlet borçları düzenine Marx «Devletin Yabancılaşması» der (Capital, Cilt I, s. 755). Devlet gücü yada iktidarı bu yoldan giderek el değiştirecektir.
5) Millî devlet politikası ve devlet borçlarının karşılanması için modern vergi...
6) Rönesans (kapitalist ideolojinin yaratılış sürecidir) ve bilimde gelişme.

Devlet ve özel finans kurumlarının birbiriyle iç içe oluşumu, ayrı ellerde bulunan paraların kapitale dönüşmek üzere kapitalistlerin eline geçmesini sağlayacak sistemi geliştirmeye yarar ve burada ilk sermaye şirketleri için koşullar vardır. Feodal segmenter devletle merkezileşme eğilimi içinde devlet gücünün ekonomik belirlenmedeki rolü açıktır (yoğunlaşmış ve organize toplum gücü olarak).

Bunlar, eş anlı ve çapraz olarak birbirine girmiştir. Bu çapraz girişin analizi sanırım henüz yetersizdir.

lim. Bu arada ideolojinin de ekonomik temele girişi açıktır. Öyleyse kapitalist hegemonya bu içiçelikten doğar. Kapitalist öncesi üretim biçimlerinde soyutlama ile algılanabilen üst yapı yapının zaten içindedir; bu bakımdan bir Asyagil üretim biçiminde devlet düzeninde politik toplumun başı hükümdarın hegemonyası tamdır (2).

Görülüyor ki, kapitalist öncesi üretim biçimlerinde politik ve ideolojik yapıların ekonomik temele indiğini de kabul ediyoruz; yani onlarsız olamazlığını. Kabul ettiğimiz diğer bir iddia da her sosyo-ekonomik kuruluşta birden çok üretim biçiminin varlığıdır.

Bütünlük sorunu önce üretim biçimi seviyesinde ortaya çıkar. Üretim biçiminin yeniden üretimi için ekonomik, politik, ideolojik mantıkî **yeterlilik** ilişkileridir. Kuşkusuz yeterlilik koşulları genişleyen bir yeniden üretimi de içerir. Buradan lojik eğilimlerde hakimiyet ilişkileri, uyumsuzlukları uyumluluk sınırları içinde tutar. Diğer bütünlük birden fazla üretim biçiminin hakimiyet ilişkileri ile bağlantısından doğar; burada üretim biçimlerine ait kesimlerin karşılıklı lojik eğilimleri uyumluluk ya da uyumsuzluklarından potansiyel almaşıklara (çoklu belirlenimlere) açık bir bütünlüktür; bu sosyo-ekonomik kuruluştur. Soyutlamaya **burada** aşağıya inerek varabiliriz. Tarihî **gerçekleşme** toplumsal sınıf ilişkileri ile gözlenebilir.

TANIM VE HİPOTEZ :

Hakimiyet biçimi (ilişkisi) : Merkezi-üniter-bürokratik-politik düzen. Bu düzen **devlet düzeni** olarak da ifade edilir. Devlet düzeninin kuruluş öncesini, onun tarih öncesi olarak kabul ediyorum. Belli bir üretim güçleri seviyesinde, önceki üretim ilişkilerinin artık yeniden üretilemezliği yeni politik düzeni getirir. Hakimiyet biçimi bütünlüğün koşuludur.

Belirleme biçimi : Üretim güçleri arasında insan tarafından yaratılmamış olan doğanın özgül bir temeli (nomadik, hidrolik, ya da ikisi birden) üzerinde belirlenen üretim ilişkileri içinde karmaşık kooperasyonun hakim kooperasyon biçimi olması kaçınılmaz bir ön koşuldur. Bu ön koşul, kendisi ile uyumlu politik ve ideolojik ilişkileri de belirler. Ancak **politik ilişki biçimi** maddi taban içinde belirlenirken,

(2) Belirleme ile hâkimiyetin ne derecede üst üste geldiği sorusu sorulabilir belki.

bir yandan sınıfsal hakimiyet ilişkisini oluşturur, öte yandan da, aynı zamanda, **bir üretim ilişkisini temsil eder.** Özgül nitelik şudur: ta ki daha büyük bir üretim gücü tarafından dıştan belirleninceye kadar, bu hakimiyet ilişkisi, neyin, nasıl üretileceğini belirleme eğilimindedir. Özetle: politik hakimiyet ilişkisi ekonomik temele dahildir, ona hakimdir ve kesin dış belirlenmeye kadar belirleyicidir de. Burada gözleyeceğimiz devlet düzeni, «bir örgütlenme biçiminin maddi güç oluşu»dur da.

Yeniden üretim biçimi : Üretim biçiminin ya da sosyo-ekonomik kuruluşun işler bütünlüğünün sağlanması, yani bir bütünü oluşturacak süreç ve devresinin kesintisiz tamamlanması, hakimiyet ilişkisinin sürekliliğinin kurumlaştığı devlet düzeninin yeniden üretimi ile özdeştir; diğer bir deyişle bu, hakim sınfın ya da üst toplumun yeniden üretimidir. Doğrudan üreticilerin oluşturduğu alt sınıfın üretimi de sınırlandırılırken oradan yeni üretim ilişkilerile yeni bir hakimiyet ilişkileri oluşturabilecek üretim biçiminin yukarı çıkışı sınırlandırılmış olur. O halde, Asyagil üretim biçiminde söz konusu **kararlılık,** sanki neolitik benzeri, kendi kendine yeterli yani tarım ve ona gerekli imalâtın bir arada yapıldığı kapalı bir ekonomik yapıdan değil, politik düzenin üretim ilişkilerinden gelmektedir.

Değişiklik eğilimleri, devlet düzeni içinden geçer; karşıt ve yatay ilişkiler dışsanır ya da yansızlaştırılır (nötralize edilir); çapraz uyumsuz ilişkiler gelişip bütünleşme koşullarını bulamaz. Genel bir eğilim de, toprak üzerinde yaygın (evrensel) ve sürekli özel mülkiyet biçiminin koşullarının engellenmesidir.

Politik yeniden üretimin lojiği, ideolojik yeniden üretimin lojiği ile sanki üst üste gelir. Bunun aşırı biçiminde **devlet fetişizmi** ile karşılaşılabilir ([2a]). Politik ve ideolojik yapıların üst üste çakışması ile devletin yeniden üretim süreci karakteristik tekdüze (monlitik) yapıyı ve onun insan tipini üretir. Üretim biçimine ait bütün ilişkiler merkezi devlet düzeni ile bağlantılı, insicamlı (cohesive) ve tebaiyet (dependence) ilişkileridir. Bu ilişkiler ile yeniden üretimin bütünsel işlerliği sağlanır.

(2a) Burada, tarihî somutta, merkezi politik yapıdan onun ideolojik yapısını soyutlayıp başka bir ideolojiyi ya da yapay (erzatz) ideolojiyi ikame etme eyleminin (sınıfsal) sonuçları elbette ilginçtir.

Asyagil üretim biçiminin politik düzeni ile hakim olduğu bir sosyo-ekonomik kuruluşta hem üst ve hem de alt toplumda, politik ve ideolojik kesimlerin uyumu ve devlet fetişizmi bir amentü (concensus) haline gelmiş ise, burada devrim kavramının çok farklı bir içeriği olacaktır.

ASYAGİL ÜRETİM BİÇİMİNİN ALT TÜRLERİ

I — Nomadik, II — Hidrolik. İkisinin birlikte oluşuna da bir üçüncü tür diye bakılabilir.

Birinci tür için belki Turangil ve Arapgil olarak ayrıca bir ayırım yapılabilir. Bizim konumuz birinci türdür. Bunun devlet düzeni olarak salt ilişkilerini gösteren Osmanlı sosyo-ekonomik kuruluşuna somutlama için değineceğiz. İkincinin has türü olarak Çin'e ve onun birinci ile olan farklarına değinmeyeceğiz burada. Nomadik ve hidrolik karışımına Hindistan örnek olarak verilebilir belki.

I — Marx bir yandan nomadlarda hayatın üretimi ve yeniden üretiminin sürünün yeniden üretimi demek olduğunu belirtmiş; öte yandan da bunlar arasındaki devamlı kanlı savaşlara değinmiştir. Fakat benim bildiğim kadarile, her ne sebepten ise, buradan bir üretimin biçimine ve onun son derece özgül politik ilişkilerine geçmemiştir. Orta Asya tarihine yeni yaklaşımlar ve kazılar bu yüzyıl başlarından itibaren artmıştır. İskit, Saka, Hun ve Türk Nomad uygarlıklarının, Milattan önce 2 bininci yıllardan Millattan sonra 1000'ci yıllarına kadar uzanan «hayat biçimleri» için ilginç veriler ortaya çıkmaya başlamış; 1950'lerden beri süregelmiştir. Gerçek öyle gözüküyor ki, bu «hayat biçimi» Moğolların öldürücü darbelerile Orta Asya'da sona erer (3).

Nomadların iki tür hakimiyet ilişkisi olacaktır.

1 — Bir grup nomadın diğerleri üzerinde,

2 — Bir grup nomadın yerleşik tarımsal toplumlar üzerinde.

Bunlardan birincisi, toprak ilişkilerine geçilemeyen türdür; ikincisi ise özgül toprak ilişkilerile devlet düzenine varıştır. Birinci, ikinci-

(3) Tamara Rabbot Rice, **Ancient Arts of Central Asia,** Londra, Thames and Hudson, 1965.
Milâttan önce 3 bin yıllarında Hazer Denizi doğusunda yerleşen nomadları hayret verici karmaşık ve oldukça gelişmiş hayat biçimleri olduğu ortaya çıkmaktadır.

nin tarih öncesidir. Birinciye ait kurumlar ikincide yeni fonksiyonlarla yer alabilir.

Nomadlar ve yerleşenler arasındaki ilişkiler iki tür olabilir. 1 — Savaş, 2 — Ticaret. Her ikisi de karşılıklı etkilere yol açmıştır. Step eteklerinde tarıma geçenler aynı zamanda ticareti getirmişler ve nomadlarla kıtanın güney ve batısındaki uygarlıklarla (Çin, Hint, İran, Anadolu, Mezopotamya, Grek, Roma gibi) ticaret aracısı rolünü oynamışlardır. Paranın varlığı, kuyumculuk, saraççılık, marangozluk gibi imalatla bir işbölümünün varlığı kabul edilmektedir. Madencilik, demircilik ile ilk popüler silahların yapılması nomadlar arasındaki dengenin bozulması ve bununla diğer kıtalara göçler arasında yakın bir ilişki kurulabilir kanısındayım.

Her sosyo-eonomik kuruluşun birden fazla üretim biçimini kapsadığını kabul etmiştik. Öyleyse Asya step koşulları veri alındığında, bu son derece geniş yörelerde üretim biçimleri için ne gibi olasılıklar olabilir? Hareket noktası olarak elbette üretim güçleri ve ilişkilerine bakmamız zorunlu.

(Hidrolik olmayan) türden Asyagil sosyo-ekonomik kuruluşta kaç tane üretim biçimi olduğunu ve bunların birbirlerile olan hakimiyet (dominan) bağlantılarını ve dönüşüm olanaklarını incelemek istiyorum. Burada hayatın üretim ve tekrar üretim öğeleri olarak üretim ve tüketim ünitelerine; üretim güçleri seviyesine, girişilebilecek toplumsal üretim ilişkileri seviyelerinin (almaşık) etkinlik durumuna; bunun için de olasılığı bulunan kooperasyon türleri üzerine varsayılarımız olacaktır. Şüphesiz bu varsayımlar tartışma konusu olabilir; dolayısıyle onlara dayanarak çıkarılan sonuçlar da hem kendi somutu olarak ve hem de gerçekleşmiş tarih içindeki somutların testi ile tartışılabilir (4).

1 — ASYA STEP COĞRAFYASINDA ÜRETİM BİÇİMLERİ :

ÜRETİM GÜÇLERİ İLE ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN BİRBİRİNE BAĞLANMASINDA POLİTİK-MİLİTER İLİŞKİLERİN BİR ÜRETİM İLİŞKİSİ TÜRÜ OLARAK HAKİM (DOMİNAN) OLUŞU

Hayatı üretim ve yeniden üretim ünitesi şüphesiz salt üretim ünitesinden çok farklıdır. Burada, birincisinde çok sayıda belirlenimler içinde sosyo-ekonomik kuruluşa ait gerçeğin ünitesini; ikincisinde de

(4) Burada somut tarih yazmakla uğraşmadığımızı hatırlatalım.

bir kuruluşta varsayılan üretim biçimleri seviyesinde salt üretim ünitelerini anlıyorum. Tüketim ünitelerini de ikisi açısından da ayrı ayrı ele alınması doğru gözüküyor. Üretim ve tüketim arasındaki bağlantıda (rekabetçi kapitalizm hariç) yeniden bölüşüm (redistribution) ayrıca önemlidir.

A — **Üretim güçlerinin** iki ana gruba ayrılışını burada hatırlatalım. Biri insan tarafından üretilmemiş, verili inorganik doğa; ikincisi, insanın ürettiği güçler. Birincide, step coğrafyası onunla uyumlu **başlıca üretim aracı olarak hayvan sürüleri** ile meraları öne alıyoruz. Temelde «sürünün tekrar üretimi demek» olacaktır. Üretim biçiminin hakim kesimlerin maddi temelini buradan apaçık görebileceğiz. Metalürji üzerine varsayımımız, demir devrinin başlamış olduğudur. Demir eritilmekte, bu arada ilk popüler silahlar ([5]) demirden yapılmış bulunmaktadır; hem silah ve hem de üretim aracıdır bunlar. Üzengi ve eğer ilk defa Asya nomadları tarafından keşfedilmiştir. Kol gücü ile çalışan ilkel araçlar vardır; demircilik, saraçlık, marangozluk, kuyumculuk oldukça gelişmiş bir uzmanlık seviyesindedir. Bu sanatlarla temel üretim aracı sürünün üretimi arasındaki bağları varsayıyoruz, bu noktada üretim ilişkilerine değinelim.

B — **Üretim İlişkileri.** Daha önce politik ve ideolojik yapıların temel yapının dışında değil, onu meydana getiren öğelerden olduğunu varsaydığımızı söylemiştik. Öyle ki bunları ekonomik temelden ayrı görmemiz olanakları yoktur; sadece analiz için üst yapı alt yapı kavramları kullanılabilir. İşte burada bunun aşırı denebilecek bir örneği ile karşı karşıyayız. Üretim ilişkilerini üretimde girişilen kooperasyon türleri içinden, başlıca üretim gücü ile ilişkilerin natürel lojiği ile çıkarsayalım.

I — Karmaşık Kooperasyon :

Önce önemi nedenile karmaşık (kompleks) kooperasyon açısından bakalım (Sonra diğer tür, basit koperasyona değinelim). Bu tür

(5) Demirin tarihte ilk kullanılması rastgele çıkmasına rağmen, belli bir dönemden sonra kullanılışı ticaret ve savaş ile yaygınlaşmıştır. Demiri ilk defa silah olarak kullanan bir azınlık hâkimiyetini (practorien türden) kuranlar Asurlulardır. Bronz silah, elde edilmesi güç bir silahtı. Demirin kolay ve ucuzluğu yeni bir dönemi getiriyordu.
Demirin ilk eritilmesi Anadolu'da ve Mezopotamya'da M.Ö. 1500 yılları civarında olduğu halde Çin'de M. Ö. 500 yıllarındadır.

kooperasyon burada, üretim güçlerinin insan tarafından oldukça geliştirilmesi sonucu olmasından çok temel üretim aracının üretim ve yeniden üretimin kaçınılmaz sonucudur. Verili teknoloji seviyesinde varsayıyoruz ki, Asya steplerinde hayvancılık nomad yaşantısile kaçınılmazdır. Bir nüfus ve sürü artışı seviyesinde yaylaklar sınırsız değildir. Hayvancılık için mutlak bir koşul olarak akarsu aranacaktır (kışlak-yaylak sorunu). Bu demektir ki, nomadlar arasında sık sık birbirleriyle karşı karşıya gelmek kaçınılmazdır. Tarım için yerleşik toplumlarda nüfus artışile ailelerin oymak, oba (bir çeşit fratrie'de) ve kabilelerin bölünerek görece bir bağımsızlıkla ayrı topraklar üzerinde belli sınırlara yerleşerek tarım yapması normal iken, nomad yaşantısında bu meraların özellikle step ve iklim koşulları altında sınırlandırılması kabileler seviyesinde dahi güçtür.

Bu özellik yani yeni bölünmelerle (segmantasyon) ayrı yerleşik (sedanter) ve görece bağımsız aile, köy seviyesinde tarımsal ünitelerin kurulabilmesine karşı, nomadik bölünmelerin bu özellikte olmayışı bize göre (mülkiyet düzeni ve politik düzen açısından) çoklu belirlenimde önemli bir teorik öğedir, altını itina ile çizelim.

Nomad, genellikle nonada çevredeki yerleşik topluluklara ve demir çağında Güney ve Batı Asya'nın diğer uygarlıklarına karşıdır; nomad sürüsü birlikte yaşamla üretilebilir ancak. «Toplum hareket halinde bir kervandır, ordudur.» Karmaşık kooperasyonla sürü üretilebilir; üretenler aynı zamanda haşin bozkırın savaşçılarıdır; sürüyü üretmekle üretilen insan, savaşçı olarak üretilebilir.

Nomadik üretimde **sürek avı** önemli bir yer tutar; bu da karmaşık kooperasyonla yapılabilir bir üretimdir; sürek avı ile savaş arasındaki benzer ilişki kullanılan araçlar yanında kollektif kooperasyon açısındandır da (Morgan, Marx, Terray vs.). Savaş'ın kollektif koperasyonla yapıldığı açıktır. Bu kollektif üretim ilişkisi kendinden ayrılmaz olarak madolyonun diğer yüzü halinde politik-militer ilişki olarak gözükür. Yani savaş ilişkileri üretim ilişkileridir de, ayrılmaz biçimiyle. O halde bu ilişkilerin lojiği bizi nerelere götürebilir? Kollektif ilişki olarak nomadik savaş sürüyü üretim ilişkileri, düzenli (insicamlı) ve tabiyet (dependence) özellikleri **birlikte** bulunan bir **politik düzen**'in koşuludur. Nomadik özgül yeniden üretim böyle bir düzenle ancak düşünelebilir. Böyle bir politik düzene ne oymak seviyesinde, ne de kabile seviyesinde varamayız. O, bunları aşacağı gibi, ara düzen olarak kabile-

ler federasyon ile kurulan kabileler mütarekesini de sürekli bozduran üniter bir eğilime daima sahip olacak gücü belirtir. Hanedan **cycle**'ları bu gücün zayıflaması - kuvvetlenmesinde gözlenebilir.

Bu üretim ve politik ilişkilerle uyumlu ideolojik kesimin lojiği de savaş ile üniter insicam ve tabiyet ilişkilerile uyumlu yöndedir. Üretim ilişkisi olarak politik ilişkilerle uyumlu hatta onun ürünü gibidir. Hayatın yeniden üretimin üniter politik düzeni bir koşuldur; fakat bu üretim biçimi içinde politik hakimiyeti (dominansı)dır aynı zamanda. Hakimiyet burada, üniterliğe karşı eğilimlerle çelişir ve onları ya dışsar ya da etkisiz hale getirir. Bu süreç süreklidir.

Nomadik ordu toplum yerleşik toplumlara savaşlarda üstünlüklerini **sürdürdüklerinde** yani bu ordu toplum devamlılık kazandığında bunların yerleşik topluma geçmeleri güçleşir. Bu, Asyagil nomadik bir ilkeyi belirtir; Asyalıların deyimi ile «oturak» ya da «çatak» olmaktan kaçma ilkesini üretmiştir coğrafya koşulları. Buna Oğuz Han ve Cengiz Han töresi denilir. Bunların içinde yerleşik hale geçerek toprağı işleyip yaşam koşullarını üreten ve mülk edinenler çıkabilir. Fakat bunlar ya önemsiz kalır ya da yerleşiklikten, «oturak» olmaktan tekrar nomadlığa dönmek zorunda kalırlar. Nitekim Orta Asya nomadlarından bir süre yerleşenlerin tekrar nomadlığa döndükleri bugün kabul edilen bir görüştür (6). Bu ilkeye yani oturak hale geçmekten kaçınma ilkesine Orta Asya nomadları Orta Doğu'yu ve Anadolu'yu istilâ ettikleri zaman da uymak istediler. Osman Bey yerleşmekten kaçınmayı tavsiye eder; Kılıç Aslan Konya'nın başkent olmasına rağmen şehir dışında çadırda yaşar (Z.V. Togan). Hatta çok sonraki yüzyıllarda, 16. yüzyılda hâlâ Anadolu nüfusunun önemli bölümü nomaddır (Ö. L. Barkan, Meriçli) ve bunları yerleştirmek **yeni bir bütünsellik** için çözümü güç bir meseledir (ekonomik, politik, ideolojik çelişkileri ile). Kollektif ilişkiler bağı üstünlük sağlarsa, üretici savaşçılar, üretimle alâkaları kalmayan yani üretim etmeni (ajanı) olmaktan çıkan **practorien** hakim bir sınıfa dönüşebilir (Osmanlı'da olduğu gibi). Bu halde artık sürüyü yeniden üretme ilişkileri devlet düzenini özünde militer ilişkileri yeniden üretmeye dönüşür.

İşte bu devlet düzeninin öğeleri arasında Grek'lerin ve Roma'lıla-

(6) History of Mankind, Volume 3, I.
Gaston Wief, Vadime Elisseeff, Philippe Wolff, Mean Naudou Under the Auspices of UNESCO, UNESCO 1975, George Allen and Unwin.

rın citizen'ini arayamayız. Ne Agora ne de Fora olasılığı vardır (7). Görece bağımsız toprak sahibi çiftçi citizen'lerin ülkeyi yönetim (diyalog) yeri olarak oturdukları siteyi bulamayız; servet farklılaşması, savaşlar, sınıflaşma, devlet kuruluşu, patrisyen (asilzade) ve plep (avam) çelişkileri Morgan'ın Roma tarihi için hayranlıkla söz ettiği «demokrası kahramanlığı tarihi» sürecine yer yoktur; parlamenter öğe yoktur. Batı'da başka bir uygarlığı, sivil toplumu oluşturacak öğelerin yokluğudur bu.

Kurultay, oymak beyleri ya da kabile şeyhlerinin konfederasyon kumandanını seçmek (belki militer demokrasi ile bir benzerlik) savaş sorununu konuşmak üzere bir araya gelmesi ile toplanır. Ne Agora'dır ne de Fora. Sülâle hükümdarlığı kurulunca bu da kalmayacaktır artık.

Söz konusu düzen pre-kapitalist dünyada belli bir süre, en topak vurucu güç olarak gözükür. Özellikle demirde ilk silahlar yapıldığında (8). Burada bir hipotezimiz daha var: Yeniden üretimin özgül (spesifik) politik (hareketli, mobil) ilişkileri **aşkın** ve devingen bir güçtür. Aşkın devingenlik ilişkileri, içinde bulunduğu ekonomik temelin salt öğeleri tarafından sınırlandırılamaz; aksine onu aşar; bu bir zorunluluk gibidir. Öyle ki şayanı hayret bir biçimde iç dinamizmdeki eklemleri (isterseniz iç diyalektik deyiniz) bu eğilimle kolayca analiz edebiliriz; ülke içi ekonomik üertim, bu politik düzence (ki kendisinin koşulu maddi idi) sınırlandırılırken hayatın ya da politik düzenin yeniden üretim devresi, dolaşımı (circuisi) iç ilişkilerle tamamlanamaz; bu devre dış ilişkileri mutlaka kapsayarak kapatılır: İstilâ-ticaret. Bu demektir ki: a) İç ekonomik tabanlı olmaktan çok dışa açık bir sistemle karşı karşıyayız. Üretime dönük olmayan bir niteliktir bu. b) Söz konusu aşkın güç, diyalektik olarak zaafiyetin sebebini de bize açıklar diyorum.

İç ekonomik taban militer örgütün üretiminin fonksiyonu olunca **kaynak mobilitesi sınırlanır** ve **merkantil bağlar notralize edilir:** İç maddi tabanda üretim güçleri gelişimi sınırlanır. İmalat kesimi tek ordunun lojistiği içindedir (orducu zanaatkârlar gibi); öyle olunca kor-

(7) İkisi de başlangıçta pazar yeri gibi iseler de, daha sonra batıda eta jenero ya da parlamentolara bunlardan kalıtım gelir.

(8) Asya nomadlarının Asya'dan üç kıtaya sınırlandırılması zor kavurucu göçleri, akınları ile dünya tarihini değiştirmeleri, söz konusu potansiyel gücün demir silahlarla aktüel hale çıktığı tarih dönemidir.

poratif bir şehir yönetimi oluşamaz. Politik devlet düzeni **kurulduğunda,** politik düzende hakim sınıf (tabakalar) eski nomadik üreticilikten çıkmakla beraber, **fakat çiftçi de olamazlar,** doğrudan üreticiler üstünde ayrı bir toplum olarak kalırlar; üretime bir tür kayıtsızlıktır bu. Daha açıkçası bu üst toplum gerçekte **hiç bir zaman toprağa yerleşmemiştir,** şehirlerde oturur gözükse de yerleşik devlet düzeni (kan, hısımlık gibi bağlarından tamamen çıkıp) toprağa ait (teritoryal) ilişkilere girse de o silahı elinde daima seferidir (9). Bir üst belirlenim olan ilkel birikim kapıları kapalı gibidir. Dış belirlenme buradan doğar. Ve bu toplum üretim biçimine dayanan sosyo-ekonomik kuruluşlar **dıştan** belirlenirler; çözülüp yıkılmaları dıştandır (10). Hakim üretim biçiminin böyle bir politik düzeni ile hakim olduğu sosyo-ekonomik kuruluşun gerçek yeniden üretim devresindeki dış güçlerle (dış sosyo-ekonomik kuruluşlarla) karşılıklı ilişkilerinde (savaş - ticaret vb.) belirlenmesini somut tarihle test edebiliriz.

Özetlersek, burada söz konusu genişleyen (extented) yeniden üretim ekonomik genişleyen yeniden üretim değil, daha çok politik-militer düzenin dışa doğru genişleyen yeniden üretimidir. Genişleyen yeniden üretim şemasında yeniden bölüşüm (redistribution) önemli bir yer tutar. Bu ilişkilerin lojiği ile kurulan devlet düzeni bir «istilâ devleti» düzenidir.

II — Basit Kooperasyon :

Burada varsayımlarımız şunlardır: Steplerde hareketli nomadların devamlı yer değiştirmeleri; belli grupların Orta Asya'da yayılmaları bir varsayımdır. Bunların mübadeleler yanında, step eteklerinde yerleşerek tarım yapanlarla, tüccar şehirleriyle mübadele yaparlar. Yani yerleşiklerle şehirlerde önemli derecede gelişmiş sayılan za-

(9) Hidrolik özellik ile kurulan merkezî-bürokratik bir devlet düzeni (Çin örneği) burada anlatılan gibi üretim karşısında şüphesiz kayıtsız değildir. Üretimle merkezî sistemin bu ilgisi teknik gelişme farkını da bir bakıma açıklar; ayrıca toprakta dönem dönem büyük özel mülkiyet sahipleri (gentry) oluşmasında bu farklılığın rolü vardır. Bununla beraber özel mülkiyetin politik tırmanışı bürokratik merkeziyetçilikle nötralize edilir.

(10) Yeniden üretim devresinin mutlaka büyük ölçüde dıştan kapanması, sivil toplumun var olup olmaması birlikte ele alındığında gerek emperyalizm ve gerekse faşizm teorileri için ilginç yeni öğeler kazanabiliriz. Bu soruna sonra döneceğiz.

naatkârlarla birbirine bağlı ve tamamlayıcı ilişkiler içindedirler. Diğer bir deyişle bronz ve demir devri içinde Orta Asya'da kendi kendine yeterliliğini aşan bir uzmanlaşma vardır. Neolitik çağ aşılmıştır. Bu uzmanlık seviyesi şehirleşmenin işaretidir çünkü ([11]). Yapılan mübadeleler zamanına göre lüks sayılabilecek türdenden de değildir sadece; çeşitli madenler, silahlar, hayvanlar, gıda maddeleri ([12]) mübadele konusudur. Büyük ticaret yolu olarak ipek yolu ile ne salt ipek ([13]) nakledilir ne de bununla bağlantılı başka yollar yoktur. Burada dikkati çekeceğim bir husus da şudur: Yeniden üretim hakim sınıfın (vurucu gücü ile) yeniden üretimine dönüşünce, bu sınıfın hakimiyeti için gerekli mallar sağlanmalıdır. Merkezi-militer güç oluşturulunca bu tür maddelere modern deyimiyle stratejik maddeler diyebiliriz. Bu talepler etkindir, yeniden üretim koşuludur, dışa bağımlı bir yeniden üretim öğesi var burada.

Yine varsayıyoruz ki, yerleşik bölgeler, şehirler zanaatkârları âdeta kabileler üstünde Orta Asya'ya has bir işbölümü içindedir. Söz konusu tamamlaşma, modern rekabetçi piyasaların fiyatlandırma süreci eşdeğerlik gibi kavramlarile bir olgu olarak kavranamaz. Belki Orta Anadolu Hitit uygarlığının sahil ticaret bölgelerile birbirine muhtaç bir yaşam koşulu (symbiosis) içinde görülen tamamlaşmanın daha gelişmiş bir biçimi diye bir benzetme yapabiliriz. Eski imparatorluklarda olduğu gibi ticaret önceden kararlaştırılan, düzenlenen, tespit edilen koşullara göre, anlaşmalarla yapılması ve buna kamusal ilişkilerin karışmasile yürütüldüğünün varsayılması gerekir; yoksa piyasa yerinde arz ve talep karşılaşması ile bir eşdeğerlilik arayan mübadelenin olağanlığı zayıftır. Bu iddialar ülkeler arası ticaretin, pazar yerinde (market) yapılan mübadelelerden farklılığına dayanmaktadır. Ülkerler arası ticaretin ödeme araçlarının ilkel de olsa varlığını kabul ediyoruz ([14]). Bununla beraber zanaatkârların ve tüccarların bulunduğu şehirlerde piyasa yerlerinin bulunduğunu da varsayıyoruz ([15]). Şehirler nomadlarla,

(11) Gerçi, B.Y. Vladimirstov, Mogol kadınlarının imalât işlerinden söz ederken bir yandan sanki kapalı bir aile ya da oba topluluğu çizerken, öte yandan da üretim fazlasını kadının sattığını da belirtir. **Mogolların İçtimaî Teşkilâtı,** Türk Tarih Kurumu, 1944 Ankara.

(12) Vladimirstov, Orta Asya'da un ticaretinden de söz eder.

(13) İpek Hun'larda iç çamaşır olarak da kullanılmıştır. Tamara Talbot Rice, **Ancient Arts of Central Asia,** Thames and Hudson, London, 1965.

(14) Asya hükümdarlıklarına ait paralar, kazılarda bulunmuştur.

(15) Atina'nın Agora'sı, Roma'nın Fora'sı başlangıçta pazar yeri idiler; fakat

Çin, Hint, İran, Akdeniz Bölgesi vb. arasında bağlantı yerleridir. Burada ticaret ve savaş ilişkileri arasındaki klasik çelişki ile karşılaşırız. Ticaret ve ticaret yollarının kontrolü ile sağlanan gelir, yerleşiklerin zenginliklerine el koyma istilâ sebepleridir. Fakat ticari ilişkilerin âdeta kaçınılmaz oluşu, istilânın tırmanmasına ve çelişkinin geniş imparatorluklarla çözümüne yol açar. Tarihte büyük istilâlar planlarile ticaret yolları arasında paralellik gözlenebilir. Devlet düzenine varan nomad hakim sınıfının yeniden üretimini, hakimiyet altına alınan diğer nomad ve yerleşik bölgelerin **üreticilerinden** ayırmakla beraber onların ihtiyacında olduğu maddi araçların yeniden üretim devresi çok geniş ve karmaşık olabilir (hakimiyet alanı içinde ve dışında).

Demek ki, çok geniş bir alanda nomadik hareketlerle birlikte o geniş alanda yerleşiklerle, şehirlerle ticari ilişkiler mevcuttur; ([16]) ve çeşitli zanaatlarda basit kooperasyon ve küçük üreticilik olağandır; ancak madencilik alanında karmaşık ya da kollektif bir koperasyona da rastlanabilir ([17]). Şehirler nomadların hükmü altında olduğunda ya da olmadığında, nomadların ihtiyaçlarının bir bölümünü karşılayan imalat kesimidir. a) Hakimiyet altında mübadele olduğu gibi, vergi ya da haraçla ya da zorunlulukla hakim sınıfa bir artık transferi (ayni-nakdî) yapılır, b) Nomaddan bağımsızlık halinde mübadele doğaldır ([18]).

İşte bu merkantil ilişkiler, sürünün üretimi, sürek avı, maden çıkarılışında gözlenebilecek karmaşık kooperasyon yanında, basit kooperasyon ve doğal olarak bireysel üretimlerinin varlığının da işaretidir. Basit kooperasyon ilişkilerinde bir üretim biçiminin varlığından söz edebilir miyiz? Buna Buna diğer soru ile cevap vereceğiz, basit kooperasyona dayanan küçük üreticilik kendisini nasıl yeniden üretebilir? Bu: a) Önce üretim ve dolaşım aşamalarının bütünlüğünün güvence içinde olup olmamasına bağlıdır. Bu ise politik ilişkilerin uyum düzeyine bağlıdır. Asya şehirleri ne yerleşik tarımcıların ülkeyi yönetmek için bir araya geldikleri (Atina ve Roma benzeri) şehirlerdir; ne de za-

---

bunun yanında citezen'lerin politik toplantılarının yapıldığı haline dönüştü. Asya şehirlerinin bu niteliği kazanamama nedenleri bir bakıma bu yazının temel meselesinin bir yanıdır.

(16) Bu yaygın ilişkiler geniş imparatorluk sebebidir.

(17) Demir, bakır madenlerinde kitle halinde çalışma; çalışanlar hâkimiyet altına alınmış kabile üyeleri de olabilir.

(18) Paranın varlığını kabul ediyoruz.

naatkârların **korporatif** yönetiminde (Orta Çağda Batı Avrupa şehirleri gibi) şehirleridir. Küçük tarım üreticiliğinin politik lojiği, şehirleşme ile birlikte şehirlerden yönetim düzeni kurmaktır. Oysa Orta Asya'da bir yandan nomadik üretim biçimi yanında ya da arasında, öte yandan da güneyde hidrolik merkezi devlet düzenli üretim biçimleri arasında bulunmakla yerleşik halklar için kendi politik düzenlerini kurma olanakları sınırlıdır. Yerleşik tarım yapanlar ve şehirlerde imalat ile uğraşanlar kendi aralarında ve nomadlarla mübadele yapmakla beraber nomadik politik gücün etki alanı dışında ilanihaye kalamazlar potansiyel ya da aktüel istilâ ile karşı karşıyadırlar. Nitekim nomadik politik düzenin üstünlüğü karşısında toprağa yerleşenlerden tekrar nomad hayatına katılanlar olabileceği gibi, yaşam bölgelerini terk ederek çok uzak yörelere göçenler de olacaktır. Hidrolik merkezi devlet düzeni etki alanındakiler için de istilâ olanakları açıktır. Nomadik bölge içinde üretim ve mübadele, kabileler konfederasyonunun ve oradan çıkabilecek hanedan hakimiyetindeki imparatorlukların geniş alanları kapsaması ve bunun devamlılığı küçük üreticilerin merkantil ilişkileriyle uyumludur. Küçük üreticilik ve mübadelenin ideolojisi mübadelelerin güvenliği, tüccarların dokunulmazlığını gereksindirir. Geniş bir bölgede güvence ile küçük üreticilik merkantil bağlarla birlikte üretim ve yeniden üretim yapabilir. Bu ilişkiler alanını kuran hakim güç sahipleri güçleriyle toplumsal artığın yaratılmasını zorlar ve ona sahip olurlar.

Hareketli nomadik kesim ile küçük üreticilerden meydana gelen karşılıklı bağlılık ilişkilerinin ekonomik politik, ideolojik bütünlüğü Asyagil sosyo-ekonomik kuruluşun bütünlüğüdür. Burada nomadik üretim biçimindeki topak-merkezi **politik ilişkilerin,** hem nomadik üretim biçimine ve hem de küçük üreticiliğe hakimiyeti Asyagil sosyo-ekonomik kuruluşun genel karakteristiğidir. Böyle bir politik egemenlik biçimiyle üst ve alt toplumu, bunlar arasındaki sürekli sınıf ilişkileri ve merkezi devlet düzenile kurulmuştur. İşte bu koşullar belirgin olunca klasik Asyagil üretim biçiminin tarih öncesi (prehistoryası) bitmiştir. Demek ki küçük tarım üreticiliği ve imalat kesiminin yeniden üretimi için gerekli politik düzen'in doğal lojiği Asya coğrafyasında merkezi devlet düzenli üretim biçimlerince engellenir; gerçekleşemez (realize olamaz). Bu bakımdan şehirler tarımsal üreticilerin oturduğu yerler değildir; tüccarların, zanaatkârların ve askerlerin kamplarının bulunduğu karargâh yerleridir. Böyle bir şehirde korporatif yönetim

için de olanak yoktur ([19]). Güçlü nomadlar ile şehirler ve yerleşik halklar arasındaki mübadele ilişkilerinin dış alemle olan ilişkilerile birlikte üretim güçlerinin daha üst düzeyde bir gelişmeye varması güçtür: a) Nomad konfederasyonları ya da hanedanları arasında tahrip edici savaşlar sebebile sulh döneminin kısalığı. b) Orta Asya'da son nomad imparatorluğunun kuruluşu nomad halklar ile yerleşikler arasındaki dengeyi de tahrip etmiştir. Şöyle ki Moğollar (Cengiz) Asya'ya hakim olurken, kendilerine başkaldırabilecek nomadları yok etmiş ya da Asya'dan göçmelerine (Türkler gibi) sebep olmuştur. Cengiz haraca razı olan şehirlere dokunmak istememiş fakat nomadların önemli bir bölümü sahneden çekildiğinde, yerleşik zanaatkârlar da Asya'yı terketmiştir. Sonuç Orta Asya tarihinin bir çeşit durdurulmasıdır. Moğollar (Yuan hanedanı) Çin'den kovulduktan sonra Orta Asya'ya geldiklerinde artık Orta Asya eski Asya değildir. c) Merkezi politik düzen'e hakim olanlar devlet düzeni içinde yukardan toplum niteliğini belirgin hale getirince üretici olmaktan çıkacaklardır ve ideolojik öğreti içinde dünyayı algılamaları ünionist bir biçimde olacak. d) Bu olgunun üniter-merkezi ideolojik öğretisi içinde bilimin uygulama niteliği kaybolabilecektir; bu da bilim ve teknoloji üretimini sınırlayan bir engeldir. Üretimi doğrudan yapanlar sınırlı koşullarile alt sınıflar olarak, ürün ve teknolojiyi geliştiremeyeceklerdir.

Kan bağlarına dayanarak kendini yeniden üretebilen bir üretim biçimi var mıdır veri aldığımız koşullarda? Nomadik hayatın üretiminde temel birim olarak aile ya da yakın akraba aileler topluluğu olarak oba ya da oymağı alabilir miyiz; ve yeniden üretim için kan bağları yeterli midir?

a) Geneolojik doğal aile aşılmış, aynı kandan (ya da kemikten) olanların evlenemezliği bir kural (yasak)dır. Teker teker ya da gruplar halinde uzak kabileler (yad) arasında kız verme, (kaçırma da olur) damat olma genel kuraldır; yani exogami vardır. Bir emek gücü sahibi olarak sürünün üretim sürecinde kadının üretime katılması zorunludur. Kadının kocası öldüğünde onunla, ölenin yakın akrabaları evlenir. Bu hallerde çok karılılık sistemi doğaldır. Bir kabilenin ya da kabileler konfederasyonunun kabilelerin birbirlerile ittifak etmeleri yanında

(19) Ticaret yollarının kavşağında kervansarayların, hanların bulunduğu yerler olan şehirlerin mekân boyutları, Batı sitelerinin boyutlarına benzemeyecektir.

karşılıklı savaşmasına, (asıl olan sürü ve onun üretim süreci olduğu için [20]) engel değildir. Yani kabileden, kabileler konfederasyonu ve daha da gidildikçe kan bağları etkin bir örgütlenme biçimini yitirme eğilimindedir. Belli bir soyun kan bağları ile sağladığı politik düzen ile klasik devletleşme süreci çelişir. Bunu yapamayan nomadik politik düzenlerde hanedanlar da parçalanırlar. Bu modelin devlet düzenini kurarken, kan bağlarını hatta alınan kız yönünden bağları da tamamen reddederek **uzun süreli devlet düzenin** tam örneği Osmanlı devlet düzeninde ve onun kulluk sisteminde gözlenebilir. Aile ve kan bağlarının ve ideolojisinin meydana getirdiği yönetim biçimi ile yeniden üretim diğer kabilelerle sürekli savaş ortamında, konfederasyon, istilâ ve dolayısıyle sınıf ilişkilerinin varlığı halinde tam bir yeniden üretim için biçim (form) olamaz. Daha üst düzeyde başka bir biçimin karışması zorunluluğu vardır. Bütünden ayrı (particular) bağımsız başka alanda kan bağı içinde (soysop) üretim biçimi kalamaz. İstilâ ve sınıflaşma öncesinde salt kan bağları ilişkilerile yeniden üretim devresi tamamlanabilirdi ancak.

Tüketim Üniteleri ve İlişkileri :

1 — Nomad seviyesinde: Kolektif göçerlik ve savaş ilişkileri içinde toplu halde tüketim ünitesi oluşması normaldir; toplum tüketim, büyük şölenler, potlaç vb. merkez elile yeniden bölüşüm (redistribution) ile yeniden üretim devresine katılma olur [21]. Fakat pederşahi aile düzeninin varlığı ayrıca, yukardakiler dışında, aileye bir tüketim ünitesi niteliğini de verir.

2 — Küçük üreticiliğin karakteristiği olarak, yine aile ve imalathanede iş yeri seviyesinde tüketim üniteleri oluşması doğaldır.

3 — İstilâ ile devlet kurulurken yeniden bölüşüm mekanizması içinde ganimet, hediye, toprak, rütbe verilmesi, ulufeli mevkilere gelme, belli bir merkezi hiyerarşinin fonksiyonel ilişkilerinin gerekli kıldığı tüketimi (hizmetler kesimile birlikte) geliştirir. Bu halde tüketim, aile içi değil, hiyerarşi içinde alınan yerin gereğine göre kollektif nitelik kazanabilir. Hiyerarşik dikey mobilite içinde tüketim ünitesi de değişir (beylik, paşalıkvb. haneleri seviyesinde). Bu devletli olarak po-

(20) Burada, ideolojik ve karmaşık etkiler düzeyi özgül olarak ele alınabilir.
(21) Fakat bu Isparta'daki gibi genel kural değildir.

litik topluma girişte yeni bir tüketim modeline geçilmiş olur. Bu tüketim modelinin dayanağı merkezi devlet düzenidir. Yoksa üretim aracı sahibi olarak, politik topluma girilmemiştir; tüketim modeli üretime dayanmaz.

Tüketim ünitelerini, merkezi ilişkilerile bağlantılı bir halde görebiliyoruz.

SINIFLARIN YERİ
(DEĞİŞİM)

A. İSTİLÂ İLE KURULAN BİR DEVLET

Toplumların yeniden üretim süreci iki tür değişim ile karşı karşıya gelir.

1 — Üretim güçlerinin seviyesi ve **özellikle** uygulanabilir bilgi olarak **teknoloji.** Bu, bütün toplumlar açısından tarihî temel dönemlere bir **sınırlama** getirir. Sınırlama yine bilimsel-teknolojik yeniliklerle aşılabilir. Buna **uzun dönemli temel belirlenme** diyoruz. İnsanlığın yeniden üretim süreci bu verili sınırlar içinde almaşık üretim biçimlerile devinir; potansiyel olanı her toplumun gerçekleştirebileceğini söylemiyoruz burada. «Bilmenin yapabilme» olduğunun altını çizelim. Yapabilme sınırlıdır.

2 — Belli bir bilimsel-teknolojik seviyede uzun dönemli belirlenme daha doğrusu sınırlanma veri alındığında, onun içinde parçalı ve ayrı zamanlarda yaşayabilen **ikincil sınırlanmalar** vardır. Bir üretim biçiminin toplumsal yapı ve ilişkileri (ekonomik, politik, ideolojik) içinde alt yapı - üst yapı ayırımıgüçleşebilir, her ne kadar yapı ve ilişkileri birbirinden ayırabilirsek de. Burada hayatın yeniden üretim süreci (ve devresi)nde salt ekonomik ilişkiler üstünde, politik-ideolojik yapılar ve onların ilişkilerinin hakimiyeti, üretim ve artık ürün seviyelerini sınırlayabilir. Bu bir süreç olarak, politik ve ideolojik kesimlerin aşkın bir güce dönüşü ile ve **yeniden üretimin** iç ve dış süreçlerinden dış olanın **üstünlük kazanmasile, sanki** yeniden üretim sürecinin iç sürecin ekonomik gücünden soyutlanmasıdır. İşte bu halde politik-ideolojik kesimler mevcut iç sınıf ilişkilerine hem hakim ve hem de sınırlayıcısı yani belirleyicisi gibidir. Fakat iç ekonomik kesimini geliştiremeyen politik-ideolojik kesim bütünlüğünün yeniden üretimi süresiz olarak dıştan devam edemez ve güçsüz ekonomik kesim tarafından

olumsuz (negatif) açıdan bir sınırlandırmaya uğratılır. Bununla beraber, dışa dönük yeniden üretim sürecinde, ya da devresinde temel sınır (belirleyici) dış maddi güçlerdir artık. Bu daha geniş ve birbirinden koparılamaz bir bölge ya da havzada yeniden üretimin büyük devresini bize gösterir.

Öyle ise uzun dönemli bilimsel-teknolojik belirlenimler dışında savaş ve istilâ toplumsal ilişkilerin ve üretim biçimlerinin değişiminde büyük rol oynayacaktır.

«İstilâ, hem istilâ edenin ve hem de edilenin üretim biçimlerinde değişim'e sebep olur». Yeni sınıf ve hakimiyet ilişkilerinin dolayısıyle yeni bir toplumsal yapılar bağlantısı ile yeni bir bütün oluşur.

«Güç yenisine gebe her eski toplumun ebesidir. Gücün kendisi bir ekonomik iktidardır.»

Yukarda sözünü ettiğimiz aşkın güç örgütlenme biçimile etkinliğini savaşlarda gösteregeldikçe; yeniden üretim devresi bu gücün sahiplerine ve gücün yeniden üretimine dönüştüğünü kabul etmiştik. Maddi bir üretim gücü olan inorganik doğaya dayanmakla beraber, yerleşik örgütlenmeye göre bir süre etkinliği sağlanınca, bu halde örgütün kendisi maddi güç olur; fakat bu güçten doğan ilişki politik-militer bir toplumsal ilişkidir. İşte bu ilişkinin yüksek etkinliği sınıf hakimiyetinin özgül bir biçimini bize verir (22). **Özgülük, etkin politik-militer makinenin kendini yeniden üretme sürecinde hakim sınıfın üretim sürecinden kopmasından ileri gelir.** Bu arada teknik üretim ilişkilerinin tamamen dışında kalır hakim sınıf. Merkezi hakim sınıf ile doğrudan üreticiler arasındaki hakimiyet ilişkisi, sosyal üretim ilişkisi olarak politik-militer düzene bağlıdır. Artık ürün, vergi ve haraç olarak alınmakla beraber gözetim ve denetim, klasik kölecilikte ve Avrupa feodalitesinde doğrudan üreticiler üzerine uygulanandan zorunlu olarak hafiftir. Klasik dönem köle sahipleri, Avrupa feodal lordları birer üretim etmeni (ajanı) olarak, üretimin içindedirler.

İşte burada iki tür istilâyı sebep ve sonuçlarile birbirinden ayırmamız zorunlu. Bir ayıraca (kritere) ihtiyacımız var: Benim ayıracım istilâ edenin istilâ edilen topraklarda bir üretim etmeni (ajanı) olarak kalıp kalmamasıdır.

---

(22) Daha üstün dış güç olmazsa yeniden üretimin devam edip etmeyeceği bu tür kuruluş için yerinde bir sorudur.

Mesele, kriter olarak üretim etmeni olup olmama yönünden konursa ortaya, istilânın sebep ve sonuçlarında önemli farkları çözebiliriz.

Eski Romalı çiftçi, yeni istilâlarla: a) Temel üretim aracı olan toprağı genişletebilir. b) Yine bir üretim aracı olan, istilâ edilen ülkenin inorganik doğasının bir parçası gibi olan ülke halkının (esirlerin) sahibi olur. Fakat Roma'lı yeni toprak ve köle sahibi efendi de olsa asli karakterile yine çiftçidir; esir emeğini üretimde toprak gibi bir araç olarak yakından gözetir ve denetir.

Roma'da politika temel üretim aracına sahip olmakla yapılır. Roma'lı **citizen**'in ikili tanımı burada karşımıza çıkar: Roma'lı toprak sahibi olduğu için citizendir. Politik toplumun üyesidir; her Roma'lı mutlaka toprak sahibi olmalıdır. Politika yapmakla, toprağa dayanan politik gücü ile a) bir yandan esir ile arasındaki hakimiyet ilişkisini üretir; b) bir yandan da yeni istilâlar ve servet farklılaşması sürecinde kendi politik gücünü korumak ve ülkeye yeni katılan halklardan, şehirleşme ile şehirde biriken kitlelerden (plebler) farklılığını sürdürebilmek ister. Plebler politik topluma sızdıkça çoğulcu ilişkiler gelişir. Doğrudan üreticilerin üstünde asilzadeler ve avam çelişkilerinin süreceği politik toplum gelişir. Özetle citizen politikayı hem diğer citizenlere karşı, hem de esirlere karşı hakimiyet ilişkilerinin devamlılığı ve yeniden üretim için yapar [23]. Böyle bir üretim etmenliği kolonizasyonun ekonomik temelidir. Avrupa'da feodal lord da nihayet çiftçidir [24] her ne kadar serfler esire göre daha fazla bir artık üretebilirlik koşulları ile daha hafif gözetim ve denetim altında olsalar da (biraz daha hürdür serf). Hakim sınıfın doğrudan üreticiler yanında bir üretim etmeni olarak kalması ve politik gücünün temelinde bu özelliğinin bulunması ile Batı'da özel mülkiyet ve politikanın hukuki kurumlarının gelişmesi açıkça bağlantılıdır. Batı'ya özgü sivil toplum ve bireysel citizenlik

(23) Roma gen örgütleri ile kendini üretirken politik ilişkiler a) Savaş şefleri, b) Kabile şefleri konseyi, c) Halk meclisi örgütleriyle gerçekleşirdi. Cumhuriyet olarak devlet düzenine geçildiğinde bu kurumlar sırasıyle a) Konsül, b) Senato, c) Comitiae (halk meclisi) ya dönüşmüştür. İlk ilişkilerle Roma yeniden üretilirken değişime (mutasyon) uğramıştır. Bu kurumlarla politika yaparak politik toplumun yeniden üretimi otokrasi ya da demokrasi arasında değişmiştir.

(24) Bu özellik Batı'da toprağın bölünmeden üretimde kalabilmesi için ekber evlat (primo jenature) ilkesinin ortaya çıkmasıdır.

öğeleridir bunlar. Çoklu politik etmenler görece bağımsız ekonomik etmenlerin politika yapan kişileri, sınıfları, grupları olarak gelişebilir ancak. Böyle öğelerle doğacak bir insicam (cohesion) ve hiyerarşi merkezgil üniter bürokratik bir birlikten farklıdır.

Elbette Asyagil devlet düzeni kurulmadan önce, nomadik yaşantıda özel toprak mülkiyeti olamazdı; fakat bizim burada üzerinde ayrıca durduğumuz özgül durum üst toplumun alt toplumu (doğrudan üreticileri) denetim biçiminden ya da kendini üretim biçiminden doğmaktadır. Burada politik toplumda birlik yukardan aşağı hiyerarşik bir tebaiyet (dependence) ilişkilerile sağlanır; bu sonuncu nitelik politik toplumun aynı zamanda sivil toplum kurumları, kültürü, değerleri ile gelişmesini engeller. Oysa ele aldığımız nomadik politik-militer aşkın güç, istilâ yapınca kendini üretme süreci, **topak gücün kast ([25]) gibi korunmasını,** üretim ile ilişkisinin **topak gücün** korunmasının bir fonksiyonu olmasına âdeta zorlar (Osmanlı'da çok açıktır bu). İstilâ edenin savaşçı kalması ve üretimin **dıştan** denetimi (vergi ya da haracın gerçekleştirilmesi) ile yetinilecektir. (Bu, doğrudan üreticilerin sırasında sert biçimde cezalandırılmasını engellemez.) Üretimin teknik ilişkileri dışında sosyal üretim ilişkisi, ekonomik ilişki değil politik-militer üretim ilişkisidir; buna uyumlu ideolojik ilişki de bağlanınca üretim biçiminin ekonomik temelinde kavramsal üst yapıyı birlikte görürüz. Bir özgül üretme ve artık sağlama biçimidir bu. Merkezi devlet düzeninin üretiminde, onun fonksiyonu olarak lojiktir. Fakat bu düzen ya da hakimiyet ilişkileri iç ekonomik etkinliği artırmaktan çok bir sınırlayıcılığı temsil eder. Diğer deyişle, sosyal üretim ilişkilerinin politik-militer niteliği: a) Bir yandan **üretime dayalı** yeni politik güçler çıkmasına, yani **politik topluma girerek, kendini politika ile üretmesine** engel olur; yani **anti-sivil toplum** öğesidir karşımızdaki engel; bu engel kurumsal olarak yüzyıllar sürebilir (Osmanlı'da olduğu gibi) b) Öte yan-

(25) Hindistan klasik kastların diyarı olarak bilinir, Hindistan'da: a) Hidrolik özellikle bir üretim gücü merkezi politik devlet düzeninin koşuludur; merkez gücün kutsallaşması olağandır. b) Fakat istilâ edenler bir **azınlık** olarak merkezî gücün sahipleri ise yerli nüfus mevcut tabaka ve sınıflarıyle kalabalık ise her gelenin istilâ ile kastlaşma eğilimi (kendini üretebilmek için) olur ve c) Eğer istilâ edenler **nomadlar** ise bununla klasik kast sistemine varılır sanıyorum; yani hidrolik ve nomadik ögelerin geniş ve kalabalık bir kıtada üst-üste gelmesi temel sebeptir; tartışılabilir. Kast sistemi içinde, alt toplumların kendi kendilerine yeterli kapalı üniteler oluşu açıklanabilir olaydır.

dan da, merkantilist bir gelişme için ortamı uyumsuz kılar. Olsa olsa çaresizlikle bir tür kamusal üretim denenir (26). Böylece istilâ edenler, yerleşik üretim etmeni niteliğini kazanamayınca, üretimin teknik ilişkilerinden kopuk olunca, doğrudan üreticiler esir ve serflere göre, daha serbest olabileceklerdir. Bu kuşkusuz verili tarım teknolojisinde, vergi ya da haraç dışında hâlâ bir artık ürünün kalmasına da sebep olabilir. Fakat dış belirlenme ile yeterli dış artık sağlanamayınca merkezi düzen iç artığın hepsine, hatta doğrudan üreticilerin kendilerini üretmeleri için zorunlu ürünlere de el atabilir. Bu iç ekonomik temelin de artık üretilemezliğine dönüşebilir.

Bu tür ilişkiler içinde köleci tür bir üretim biçimine sosyo-ekonomik kuruluş içinde yer bulmak güçtür bize göre; her ne kadar hizmetlerde esir emeği kullanılırsa da; hatta istisnaî olarak esir emeği üretimde de kullanılır olabilirse de. Bunda, kuruluş içinde ayrı bir üretim biçiminin politik, ideolojik lojik bütünlüğü sağlama eğilimi yoktur; böyle bir istisna durumu ayrıca ele alamayız.

Üretimden uzaklık, toplumsal ilişkilerin özgül bir yapısını belirtir. Aradaki kopukluk, toplumsal ilişkilerde politik-militer düzenin etkinliğinin işaretidir; kopukluk kurumsallaşır (27).

Hakim politik sınıfın üretim etmeni olmamasının son derece önemli olabilecek bir sonucunu şöyle açıklayabiliriz: Doğrudan üreticiler genel olarak tımar (ikta) sistemile gözetilip denetlenecektir. Tımar sahibi köylülerin tasarrufuna bırakılmış toprak düzenine müdahale edemez. Köylü ailelerine (Osmanlı reayası: Müslüman, Hıristiyan) verilmiş sınırlı toprak içinde **kapalı tarla sistemi** ile serbest çalışır. Oysa Avrupa'da feodal lord kendisi çiftçi olarak geniş toprağını serf aileleri arasında olduğu gibi, ürünler arasında da yeniden düzenleyebilir; açık tarla sistemi. Coğrafyanın da uygunluğu ile Kuzey ve Batı Avrupa bu özellik sebebile bir yılda üçlü rotasyona geçebilmiştir. İşte bu yolda, kırsal bölgede meydana gelen üretim artışına tarım devrimi denecektir Avrupa feodalitesinde. Bu, kırsal bölgelerle, şehirler ve dış alem arasındaki merkantil ilişkileri etkileyecektir. Böyle bir rotasyona, üretim sürecinden kopuk bir üretim ilişkisi ile geçmek herhalde olamazdı. Nitekim iktisat tarihçilerimiz, Asyagil üretim biçiminde (hiç değilse Osmanlı sisteminde) üçlü rotasyonun varlığından söz

(26) İlerde devletçilik benzer nedenlerle uygulanacak.

(27) Bu arada kolonizasyon güçlüğü yaratan bir engelle karşı karşıyayız da.

etmemektedirler! Osmanlı'da 18. yy. da malikane sistemi üretimden kopukluğu devam ettirdiği için işlememiştir (28). Malikane sahipleri çiftçi olamadı genellikle.

Yalnız istilâ edenlerin bütünü hakim sınıf olarak kabilir mi? İşte burada nomad istilâsile gelişen yeni ilişkilerin başlıca çelişkilerini ele almalıyız.

İDEOLOJİ VE BİLİM

Hakim sınıfın yeniden üretiminde, ideolojik yapı (ve onun gelişmesi) sınıf ilişkilerinin üretiminde ve yeniden üretiminde toplumsal politik-militer ilişkilerle uyumlu ve onun gereği (sanki ürünü görünümünde) rol oynar. Öyle ki politik-militer ilişkiler düzenini tanrısal-doğal bir veri diye kabul ettirir. Asya nomadlarının (başlangıçtaki Arap fütühatına rağmen) İslâm dinini benimsemeleri tamdır denebilir. Devlet düzeninde hakim üst toplumun üyeleri yatay ilişkilerinin gelişmemesi, düzenin lojiğinin mükemmelliğini belirtir. Buna tam ulaşan örnek Osmanlı Devletidir (**çeşitli** etnik Hıristiyan gruplardan devşirme yolu ile kulluk sistemi). Üretim güçleri üzerinde ayrıca bağımsız ya da görece bağımsız politik güç oluşturma kapıları kapatılır; içerde yatay güçler dengesi (balance of power) oluşamaz. Politik toplumda sivil toplum kurumları gelişemez; buna ait hukuki sisteme sürekli nesnel olanak belirmez. İslâmın birliği merkezi politik ilişkilerle ayrı yatay ünitelerle değil üniter dikey hiyerarşi ile sağlanır. Merkezi-düzen meşruluğunu şeriata uygunluk yolları ile sağlamak isteyecektir. Nasıl toplumsal politik ilişkiler üretim sürecinin teknik ilişkileri dışında bir etkinlik sistemi oluşturuyorsa, ideoloji de aynı nitelikte bir sistem oluşturacaktır. İşte bu paralellik ikisinin birbirinden ayrılmazlığını pekiştiregelir. Burada politik otorite ve ideolojik otoritenin üst üste gelişini görüyoruz. Bu, yukardan ilişki, üretim sürecinin kollektif bir hakimiyet ilişkisi olarak, üretimin hem içindedir; kollektif niteliği (bireysel olmayan) dışta kalmaya zorunludur hem de. Bilim adamlığı ya da okur yazarlık hakim üst toplumun tekelinde kalır. Bunların en ileri gelenleri, İslâmın birliği için Aristo ve Eflatun'un metafiziklerinden rasyonel

(28) Malikane edinenler, ki büyük kısmı İstanbul'da oturan bürokratlardı, çiftçi olamadılar, yani kapitalist büyük çiftçi (gentry) niteliği yoktu. Bu malikanecilerde parasal rantın kapitalist toprak rantına dönüşememesinde bir engeldir bu tür.

ilişkilerle delil getirdikleri iddiası ([29]) kabul edilebilir. Heteredoks sınıfsal tepkiler genel olarak alt toplumdan gelir ve mistisizm yolunda gelişir. Tepkiler politik bir eylemin ideolojisini oluşturduklarında, bunların programı eşitçi (egaliteryan) komünal bir İslâm birliğini amaçlayabilir. Farklı etnik gruplar ve yerleşmemiş ve merkeze karşı olan nomadlar da heteredoks mezhepleri seçerler. İdeolojik öğreti ve eylemi bir yandan çelişkilerin reddini ve sınıfsızlaştırmayı başarırken, alt toplumun bütünü değişmeksizin oradan yukarıya bireysel mobilitenin daimi varlığı ideolojinin herkesin ideolojisi haline gelmesini sağlar.

Burada gördüğümüz ideolojik öğreti ile yaşanan dünya arasındaki tek modelli uyumdur; almaşık modeller, üretim biçimi içindeki hiyerarşik ilişkilerin reddi ile dışsanmakta, ya da nötralize edilerek yeni bir bütüne vardırılmamaktadır. Üstelik okumuşların üst toplum üyesi olarak üretimle ilişkisizlikleri ortadadır.

Önemli olan soru, bilimsel gelişme ile üretim biçimi arasındaki ilişkinin türünün açıklanması sorusudur. Yeterli sebep olmamakla birlikte, bilim ile üretim arasında karmaşık da olsa bir bağlantıyı var kabul ediyorum. Onun için «bilmek yapabilmektir» görüşüne katılıyoruz. Herhalde bilimsel gelişme ile oradan teknolojik uygulamanın çoklu ya da karmaşık bir belirlenimler düzeyi ile açıklanması uygun olabilir.([30])

B. ÇELİŞKİLER

1 — İstilâ, topak politik-militer gücün yeni toprak ilişkilerine girişidir; değişerek kendini üretimidir: a) yeni yapısal bağlar ve b) yeni toplumsal sınıfsal ilişkiler oluşur. Buradan doğacak yeni çelişkiler istilâcılar arasında ve istilâcılarla toprakta üretim yapan istilâ edilenler arasında gelişebilir.

Tarım yapılan bir ülkenin istilâsı ile politik ilişkilerden istilâ devleti düzeninin kurulmasına geçilir. Merkezi güçten hanedan (mo-

(29) İbni Sina, Farabi gibi düşünürler.

(30) Batı Avrupa Doğu dünyasından pek çok bilgi ve teknoloji almıştır. Fakat Avrupa'ya üstünlük sağlayan olguda, bağımsız ya da yarı bağımlı demokratik ilişkiler içindeki Avrupa **şehirlerinde imalât kesimleriyle birlikte bilgi birikimi**, Rönesans, merkantil ilişkilerde gelişme, savaşlar, okyanus medeniyetine giriş, uluslaşma savaşları birbiriyle bağlantılıdır. Fakat bilimsel gelişmenin nirengi noktası, Kopernicus devrimidir: Yani, somut görüntüye karşıt soyut modelin akılda üretilmesi.

narşi) hakimiyeti doğar; böyle bir istilâ ile toprak ve üreticileri üzerindeki hakimiyet paylaşılamaz. Nomadik güç diğer nomadik güce karşıdır, çünkü onu kontrolü zordur. Bu demektir ki devlet düzeni için nomad beyleri arasında kavga ve nomad kitlelerini yerleşik hale (kolonize etme) getirilmesi koşuldur.

Bir yandan istilâcı nomad güç içinde beliren politik toplumda hakimiyet çelişkisinin, öte yandan da politik toplum ile yerleşik doğrudan üreticilerin (istilâya uğrayanların) oluşturduğu alt toplum arasındaki çelişkilerin kontrol edilmeksizin ya da bir «düzen»in sınırları içinde tutulmaksızın toplumları üretmenin olanağı yoktur. Buradaki düzen «devlet düzeni» olacaktır. Dikkat edilirse burada devlet düzeni tek toplumdan çıkıp onun üstünde bir yabancılaşma ile kurulmamıştır. Çünkü klasikleşmiş tanım kısmen doğrudur. Doğru tarafı fatih nomad toplumunun içinden çıkıp onun da önemli bölümünü alt topluma indirgeyip ona yabancılaşır. Oysa istilâ edilen alt toplumdan çıkmamıştır; fakat ona önceden yabancıdır; onun üstündedir.

Politik toplumun merkeziyetçi eğilimi iktidarın (power) bir hükümdarda somutlaşmasına varır. Onun adına politik toplum üyelerince kullanılan iktidar burada selâhiyet (otorite) biçiminde görülür. Kaynağını ve meşruiyetini nereden alır iktidar? Çelişkileri sınırlar içinde tutarak kontrol ile çeşitli sınıflar, ya da toplumlar arasındaki hakimiyet ilişkilerini üretebilmekten kaynaklanır. Meşrutiyetin iki dayanağı vardır: a) Bu sınıflar ya da toplumlar arasındaki hakimiyet ilişkileri olmaması halinde üretimin ve üretim güçleri seviyesinin daha düşük kalması, b) ideolojiden gelen meşruiyet. İkisinin birlikte olamaması yeniden üretimi güçleştirir.

Tarımsal toprakların ikta ya da tımar olarak verilmesi doğal eğilimdir. Bu dağıtımın devamı merkezi devlet düzeni için onun yeniden üretim devresi için zorunlu; giderek temel üretim aracı olarak toprakların merkezce yeniden bölüşümüdür. Merkezi düzen işte bu yeniden bölüşüm mekanizmasını devamlı canlı tutabildiğinde yeniden üretimini tamamlayabilir. Yani toprakla özel mülkiyet düzenini kurdurmamakla hakimiyetin yeniden bölüşüm yolları kapanabilir (31). **Yeniden bölü-**

(31) Asya'da, Ön Asya'da bu mekanizmayı mükemmelleştiremeyen ve ikta verme işlerini kan bağları ile yürütmek isteyen hükümdarlıklar uzun ömürlü olmamışlardır. Osmanlıların başarılarından biri de buradadır (kulluk sistemi).

şüm, hem yeni fethedilen topraklarla ve hem de daha önce verilmiş topraklarda olabildiği gibi, ayrıca istilâcı nomad beylerinin kendilerine ayrılan bölgeleri özel mülk haline getirme eğilimlerine de karşıdır; onlar da salt tımarlı bölgelere dönüştürülecektir (32). Görülüyor ki lojik eğilim hem doğrudan üreticileri ve hem de yeni fatihleri giderek mülksüzleştirmedir. Bu eğilim devamlı savaş koşulu ile genelleşir (33). Burada sürüyü yeniden üretim için nomadik politik-militer örgütü üretme yerine, merkezi devlet düzeninin yeniden üretimi gerekliliği açıktır. Politik ilişkiler nomadik ilişkiler olamayacak; yerleştirilemediği sürece yeni koşullarda nomad üretim biçiminin poltik gücü üstün güç olmaktan çıkarılacaktır; fakat merkezle çelişkisi süregelecektir (34). Tımarlı sipahi, nomad gibi hem hayvan üreten hem savaşçı olma gibi özelliği taşımayacak temel ilke olarak toprakla çiftçilik yapmayacak; genel statüsü eğitimle savaşçı kalmasıdır (35). Bu Asyagil tımarlı üretim biçimi, hem nomadik üretim biçimile ve hem de ait olduğu toplum olarak yerleşik doğrudan üreticilerle çelişki halinde kalacaktır.

Merkezi devlet düzeni, nomadik topak gücün yerini almıştır. Fakat yeniden üretim mekanizması aynıdır; nomadik gücü üretme sürüyü üretmek demekti; merkezi devlet düzenini üretmekte hakim sınıfın doğrudan üreticiler üzerindeki hakimiyetini üretmek üzere militer mekanizmayı üretmektir artık. Merkezi devlet düzeninin klasikleşmiş iki temel öğesini hatırlatmakta yarar var: a) İstilâ ile genişleyen topraklara dayanan ilişkiler; eğer varsa soy sop bağlarının yok olması, b) Merkezi ordunun kurulup gelişmesi.

İstilâcı devlet düzeninin büyümesi ulufeli merkezi ordu sistemi (kulluk sistemile) eyaletlerin tımar sistemile uyumluluğunu yitirip çe-

---

(32) Fatih Sultan Mehmet'in 20.000 kadar özel mülk halindeki köye ya da malikaneye el koyup tımarlı hale getirişi gibi. A History of Ottoman Impire, to 1973, Edited by M. A. Cook, Cambridge University Press 1976 içinde. H. İnalcık, The Rise of the Ottoman Impire, sayfa : 49.

(33) Osmanlılarda olduğu gibi.

(34) Osmanlı'da nomadlar özellikle Anadolu'nun çeşitli yörelerinde 16. yüzyılda mevcut nüfusun azımsanmayacak bir bölümünü oluşturuyordu. Ö. L. Barkan, Studies in the Economic History of the Middle East, Edited by M. A. Cook, Oxford University Press, London 1975, içinde. «Ottoman Fiscal Surveys», sayfa: 169, 171. Nomad nüfus hem Asya'da, hem de Balkanlarda etkinliğini uzun süre korumuştur. (Enver Meriçli)

(35) Barınacak bir evi, geçimlik bir tarlası olmayacak değildir bu.

lişir hale düşülecektir. Birincilerin aylıkları için iç kaynaklar yine doğrudan üreticilerin zorlanarak çıkarılacak artık emekleridir en sonunda; oysa tımarlı sipahi de doğrudan o kaynağa bağlıdır. Merkezi ordunun üretimi giderek tımarlı sipahinin üretimi ile çelişebilir. Bu çelişkilerin açığa çıkması dış belirlenme ile koşulludur. Sonunda politik toplumun bir kesiminin tasfiyesini getirir; ve bu doğrudan üreticilerin uzun dönemli özgürleşme sürecinin başlangıcıdır. Dış belirlenme: a) Bütün sosyo-ekonomik kuruluşu yeniden üretiminde dış artığa el koyma, aa) İstilâ, bb) Ticaret yollarını kontrol ve gümrük gelirlerini sağlama, b) Daha üstün üretim güçleri seviyesindeki üretim biçimi tarafından, aa) Savaşla durdurulma ve ticarette yüksek ithal eğilimi ile dışarıya değerli maden akışını önleyememe. Bu güç batının merkantilist güçleridir. Dış belirlenme Batı kapitalizminin endüstriyel sermayesinin yeniden üretim devresinin bu gibi ülkeleri kapsama aşamasında sosyo-ekonomk kuruluşu yıkıcı olacaktır. Yeterli ve gerekli koşullar kapitalist alem tarafından yaratılacaktır.

Merkezi devlet düzeninin ulufeli kesimi (devşirme genellikle) ile Tımarlı kesim arasındaki çelişki; Tımarlı sipahi ile yerleşik alt toplum (reaya) arasındaki çelişki; merkezi devlet düzeninin seferî durumu ile bağımlılaştırılmış imalat kesimi arasındaki çelişki; merkezi düzenle, hâlâ yerleştirilememiş nomadlar arasındaki çelişki; nihayet en önemli gözüken üst politik toplum ile alt toplum arasındaki, dikey bireysel mobiliteye rağmen, büyük çelişki devlet düzeni ve ideoloji ile mükemmel sınırlar içinde tutulabilir. Ticarette ve yer yer gözüken manüfaktürde gelişmeler nötralize edilebilir. Fakat bir istilâ devleti düzeninin dış alemle devamlı çelişkisi ile belirlenmesi kontrol altında iç çelişkilerin uyarılmasına sebep olacaktır. Seferî devletin yeniden üretim süreci ve devresi dıştan kaynaklanan bir yeniden bölüşüm halkasından koparılırsa, yeniden bölüşüm halkası içerde aranacaktır kaçınılmaz olarak. Dıştan belirlenme, dışarıyı belirleme mekanizmasını yaratmaz. Nitekim dış alemde yeni bir üstün güç (bilim ve teknoloji ile) oluşursa, merkezi devlet düzeninin kendini kaçınılmaz olarak dışa dayanarak üretme süreci duraksar, devresi küçülür, geri çekilir.

Oysa bu aslında sınırlı iç yeniden üretim süreci üzerine ağırlığı ile çöküştür. Gerçekte dış güç, **tarih olarak** Batı'da bîlimi, teknolojisi ile merkantilizmin ilişkileriyle belirdi. Ve yukarda sayılan iç çelişkilerin sınırlar içinde tutulma olanağı kalamazdı artık. İşte tarihî olaylar bu sınırlamanın gevşemesi ile köylü ayaklanması (celaliler), tımarlı

sistemin yıkılışı, malikane sistemi, ayanın ortaya çıkışı (derebeylik), mütegallibenin (ağa, eşraf, çorbacı) fiilen mülk edinme süreci gelişebilir. Etnik çelişkiler su yüzüne çıkabilir.

Böyle bir dönüşümün en önemli çelişkisi, sivil toplumu bulunmayan politik toplum ile alt toplum arasında olacaktır. Bu sürüngen niteliktedir. Merkezi bürokratik devlet kendisi için aygıt özelliğini alt topluma ideolojik birliği ile kabul ettiregelir. Alt toplumun kendini üretim olanakları kalmadığından doğrudan üreticilerin yarıcı, kiracı, bağımsız küçük üreticiler düzeyine gelerek mülklüleşmesi kolay olamayacaktır. Bu güçlük doğrudan üreticilerin tasarrufundaki üretim araçlarına sahip olma, bir bakıma özgürleşme sürecine girmelerini engeller. (Bu özgürleşme Batı'da ilkel birikimde gözüken mülksüzleşme olayı değildir.)

İşte temel sorun doğrudan üreticilerin özgürleşmesi ve politik topluma girmesidir. Oysa bu çeşit bir devrim sivil toplum öğelerinin kurulması sürecinde varolur. Ve bu başka bir süreçtir.

Bürokratik devrimciler içinde bir grubun merkezi devlet düzenini ele geçirirken onu, alt toplumca kabul edilmiş bin küsur yıllık ideolojiden ayırmaya kalkması son derece olanaksız bir girişimdir. Cumhuriyette Jön Türklerin devrim dedikleri şey budur. Bu alt toplumun yukardan özgürleştirilememesidir. Ve II. Dünya Savaşı dünyaya yeni bir ortam getirecekti.

OSMANLI-TÜRK TOPLUMUNDAKİ SINIF YAPISI ÜZERİNE BİR DENEME

Sina AKŞİN (*)

Bazı Açıklamalar : Osmanlı derken, Osmanlı Devletindeki toplum yapısını, Türk derken de Türkiye Cumhuriyetindeki toplum yapısını kastediyorum. Yalnız Türk desem Osmanlıyı pek iyi içermeyebilir, zira Osmanlı Devletinde Saray kültürü ve haneden Türktü ama nedense kültürü Arapçaya, resmî edebiyat kültürü Farsçaya dayalıydı. Toplum ise Türk değildi, çok karışıktı. Türkiye Cumhuriyeti ise bir Türk devletidir, hattâ Türk milliyetçiliğine anayasasında sarih yer verilmiştir.

Klasik Osmanlı Sınıf Yapısı (1) **:** Osmanlı Devletinin güç açısından zirvede olduğu dönem 'klasik' sayılabilirse, İstanbul'un fethinden sonraki dönem, özellikle Kanunî Sultan Süleyman dönemi (1520 - 1566) 'klasiktir'. Bu dönemde kimlerin bu sınıflara dahil oldukları, ne zaman ve şartlarda öbür sınıfa geçecekleri devlet tarafından belirlenmiş iki sınıf vardır: yönetenler, yönetilenler. Yönetenlere, askerlikle doğrudan ya da dolaylı bir ilgileri olmasa da, **askerî** denirdi. Bunlara yönetilenlere oranla yüksek bir yaşama düzeyi sağlanırdı. İkinci bir ayrıcalıkları, vergi ödemekle yükümlü olmamalarıydı. Başı padişah olan askerî sınıfa ulema ile icraî işler gören ve kul statüsündeki askerîler dahildi. Sözü edilen icraî işlerin belli başlıları yönetim ve askerlikti. Yeniçerisinden, sipahisinden sadrıâzamına kadar bu işleri görürlerdi. Bunların kul statüsünde olmaları boyunlarının kıldan ince olması, yani muhakeme edilmeden padişahın buyruğu ile «siyaseten katledilebilmeleri» demekti. (Belirli durumlarda ulema ve reaya da siyaseten katledilebilirdi ama kul olmaları dolayısıyla bu ihtimale en açık olanlar icraî askerlerdi. Kul olmanın ikinci bir sonucu kulların ölümünde miraslarına elkonmasıydı, ki buna müsadere denirdi. Herhalde müsadere, daha çok müsadereye değer serveti olan yüksek görevlilere uygulanıyor olmalıydı. Fakat bunların, ölümlerinden sonra vârislerini gö-

(1) H. İnalcık, «Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu», **Belleten,** c. 23, sayı 92, Ekim 1959; A. Mumcu, **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl** (Ank., A. Ü. Hukuk Fakültesi Y., 1963).

* **Sina Akşin :** Ankara Üniversitesi SBF Türk Siyasal Hayatı Doçenti.

zetmek için kullanabilecekleri bir imkân vardı. Cami, medrese v.s. gibi hayır işleri yapıp bunlar için vakıf kurduklarında vârislerini vakıf mütevellisi atayıp onları bu yoldan gelir sahibi kılabilirlerdi. Zira vakıflar müsadere edilemezdi.

Yönetenler sınıfının ikinci kolu ulema idi. Âlimler devletin din, yargı, eğitim işlerini görürler, icraî işlere fazla karışamazlardı. Askerî sınıfın ayrıcalıklarından yararlanırlardı, yani yüksek gelir sahibiydiler ve vergi ödemezlerdi. Bununla birlikte, icraî askerî sınıf üyeleri gibi kul statüsünde olmadıkları için, muhakeme edilmeden pek cezalandırılamazlardı, yani bu arada siyaseten katledilemezlerdi ve mirasları müsadere edilemezdi. Âlimler, mahalle mektebinden sonra medreselerde okuyarak yetişen Müslüman çocuklarıydı. Oysa kullar, çok kez devşirme idiler, yani Hıristiyan çocuğu idiler. Yüksek ulema büyük servet sahibi olabildiği gibi, bu serveti çocuklarına intikal ettirebiliyorlardı. Yüksek ulemanın da çocukları ulema oldukları takdirde, ki genellikle böyle olmuştur, ortaya bir ulema aristokrasisi ya da soyluluğu (zadegânlık) çıkıyordu. Yüksek ulemanın çocuklarını kayırmak için daha çocukluklarında rütbe verilir, böylece liyakate bakmadan kolayca yükselmeleri sağlanmış olurdu.

Niyazi Berkes, Ziya Gökalp'in bir sözü üzerinde duruyor. Gökalp devşirmelerin yüksek yönetici olmak için devam ettikleri Topkapı Sarayındaki Enderun Mektebi ile medreseleri karşılaştırırken, birincisinin Türk olmayanı alıp Türk yaptığını, ikincisinin Türk'ü alıp Türk olmayan haline getirdiğine işaret ediyor ([2]). Gerçekten de yönetim dili Türkçe iken, ilim dili Arapçaydı. Bizim bakımımızdan gariplikler bununla bitmiyor. Dine dayalı olduğunu ilân eden bir ülkede cedbeced Müslüman olanlar askerlik ve yönetim işlerine karıştırılmıyorlar, fakat cedbeced Hıristiyan olan ve belki domuz gütmüş olan bir ailenin çocuğu o ülkenin yazgısını yönetiyordu. Siyaset bilimcisi bunun nasıl belirli bir iktidar düzeni sağlamak için yapıldığını fazla zorluk çekmeden tahlil edebilir ve bu mekanizmanın şaşmaz bir mantığı ve iç tutarlılığı olduğunu gösterebilir. Benim burada üzerinde duracağım nokta, icraî askerîlerle âlimler arasındaki büyük çekememezlik, hattâ düşmanlıktı ([3]). İcraî askerîler, devletin yönetimi ve orduları ellerindey-

(2) N. Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, c. I (İst., Gerçek Y., 1969), s. 84.

(3) A. H. Lybyer, **The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent** (Cambridge, 1913).

ken can ve mal güvenliğinden yoksun olmalarına karşılık, böyle can alıcı sorumlulukları olmayan ve sık sık karşılarına din vetosunu çıkararak devletin işlerini çıkmaza sokan, yokuşa süren âlimlerin, üstelik can ve mal güvenliğine sahip oluşlarına muhakkak ki isyan ediyorlardı. Âlimler ise, herhalde, kendi elleri kolları bağlıyken, bu dünkü 'gâvurların' devlet hayatında birinci derecede söz sahibi olmalarına içerliyorlardı.

Yönetici sınıfın bu iki kolu arasındaki, sözü edilen çekememezlik ve rekabetle de canlanan statü farkı, işbu sınıfın iki kola ayrılıyor sayılması gerektiğini gösterir. Danişmend'in sözünü ettiği 4 «meslek zümresi» —mülkiyye, ilmiyye, kalemiyye, seyfiyye— ayrımı sonraki va yöneticilikle askerliğin belirgin olarak farklışmağa başladığı bir döneme uygun düşmektedir (4). Hele mülkiyye terimi açıkça sonraki bir örgütlenme düşüncesini yansıtır. Kaldı ki dörtlü ayrım, sınıfsal olmaktan çok, işlevsel ve idarî bir yaklaşımla yapıldığı için, konumuza biraz uzak düşmektedir. İcraî askerî yöneticiler ayırıma tâbi tutulacaksa, kapıkulları ve diğer maaşlılar ile tımarlı sipahi ve zaimler (zeamet sahipleri) diye ayrılabilir. Bu, anlamlı bir ayırımdı, zira maaşlılar, paranın kıt olduğu bir iktisadiyatta ayrıcalıklı idiler. Fakat maaşların zamanında verilmediği, ya da züyuf akçe ile verildiği dönemlerde bunlar, isyana hazır bir hoşnutsuzlar kitlesiydi. Tımarlı sipahi ve zaimlere gelince, bunlar, gelirlerini büyük ölçüde dirliklerindeki köylülerden aynî olarak topladıkları, toprağın hukuken maliki olmasalar da, başında oturdukları için, fiilen ona egemen olan, tâbir caizse fiilî feodallerdi.

Yönetilenler sınıfına gelince, bunun özgün adı reaya idi. Üretim faaliyeti reayaya aitti. Aynı zamanda savaş faaliyetine de yardımcı olurlardı. Vergi ödemek reayaya ait bir yükümlülüktü. Osmanlı Devleti 'platonik' bir devlet olduğu için yönetenlerin, yönetilenlere göre daha müreffeh bir hayat yaşamaları asıldı. Devlet, yönetilenler için olmaktan çok, yönetenler içindi. Reaya üç kolda düşünülebilir —kentliler, köylüler, göçebeler—. Kentli reaya deyince akla önce lonca es-

(4) İ. H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,** c. I (İst., Türkiye Y., 1947), s. 448. Shaw\ yönetici sınıfı dörde ayırıyor: Saray, Kalemiyye, Seyfiyye, İlmiyye. Fakat o, «kurum »**(institution)** diye adlandırdığı bunların «işlevsel gruplar» olduğunu da beilrtiyor. S. J. Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,** c. I (Cambridge, Cambridge U. P., 1976), s. 115.

nafı gelir. Bunlar hem imalâtçı, hem satıcı, ya da yalnızca satıcı olan, loncanın sert ve kısıtlayıcı çerçevesi içinde çalışan küçük iktisadî birimlerdi. Bu birimlerin büyümemesi, gelişmemesi, hem loncanın, hem de devletin özen gösterdiği bir konuydu. Loncanın dışında, büyük iş yapan sarraflar ve şehirlerarası, ya da uluslararası ölçekte çalışan tüccarlar vardı. Hattâ ordunun büyük çaptaki mal ihtiyaçlarını karşılamak için tüccarların büyük imalâtta bulundukları da vaki idi.

Demek ki klasik dönemde sınıf yapısı şöyleydi (sıralamadaki öncelik, sınıf ya da tabakanın toplumsal ağırlığını göstermektedir) :

I. Yönetenler (askerîler) sınıfı.
   A. İcraî askerîler
      1. Maaşlılar
      2. Zaimler ve Tımarlı sipahiler.
   B. Ulema

II. Yönetilenler (reaya) sınıfı
   A. Kentliler
      1. Lonca esnafı
      2. Tüccarlar ve sarraflar
   B. Köylüler
   C. Göçebeler

AÜT mü, yoksa Feodallik mi? : Yukardaki klasik Osmanlı toplumu sınıf taslağının ikili ayırımının yeni bir şey olmadığı ve genel kabul gördüğü söylenebilir. Buna karşılık, bu sınıf yapısının hangi üretim tarzına tekabül ettiği sorusu çok tartışılmış bir sorudur, zira işin içine birtakım siyasal mülahazalar da girmektedir. Feodallik, kapitalizmden önce Avrupa'nın yaşadığı üretim tarzı ve düzendir dersek, klasik Osmanlı düzeninin birçok noktalarda ondan ayrıldığını görürüz; başta toprak mülkiyeti, iktidarın örgütleniş biçimi olmak üzere. Avrupalılar feodal modeli kendi yaşantılarından çıkardıkları için herhalde buna denecek fazla bir şey olamaz. AÜT'e gelince, bir Avrupalı olan Marks yaklaşık olarak bir yüzyıl önce Avrupa'da, Avrupa-dışı ülkeler üzerine gözlemlerin o günkü düzeyinde, bu modeli **el yordamıyle** ve doğrudan bir ilgi duymayarak kurdu denebilir sanıyorum. Bu model çok önemli bir gerçekliği dile getirdiği için büyük bir katkı olmuştur, ama,

yanlış ve eksiklerle malûl olması belki kaçınılmazdı. Bilimin yüzyıl kadar sonraki düzeyinin ışığında ve muhtemelen Avrupalı olmayanlar tarafından, bu yanlış ve eksikler düzeltilip giderildiğinde, daha da yararlı bir bilimsel âlet elde edilmiş olacaktır. Sencer Divitçioğlu'nun Marks'ın AÜT modelini Osmanlı Devletine uygulamağa çalışırken çektiği bazı zorlukları biliyoruz (5). Bu açıdan A. Savaş Akat'ın **Toplum ve Bilim**'in ilk sayısında çıkan makalesini modeli düzeltmek yönünde olumlu bir girişim olarak selamlamak gerekir. Şunu da eklemeli ki, Akat, feodallik ile AÜT'ü eşdüzeyli kabul ediyor ve «... daima birbirlerine dönüşme potansiyel çelişkisini içlerinde...» taşıdıklarını söylüyor. Unutmamalı ki ikisi de ilkel köylü tarımını temel alan düzenlerdir. Bu açıdan Avrupa feodallik tarihinde AÜT'e yaklaşan eğilim ve dönemler, Avrupa dışındaki AÜT tarihinde ise feodal üretim tarzına yaklaşan eğilim ve dönemler herhalde bulunacaktır. Onun için her iki üretim tarzını da kapsamak üzere «köylü üretim tarzı» gibi bir genel terim de düşünebilir.

Osmanlı toplumu kapitalizme geçebilir miydi? Osmanlı toplumunda kapitalizme geçmek için bazı aralık kapılar vardı. Örneğin, müsadere korkusu olmadan servet biriktirip mirasçılarına geçiren yüksek âlimler, sonra büyük paralarla şehirlerarası ve uluslararası ticaret yapanlar vardı. Gerek İnalcık, gerekse Avcıoğlu, kapitalizme geçmek için varolan elverişli koşullara dikkati çekiyordu (6). Avcıoğlu bunun gerçekleşmemesini Avrupa emperyalizmine bağlıyor. Belki kendisiyle rekabet edebilecek güç merkezlerine karşı Osmanlı mutlakiyetçiliğinin kıskanç duyarlığını da hesabetmek gerekir. 1838 Osmanlı - İngiliz Andlaşması ya da başka gelişmeler olmasaydı, Osmanlı toplumu sömürgeleşme sürecine kapılmadan kapitalistleşir miydi, bu ya da bunun tersi, kanıtlanabilecek görüşlerden değildir. Fakat şunu iyice belirtmek gerekir ki, böyle bir gelişmenin önünde durağanlık gibi diyalektikle bağdaşmayan kuramsal bir engelin çıkarılmasını kabul etmek zordur.

---

(5) S. Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu** (İst., İ. Ü. İktisat Fak. Y., 1967). Örneğin, AÜT'te kamu işleri, köy üretim şekli, kentlerin yeri ve pek Marksgil olmayan bir hava taşıyan durağanlık kavramı.

(6) H. İnalcık, «Capital Formation in the Ottoman Empire», **Journal of Economic History**, c. 29, 1969; D. Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni** (Ank., Bilgi Y., 1968), s. 9 - 24, 50 - 1.

KLASİK OSMANLI SINIF YAPISININ İLK DEĞİŞMESİ — ÂYANLAR :

16. Yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Yeni Dünya'dan Avrupa'ya ve oradan da Osmanlı Devletine akan madenî paralar, büyük ölçekte bir enflasyona yol açtı. Önemli ölçüde parasal olmayan bir iktisadiyatta büyük ordu beslemek ihtiyacının sonucu olan tımar sistemi artık onsuz olmaz olmaktan çıkmağa başladı. Zira aynî vergileri paraya dönüştürmeğe hazır ve arzulu (hattâ talepkâr ve baskılı) bir zümre, mukataacılar (mültezimler, malikâne sahipleri gibi) zümresi, daha parasallaşmış bir iktisadiyatta ortaya çıkabilmişti. Mukataacılar vergileri para olarak devlete peşin ödeyebiliyorlardı, hattâ ileriki yılların vergisini dahi devlete verebiliyorlardı. Bu paralarla devlet başkentte ya da büyük kentlerde maaşlı asker beslemek dahil, istediğini yapabiliyordu. (Fakat, tabiî, devletin toplam geliri de bu arada azalmış oluyordu).

Bir dirliğin gelirlerini mukataacıya havale etmek, o dirlikteki zaim ya da sipahinin kalkmış olması demekti. Oysa devletin taşra üzerindeki egemenliğini sağlayan zaim ve sipahilerdi. İltizam usulünün yavaş yavaş yaygınlaşması tımar sisteminin yavaş yavaş tasfiyesiydi. Bu da merkezin taşra üzerindeki egemenliğinin gevşemesinin ana nedeni olarak gözüküyor. Beliren iktidar boşluğunda çok kez bizzat mukataacıların oluşturduğu bir âyan zümresi belirdi. Bunlar yerel yetki sahipleriydiler ve Tepedelenli ve Kavalalı olaylarında görüldüğü üzere, 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında merkeze karşı bağımsızlıklarını ileri noktalara götürebildiler. Askerlik ve vergi işleri ancak âyanların aracılığiyle çözülebilir bir duruma gelmişti. Dikkat edilirse, AÜT'ün merkeziyetçilik unsuru kalkıyor, tarımsal toprakların devlet mülkiyetinde olması ise tamamen boş bir kalıptan ibaret kalıyor ve böylece Osmanlı toplum yapısı feodalliğe benzemeğe başlıyordu.

Tepedelenli ve özellikle Kavalalı'nın çağdaş bir toplum kurma yönündeki ilginç girişimleri bir yana, âyanların yerel yönetimlerinin merkezî Osmanlı yönetiminin küçük ölçekte birer aynası olduğu göze çarpmaktadır ([7]). Bu açıdan, âyan zümresini yönetenler sınıfının ademimerkezî bir kolu olarak ele almak daha uygun görünmektedir. Gerçi bunlar bazan bağımsızlığı ileri noktalara götürebiliyorlardı, ancak bu

(7) Örneğin, H. İslamoğlu, Ç. Keyder, «Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı?» **Toplum ve Bilim**, Bahar 1977, s. 65.

hiç bir zaman resmiyet kazanmıyordu. Tepedelenli ve Kavalalı bile padişahın birer valisi olmak iddiasındaydılar. II. Mahmut'un ordularını dağıta dağıta Mısır'dan Kütahya'ya gelen İbrahim Paşa komutasındaki ordu, kışı Bursa'da geçirmek için Padişah'tan «izin» istiyordu. Âyanlık çok uzun süre resmî bir sıfat ve görev olarak yaşamıştır. Resmiyeti kalmadığı zaman da âyanlar merkezin taşradaki yöneticileri olmuşlar ya da onların arkasındaki gerçek kuvvet olarak kendilerini duyurmuşlar ve yerel olsun, ülke çapında olsun, seçimlerde, taşrada «sandıktan onlar çıkmışlardır». Âyanları yönetenler sınıfına sokarken, klasik düzende yönetenler sınıfı mensuplarının çok kez reaya arasından devşirilip, bir eğitim sonunda askerî sıfatının «tepeden inme» olarak («devlet kuşunun konması» tarzında pek güzel ifade edilir bu) devletçe verildiğini, oysa âyanların feodal nitelikleri olduğunu, bilek, para ve dalavere gücüyle bir kez 'zuhur' ettikten sonra, sülâle ve hattâ hanedanlar oluşturduklarını (fakat genellikle 'mavi kanlı' Avrupalı benzerleri denli soylulaşamadıklarını) gözönünden kaçırmamak gerekir. Demek ki klasik sınıf taslağının yönetenler katında şöyle bir değişiklik oluyor:

I. Yönetenler (Askerîler) sınıfı
   A. Merkeze bağlı icraî askerîler
      1. Maaşlılar
      2. Zaimler ve Tımarlı Sipahiler
   B. Ademimerkezî Yönetenler (Âyanlar)
   C. Ulema

Tanzimatın Getirdikleri : Tanzimattan önce sınıf yapısı taslağımızda önemli bir değişikli oldu ve tımar sistemi II. Mahmut tarafından kesin bir biçimde tasfiye edildi. (Bu vesileyle Osmanlı toplumunda bazı değişmelerin ne denli yavaşlıkla cereyan ettiğini görüyoruz). Buna karşılık iki yeni kümenin katıldığı göze çarpıyor. Bunlardan biri alafranga yönetenlerdi. 19. yüzyıla değin icraî askerîlerin en yüksek kademelerinde askerî ve idarî işlevlerin farklılaşması pek yoktu. Devlet adamları hem komutan, hem yönetici idiler. Nitekim, devlet adamlarının çoğunlukla yetiştiği Enderun Mektebinde askerlik bilgileri ve eğitimi de verilirdi. Fransız İhtilâlinin ve Napolyon Savaşlarının getirdiği büyük altüstlüklere çaresiz bulaşan Osmanlılar, hariciyeciliğin kendileri için önemini kavradılar. Hele ister yeniçeri olsun, ister Asakir-i Mansure-i Muhammediye, Osmanlı ordusunun bir iç asayiş kuvveti

olarak dahi değeri kalmadığını görünce, Devletin ancak Avrupa devletlerinin desteğiyle yaşayabileceğini ve bu desteğin de Fransızca bilen hariciyeciler tarafından elde edilebileceği sonucuna ulaştılar. Daha önce Farsça ve Arapça dışında dil öğrenmeye 'tenezzül' etmeyip, tercümanlık etmek üzere Frenk dillerini öğrenmeyi Fenerli Rumlara bıraktıkları halde, 1821 Yunan isyanından sonra, en azından güvenlik açısından, bu işi benimsemek zorunda kaldılar. Böylece, kurulan Tercüme Odalarında Fransızca öğrenen ve çıraklık yoluyle yetişip, çok kez hariciyecilik de yapan, genellikle askerlikle hiç bir ilgisi bulunmayan alafranga memurlara gün doğdu. Bunlar, Batı ile yakından temas eden ve bu temaslar sonucu icraî askerîlerin kul statüsüne, siyaseten katledilebilmelerine ve müsadereye tâbi olmalarına isyan eden kimselerdi. Nizip Muharebesinin yarattığı felâketli ortamda Tanzimat Fermanının mimarı olan Mustafa Reşit Paşa, onu koruyup yetiştirmiş olan Reisülküttap Pertev Efendi'nin siyaseten katledilmiş olduğunun acısını, kendisinin de 1838 Ceza Kanunu'nun askerî sınıf için siyaseten katli kaldırmış olduğu halde, bu âkıbete uğramağa hayli yaklaştığını herhalde biliyordu ([8]). Onun için Tanzimat Fermanına can ve mal güvenliği maddesini koyarak siyaseten katle ve müsadereye kesin bir son verirken, her şeyden önce icraî askerîlerin, yani kendi içinde bulunduğu kesimi güvence altına almış oluyordu.

Alafranga yönetenler, var olan bir sınıfın farklılaşması sonucu ortaya çıktıkları halde, şimdi ele alacağım kategori yeni ve çağdaş bir sınıftı: azınlık burjuvazisi. Avrupa sanayi devriminin yarattığı büyük ticaret ve sonra da yatırım dalgası ile kaplanmaya başlayan Osmanlı Devletinde, Avrupalıların işlerini gördürecekleri geniş kadrolara ihtiyaçları vardı. Avrupa, 'kompradorluk' denebilecek işlevi görmek için herkesden önce Hıristiyanları ve özellikleri Rum ve Ermenileri tercih etmekteydi. Fakat bunların efendilerine yararlı olabilmeleri için önce Müslümanlarla eşit haklara, sonra da mümkünse, bizzat yabancıların ayrıcalıklarına sahip olmaları gerekiyordu. 1838 Osmanlı - İngiliz Antlaşması, Tanzimat Fermanı ve nihayet 1856 Islahat Fermanı bu yolun önemli kilometre taşlarındandır. Azınlıkların yabancıların haklarından yararlanabilmeleri için kapitülasyon hukukunda bir yol vardı: mahmilik. Buna göre, ötedenberi elçilik ve konsoloslukların hizmetinde bu-

(8) R. Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat** (Ank., TTK. Y., 1954), s. 30, 160 - 1, 295 - 300.

lunan Müslüman olmayanlar, Osmanlı yönetimi bakımından aynen hizmetinde bulundukları yabancıların statüsünde sayılıyorlardı. İşte, 1838' den itibaren elçilik ya da konsolosluk hizmetinde olmadan da mahmilik statüsüne girenlerde büyük bir artış belirdi. Hele Osmanlı uyrukluğundaki birçok vakitli Rumlar, mahmilikle de yetinmeyerek, büyük sayılar halinde gidip bizzat Yunan uyrukluğuna girdiler. Bunun en önemli sonuçlarından biri, kapitülasyonlarda sayılanlar dışında Osmanlı vergilerinden muaf olmaktı. Rezalet boyutlarına ulaşan duruma bir çare bulmak için Babıâli çok çırpındı ve sonunda —ihtimal 1868'de yabancılara tanınan taşınmaz edinme hakkına 'karşılık'— 1869'da Tabiiyet Kanununu çıkardı. Fakat Rusya'nın itirazı dolayısiyle, ancak geçmişe etkili olmamak şartiyle yürürlüğe girebildi (9). Olan olmuştu ve belli başlı bütün Osmanlı kentlerinde evleri, yaşama üslûplarıyle Avrupa burjuvazisini taklid eden ve Müslümanların gözüne batan zengin bir azınlık burjuvazisi ortaya çıkmıştı.

Burada sorulması gereken önemli soru şudur ki, bir burjuvazinin belirmesiyle Osmanlı toplumu kapitalistleşmiş, ya da burjuvalaşmış sayılabilir miydi? Buna verilecek cevap olumsuz olmak gerekir, zira beliren bu sınıf genellikle mahmilik ya da yabancı uyruklu durumu dolayısiyle hukuken yabancı olan, vergi ödemeyen bir sınıftı. Toplumsal alanda da, kendilerini Osmanlı toplumunun bir parçası saymadıkları, Müslüman toplum da onları reddettiği için, bir yama gibi, iğreti bir durumdaydılar. Varlıklı olmalarına rağmen, Osmanlı hükümet ve yönetimine etkileri yabancı elçilikler aracıyle oluyordu. Böylesine maddeten ve mânen yabancılaşmış bir sınıfı Osmanlı toplum yapısı içinde ele almanın tek nedeni, ancak yakın geçmişteki kökenlerinin Osmanlı oluşu olabilir.

Bazı yazarlar 19. yüzyıldan beri, özellikle tarımda süregelen bir kapitalistleşme sürecinden söz ederler. Bu noktada açıklığa kavuşmak için tarımda (ve sanayide) kapitalistleşmenin şunlardan hangisi olduğunu saptamak gerekir: a) Ürünlerin pazarlanması, b) Âlet ve makine kullanımının yaygınlaşması, c) Ücretli ve özgür işgücünün kullanılması. Yalnız ilk iki durumun varlığı, kapitalizme geçildiğinin bir göstergesi olmayabilir. Üçüncü durum ise kaptializmin kesin bir belirtisidir. 19. yüzyılda Batı Anadolu'da ücretli işgücü kullanan İngiliz çiftliklerine rastlarsak bunların kapitalist işletmeler olduğunu söyleyebiliriz

(9) E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi,** c. 7 (Ank., TTK., Y., 1956), s. 174 - 8.

ama buna dayanarak Osmanlı toplumundaki bir kapitalistleşmeden söz edebilir miyiz? Herhalde edemeyiz, çünkü bunun için Osmanlı işçilerinin kapitalist sömürüye tâbi olmaları yetmez (hattâ tamamen önemsizdir). Osmanlı kapitalistleşmesinden söz edebilmek için İngiliz değil, Osmanlı kapitalistlerinin varlığı gereklidir ([10]).

Bana pek isabetli gelmeyen başka bir yaklaşıma da değinmek yararlı olabilir. Petrosyan, Yeni Osmanlılar hareketinin bir burjuva hareketi olduğunu söyleyebilmek için bunun alt yapısını teşkil edecek bir Osmanlı kapitalistleşme süreci, hattâ bir Türk sanayi burjuvazisi aramaya koyuluyor, bu yolda sanırım hayli zorlanıyor ([11]). Oysa bir burjuva hareketinin varlığı için mutlaka bir burjuvazi gerekmez. Bu, daha gelişmiş ülkelerden ithal edilmiş bir ideoloji olabilir. Nasıl ki, bugün de bazı Afrika ülkelerinde, bir proletarya olmadan da sosyalist hareketler olabilmektedir.

Bu dönemde Osmanlı sınıf yapısının ana çizgileri şöyle olmaktadır (kulluk hukuken son bulduğu halde, zihniyet olarak yaşadığı için ulemayı yine ayrı olarak ele aldım):

I. Yönetenler
   A. Merkeze bağlı icraî yönetenler
      1. Alafranga yönetenler
      2. Alaturka yönetenler.
   B. Ademimerkezî yönetenler (âyanlar)
   C. Ulema.
II. Azınlık Burjuvazisi
III. Yönetilenler (reaya) sınıfı
   A. Kentliler
      1. Tüccarlar
      2. Esnaf
      3. İşçiler (yabancı sermaye yanında)
   B. Köylüler
   C. Göçebeler.

---

(10) Bu sorunlar için bkz.: O. Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi** (İst., Bilim Y., 1974), s. 93 ve d.

(11) Y. A. Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler** (Ank., Bilgi Y., 1974), s. 23, 40 - 1.

Yüksek Mekteplerin Getirdiği : 1827'de Tıphane (Mekteb-i Tıbbiye), 1834'de Mekteb-i Ulum-u Harbiye, 1859'da Mekteb-i Mülkiye açıldı. Bundan önce ıslahat adı altında açılan yüksek öğretim kurumlarının toplum hayatına ciddî bir etkide bulunduğunu söylemek herhalde zordur. Çağdaş yüksek öğretimin belkemiğini teşkil eden adı geçen üç kurum da derhal ağırlıklarını koyamadılar. Harbiye, öğrencilerini ilkokul düzeyinde aldığı için, ilk mezunlarını ancak 1848'de verebildi. Mülkiye 1877'de esaslı bir yeniden düzenleme sayesinde önem kazandı. 1908'de Hürriyet ilân edildiğinde, Osmanlı ordusunda büyük sayıda alaylı subay vardı. Fakat ne olursa olsun, bu yüksek mektepler ve onları izleyen başka yüksek öğretim kurumları sayesinde 19. yüzyılın ortalarından itibaren çağdaş, yani Batılı bir eğitim gören, dolayısiyle Batılı, burjuva zihniyeti taşıyan bir grup insan oluşmaya başladı — mektepliler. Bunların zihniyeti, kafa yapısı burjuvaydı ama, yine de yönetenler sınıfının bir parçasıydılar. Bunlar, yönetimdeki yerlerini padişahın lutfuna ya da ona buna 'intisap' etmiş olmalarına değil, daha çok, çalışma ve başarılarının nesnel göstergesi olan diplomalarına borçluydular. Dolayısiyle, canlı bir biçimde yaşamağa devam eden kul zihniyetine karşıydılar. Arzuları, Avrupa tipi, çağdaş, burjuva bir devlet kurmak, Müslüman bir burjuva sınıfı oluşturmaktı. Yaşama üslûbu olarak da önlerinde canlı örnek olarak azınlık burjuvazisini görüyor ve onları çok kıskanıyorlardı. Fakat yönetenler sınıfının bir parçası oldukları şundan da belliydi ki, baş tasaları devletin kurtarılmasıydı. Çağdaşlaşmayı bu amaca hizmet edecek bir âlet olarak görüyorlardı ([12]). Yeni Osmanlılar Cemiyeti (1867) mensupları bu grubun isteklerini belki pek açık - seçik olmasa da, bir süre için dile getirmişlerdi. Ama mekleplilerin asıl örgütü Askerî Tıbbiyede 1889'da kurulan ve İttihat ve Terakki adını alacak olan dernekti. Mektepliler, amaçlarına ulaşmak hususunda Sarayın ya da Babıâlinin mutlakiyet engeli ile karşılaştıklarında, siyasal özgürlükler, yani meşrutiyet için mücadele ediyorlardı. Siyasal özgürlüklerle çağdaş, kalkınan devlet formülünün Müslüman olmayanları Devlete bağlayacağına da inanıyorlardı, ya da inanır görünüyorlardı.

1908'de İttihat ve Terakki Abdülhamit istibdadını yıktı. Önce 'yarı iktidar', 1913'ten başlayarak da tam iktidar oldu. Cumhuriyet Halk Partisi, kadro olarak değil, ama program ve örgüt olarak büyük ölçü-

(12) T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasî Partiler** (İst., 1952), s. 167 vd.

de İttihat ve Terakkinin devamı oldu. Bir Müslüman ve özellikle de Türk burjuvazisi kurmak için meşru olan ve olmayan birçok çareye başvuruldu. Tehcir ve mübadele sonucunda adamakıllı azalan azınlık burjuvazisinin yerini almak hayli kolaylaştı. Kul zihniyetli alaylılar, mektepli olmayanlar, devlet hizmetinden tasfiye edildiler. Mutlakiyetçiliği ihya etmek isteyen Vahdettin'e, İngilizlere, kul zihniyetli yönetenlere, feodalizmi muhafaza etmek isteyenlere (Şeyh Sait, Dersim isyanları) karşı büyük mücadeleler verildi. Meşrutiyet ve Cumhuriyet sayesinde halk, yönetilenler, reaya olmaktan çıktı, hiç değilse kuramsal olarak vatandaş oldu. Sanayileşmeyle işçi sınıfının sayısı gelişti. Göçebelik büyük ölçüde yok oldu.

İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet Halk Partisinin sınıf yapısında gerçekleştirdikleri değişiklikler ancak ihtilâlci diye nitelenebilir. Ve çağdaş Türk tarihinin başlangıç noktası alınmak gerekirse, bunun 1908 olduğunu kabul etmek gerekir. Vaka-i Hayriye (1826) ya da Tanzimat (1839) olamaz bunun başlangıcı, çünkü bunlar 'tepeden inme', dolayısiyle 'gevşek' hareketler iken, 1908 hareketi, ihtilâlci bir ideolojiye sahip bir toplumsal tabakanın iktidara el koyması ya da başlangıçta mevcut iktidarı yıkması olayıdır. Nasıl coğrafyada havzalar ve havza sınırları varsa ve örneğin havzaları ayıran sınırın ötesine düşen su damlası ile, berisine düşen su damlası apayrı ve belki de birbirinden çok uzak denizlere kavuşacaklarsa, tarihteki dönüm noktaları da toplumların kaderinin bambaşka yönlere doğru ilerlemeğe başladığı anları saptamalıdır. Tabiî ki 1908'i dönüm noktası, yol ayrımı kabul etmemiz, 1923'den sonraki ilerlemelerin, 1908 - 18 dönemindekilere göre çok daha büyük olduğunu inkâr etmek değildir. Bu, yalnız, Cumhuriyet tarihini anlayabilmek için mutlaka 1908'den başlamak gerektiğini söylemekten ibarettir. Nitekim Tarık Zafer Tunaya, II. Meşrutiyetin Cumhuriyetin «siyaset laboratuvarı» olduğunu söylerken herhalde işte buna işaret etmek istemektedir ([13]).

İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet Halk Partisinin gerçekleştirdikleri sınıfsal değişikliklerin taslağını vermeden önce, mektepli yönetenlerin 19. yüzyılın son çeyreğinde bir ağırlık haline gelmeleri üzerine, yönetenlerin aldığı durumu taslak olarak verelim:

---

(13) T. Z. Tunaya, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri** (İst., 1960), s. 97 - 9.

I. Yönetenler
   A. Merkeze bağlı yönetenler
      1. Kul zihniyetli, «alaylı» yönetenler
      2. Mektepli Yönetenler
         a. Subay
         b. Memur
   B. Ademimerkezî yönetenler (âyanlar)
   C. Ulema

(Alaylı deyimini mektepli olmayan merkeze bağlı yöneten anlamında kullandım. Gerçekte bu yalnız mektepli olmayan subaylar için kullanıldığından, tırnak içine aldım. Şunu da unutmamalı ki, çıraklıktan yetişen memur ve subaylar arasında köken bakımından fark vardı. Şöyle ki, bu tür memurlar genellikle memur çocuğu ya da vakitli aile çocuğu iken, mektepli olmayan subaylar genellikle erlikten gelen halk çocuklarıydı. Bir de açıklamak gerekir ki, Abdülhamit mutlakiyeti karşısında 'alafranga' yönetenlerin elçiliklere yaslanarak Babıâlide Saraya karşı sürdürmüş oldukları yarı-özerk durum son bulmuştu. Gerçi Sait ve Kâmil Paşa'lar gibi İngilizci paşalar vardı ama bu, daha ziyade gerektiğinde İngilizlere yakın görünebilmek için Abdülhamit'in kendilerine verdiği 'rollerdir'.)

İT ve CHP'nin gerçekleştirdikleri toplum yapısında âyanlar henüz burjuvazinin önündedirler. Âyanların birçoğu, bölgesel özelliklerine göre, burjuvalaşma sürecine girmişlerdir, fakat genellikle feodal nitelikleri ağır basmaktadır. Burjuvalar, sanayici olmaktan çok, tüccardırlar. Öte yandan, silinmekte olan bir kategori olduğu için göçebelere yer vermemek uygun görünmektedir.

I. Merkezî Yönetenler
   A. Subay
   B. Memur
II. Ademimerkezî yönetenler (âyanlar)
III. Burjuvazi
IV. Din adamları
V. Halk
   A. İşçi
   B. Esnaf
   C. Köylü

14 Mayıs 1950 Dönemeci : 1789 nasıl Fransa ve genel olarak Avrupa tarihi için bir yol ayrımı ise, 1908'de Türkiye için öyle olmuştur. İki dönemeç arasında benzerlikler hayli kuvvetlidir. İkisi de bir burjuva devrimidir. Ne var ki 1908'i burjuvazi yapmadı, yönetenler sınıfının bir kanadı yaptı. Bu da çok önemli ve çok büyük bir fark sayılmak gerekir. Hattâ buna, 1789'un yanında, 1908'in bir eksikliği de denebilir. Bu eksiklik, 1950'de burjuvazinin Demokrat Partinin kişiliğinde iktidara gelmesiyle giderilmiş oldu. Fakat burjuvazinin tarım ve taşra kanadı ağır basmaktadır. Çıkan mevzuattan bunu anlayabiliyoruz (örneğin, Gelir Vergisi Kanunu). Taslağımız şöyle :

I. Burjuvazi
   A. Tarım ve taşra burjuvazisi
   B. Büyük kent ticaret burjuvazisi
II. Yönetenler
III. Ademimerkezî yönetenler (âyanlar)
IV. Din adamları
V. Halk
   A. İşçiler
   B. Esnaf
   C. Köylüler

1960 ve Sonrasındaki Gelişmeler : 27 Mayıs İhtilâlini yönetenler yaptılar, zira enflasyon dolayısiyle iktisadî durumları kötüleşmişti ve, daha önemlisi, 1946 - 50 arasındaki aşırı tavizkâr tutumuna rağmen kendi örgütleri saydıkları CHP'nin iktidara gelmesi hukuk dışı yollardan, belki diktatörlük kurarak önlenmek isteniyordu. Burada sorulması gereken bir soru var. Klasik Osmanlı sınıf düzeninde fetih ve toprak egemenliği temellerine dayanan yönetenlerin bu iktisadî işlevleri biteli çok olmuştu. Bu sınıfın hâlâ yaşadığından söz edilebilir mi? Edilebilir, çünkü insanlar kalpleri durunca ölürler, ama sınıflar işlevlerinden ve iktisadî - toplumsal köklerinden koptukları takdirde uzunca bir süre daha yaşayabilirler. Yeni işlevler bulduklarında bu sürenin uzayacağı doğaldır. Örneğin, Fransa'da zengin ve güçlü burjuvazinin kanli bir biçimde iktidardan tasfiye ettiği feodal sınıf şu ya da bu biçimde daha yüz yıl kendini hissettirdi ve ancak 1871'de Fransa'da burjuvazinin öz düzeni cumhuriyet kesinlikle kurulabildi. Fakat Üçüncü Cumhuriyet dahi bir süre daha tehlikeli bazı durumlar yaşadı.

Osmanlı Devletinde yönetenler sınıfı 17. yüzyılda fetih, 18. yüzyılda toprak egemenliği işlevlerini yitirdi. Fakat yöneten sınıf olduğu için, başka bir sınıf iktidar olamadığı için, yoz bir biçimde de olsa, yaşadı. Onun işlevi artık yalnız siyasaldı, yani yönetmek, devleti ayakta tutmaktı. Bu sınıfın bir kolu, yine devleti ayakta tutabilmek için, burjuvazi devrimini yapma işlevini üstlendi. Bu yönde çok parlak sonuçlar elde edemediği için ve ihtimal gelenekten de esinlenerek, iktisadî devletçilik uygulamasına girişti. Böylece uzun bir süredir iktisadî işlevden yoksun kalan yönetenler sınıfı yeniden iktisadî bir işlev kazanmış oldu. Kimilerine göre 20. yüzyılın ikinci yarısında yönetenler sınıfından söz etmek Frankenstein ya da dirilen mumya hikâyesi gibi bir şey. Onlara göre 27 Mayıstan sonra sanayi burjuvazisi egemen olduğuna göre, onun 27 Mayısı yapmış olması gerekir. Ben tarlhin komplo kuramı ile açıklanmasında ihtiyatlı olmaktan yana olduğum gibi, kim yararlandıysa o yapmıştır görüşü hafiyelikte bile her zaman doğru çıkmamaktadır. 27 Mayısın kısa zamanda dağılması (iktidar olmak anlamında) yönetenlerin burjuva ideolojisini benimsemiş olmalarıyle açıklanabilir. Bizzat burjuvazi varken, uyurgezer gibi burjuvacılık yapan yönetenlere söz düşmemesi olağandı. Fakat 27 Mayıs dağılmadan önce çok önemli bir iş yaptı. Sola açık bir Anayasa yaparak halk kitlelerinin siyasal erginliklerini sağlamalarına büyük bir katkıda bulundu. 27 Mayısın iplerini burjuvazi çekiyor olsaydı herhalde böyle bir anayasa yapmazdı.

Türkiye'de şu anda burjuvazi egemendir. Bu sınıfın gücü, ödediği vergilerin yüksek miktarı, Türkiye'yi sanayileştireceği konusunda kamuoyunda yaygın, olumlu bir izlenim var. Türk burjuvazisinin Türkiye'yi sanayileştireceği umudu gerçekleşecek mi acaba? Gerçekleştiği takdirde yönetenlerin gelişmiş kapitalist ülkelerdeki gibi salt bürokrasi olarak küçük burjuvazinin içinde yer almaları beklenebilir. Ama kalkınma yani çağdaş uygarlık düzeyine çıkma gerçekleşmezse, o zaman başka bir sınıfın, 1950'ye değin yönetenlerin yaptığı gibi, bu işi yüklenmesi beklenebilir. Türkiye 1908'den beri burjuva kalkınma modelini deniyor ama bu denemenin başarıya ulaşıp ulaşmadığını beklemek için fazla vakit kaldığını sanmıyorum, zira halkın siyasal bilinci ve iktisadî - toplumsal talepleri süratle gelişmektedir. Türkiye'de burjuvazinin egemenliğini sürdürebilmesi kalkınmayı, sanayileşmeyi gerçekleştirmesine bağlıdır, derken, montajcılıktan gerçek yaratıcılığa geçmek, çok tasarruf ve yatırım yapmak, Türkiye'nin kaderini yö-

netmenin gerektirdiği sorumluluk ve uzak görüşlülüğü göstermek gibi sorunlar geliyor akla. Bu açıdan bakınca, burjuvazinin AET'ye yeşil ışık yakmış olup, kararında ısrar ediyor görünmesini değerlendirmek gerekir bu sorumlu ve uzak görüşlü montajcılıktan gerçek sanayiciliğe geçme iradesini yansıtan bir karar mıdır? Yoksa büyük sanayii nasıl olsa yaratamayız, kendimizi komünizme karşı garantiye alalım da ne olursa olsun çaresizliğini mi dile getirmektedir? AET karşısında gümrük himayemiz sıfıra doğru yol alırken toplumun bu konuda kesin bir yargıya ulaşacağı an yaklaşıyor gibi görünmektedir ([14]). Her halükârda Türk toplumunun hızlı bir iktisadî gelişmeyi —bu arada dört başı mamur bir sanayileşmeyi— içermeyen almaşıklara ve bunları temsil eden sınıf ya da tabakalara iltifat etmeyeceğini söylemek kehanet olmasa gerek.

Sınıf taslağımız şu anda şöyle gözükmektedir:

I. Burjuvazi
   A. Büyükkentli sanayi ve ticaret burjuvazisi
   B. Tarım ve taşra burjuvazisi
II. Yönetenler
III. İşçiler
IV. Ademimerkezî yönetenler
V. Esnaf
VI. Din Adamları
VII. Köylüler.

(14) S. Akşin, «Türk Tarihinin Bazı Dönüm Noktaları». **Sinan Yıllığı 1973** (İst., Sinan Y.); S. Akşin, «Ortak Pazar Karabasanı», **Özgür İnsan**, Haziran 1976.

MÜTEŞEBBİS BİR OSMANLI VEZİRİ: DERVİŞ MEHMED PAŞA*

İ. Metin KUNT **

Derviş Mehmed Paşa, Mehmed IV'ün saltanatının başlarındaki karışıklık devresinde, 1653 Mart'ından 1654 Ekim'ine kadar veziriazam idi. Vezâret-i uzmâ'da bir buçuk yıl kalması, Mehmed IV'ün tahta çıktığı 1648 yılından 1656'da meşhur Köprülü Mehmed Paşa'nın işi ele alışına kadar geçen 8 yıl içinde tam 14 defa veziriazam değişikliği yapıldığı göz önünde bulundurulursa başlı başına bir başarı sayılmalıdır. Derviş Mehmed Paşa'nın 1654 Ekim'inde azli de başarısızlıktan ya da —diğer birçok vezirin başına geldiği gibi— entrikalara kurban gitmesinden değil devlet işlerine bakamayacak kadar hasta olmasındandı. Bu durumda «elem-i azil şiddet-i maraza sebep olub» Derviş Paşa iki buçuk ay sonra, 1655 Ocak'ında öldü (1).

Derviş Paşa, devrinin en zengin kişilerindendi; geride muazzam bir servet bıraktı. Hazinesinin en önemli parçaları olarak tamamı 44 milyon akçe tutan 95.000 flori (altın) ve 800 kese kuruş (gümüş), diğer paralar ve mücevherat, ve altın ve gümüş eşya sayılmaktadır. Paşa'nın kethüdası daha sonra kendiliğinden (işkenceye hacet kalmadan,) iki sandık mücevher ve diğer gizli hazinelerin de bulunduğunu bildirdi. Ayrıca Paşa'nın çok miktarda kıymetli kumaş ve kürk ile altın işlemeli tüfek ve kılıçları olduğu da belirtilir. O devirde normal sayıldığı üzere bu servet hazine-i âmire için zaptedildi (2). Osmanlı tarihinde ve biyografi koleksiyonlarında bu muazzam servetten Derviş Mehmed Paşa hakkındaki en önemli bilgi olarak söz edilir.

---

(1) Mustafa Naîmâ, **Tarih-i Naîmâ** (İstanbul, 1280) VI : 22.

(2) Naîmâ, VI : Kâtip Çelebi **Fezleke**'de (İstanbul, 1286 : II : 396 - 7) nakdî serveti 1.100 kese olarak belirtir ki akçeye çevrildiğinde Naîmâ'nın bildirdiği miktarla aynıdır.

* Derviş Mehmed Paşa üzerindeki incelemenin ilk ürünlerini 1975 ilkbaharında Princeton, Michigan ve New York üniversitelerinde sunmuştum. Bu sunuşlardan sonraki tartışmalar ve meslekdaşlarım W. K. S.Tobin ve Engin Akarlı'nın gözlemleri konunun belirginleşmesine yardımcı oldu. Makalenin İngilizcesi şu sıralarda **Turcica** IX (1977)'de yayınlanmak üzeredir.

** İ. Metin Kunt : Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Doçenti.

Osmanlı tercüme-i hâl kaynaklarında kişilerin gençliği ve yetişişi hakkında genellikle çok az bilgi bulunur; Derviş Mehmed Paşa'nın hayatının ilk devreleri hakkında ise hemen hemen hiç bir şey bilmiyoruz (3). Öldüğünde 60 (4) ya da 70 (5) yaşında olduğu tahmin edildiğine göre 1590 yılı cıvarında doğmuş olması gerekir. Çerkez asıllı olduğu bilinmekle beraber enderuna nasıl girdiği, hattâ enderunlu olup olmadığı belli değildir. «Merkezî» Osmanlı kaynaklarında (6) paşanın gençliği hakkında sadece Evliya Çelebi'nin hatırat - seyahatnamesinde bir bilgi kırıntısına rastlıyoruz ki bu bilgi Şam'da yazılmış bir biyografi koleksiyonunda da tekrarlanmaktadır (7). Evliya Çelebi'ye göre Derviş Mehmed, Osman II devrinde (saltanatı 1618 - 22) dâr üs-saâde ağasının kullarındandı. Eğer doğruysa bu bilgi iki bakımdan önemlidir. On altıncı yüzyılın sonlarında dâr üs-saâde ağası sarayda en güçlü kişi olarak sivrilmişti ki bu gücün temelini Mekke ve Medine'deki vakıfların nezaretini elinde bulundurması oluşturuyordu. Böylelikle kendi kullarının ve maiyyetine verilen kişilerin çoğu bürokratik geleneklere aşina olup malî ve ekonomik konularla uğraşmaktaydı ki bu durum Derviş Mehmed Paşa'nın ilerde malî konulardaki başarısını açıklamaya yardımcı olabilir. Bu arada işaret edelim ki «dâr üs-saâde ağasının kullarından» ifadesi yeterince açık değildir; Derviş Mehmed'in ağa'nın kişisel kularından mı olduğu, yoksa ağa'nın emrine verilmiş sultan kullarından mı olduğu anlaşılamıyor (8). Enderun tarihi yazarı Tayyarzâde

(3) Bak. Osmanzâde Ahmed Tâib, **Hadîkat ül-Vüzerâ** (İstanbul, 1271). I : 98 - 9; Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmâni** (İstanbul, 1308 - 11) II : 331. Ayrıca bak. İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi** (Ankara, 1954) III/2: 406 - 8; **İslâm Ansikolpedisi,** «Derviş Mehmet Paşa» (Cavid Baysun); **Encyclopedia of Islam,** 2. basım, «Derviş Mehmed Paşa» (V. J. Parry).

(4) Kâtip Çelebi, **Fezleke,** II : 396.

(5) Naîmâ, VI : 29.

(6) «Merkezî» terimiyle saray ya da İstanbul açısından yazmış, taşra ile ilgilenmeyen yazarları kasdediyorum. Bu «merkezî» - «taşra» ayırımının önemi Derviş Mehmet Paşa hakkında devrinin yazarlarının gözlemlerine eğildiğimizde belirginleşecektir.

(7) Evliya Çelebi, **Seyahatname** (İstanbul, 1314) I : 279; Mehmed Emin bin Fazlullah el-Muhibbi, **Hülâsat ül-eser fi a'yân el-karn el-hâdi aşer** (Kahire, 1284) II : 157 - 8. Derviş Paşa Şam valiği dolayısıyle bu kitaba dahil edilmiştir.

(8) Saray adamlarının kulları olup kendileri de sarayda hizmet gören kişilere örnekler için bak. İ. Metin Kunt, «Kulların Kulları», **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi - Hümaniter Bilimler** III (1975), ss. 27 - 42.

Atâ'nın Derviş Paşa'yı enderundan yetişen vezirler arasında saymaması hiç olmazsa Atâ'nın kendisini sultan kulu saymadığını gösterir (9).

Derviş Mehmed Paşa hakkında Evliya Çelebi'nin notu ayrıca şu bakımdan da önemlidir ki sonradan veziriazam olan diğer bir kişi, Tabanıyassı Mehmed Paşa da aynı dâr üs-saâde ağası Hacı Mustafa Ağa-'nın hizmetindeydi (10). Derviş Mehmed Paşa'nın daha sonra Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın kethüdası olduğu biliniyor. Tabanıyassı 1632 - 1637 yıllarında veziriazamlık yapmış ve Murad IV'ün orduyu disipline sokma ve devlete çekidüzen verme çabalarında başlıca yardımcısı olarak şöhret bulmuştur. Derviş Mehmed'in Şam valisi olarak ilk defa resmî bir göreve atanması ve paşa olması 1636'da, kethüdalığını yaptığı Tabanıyassı'nın vezâreti sırasında olmuştur. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda Osmanlı ümerası üzerindeki araştırmamda 1630'larda beylerbeyi olarak atanan 52 kişiden ancak üçünün doğrudan doğruya başka bir paşa ya da vezirin «kapısından» çıktığı saptanmıştı (11). Herhalde Derviş Mehmed'in bu arada başka bir devlet görevi almadan kethüdalıktan paşalığa yükselen küçük gruba dahil olması hem kendi yetenekleri hem de efendisi Tabanıyassı'nın siyasal gücü dolayısıyladır.

1636'dan 1652'ye kadar Derviş Paşa vezir rütbesiyle Şam, Diyarbekir, Bağdat, gene Diyarbekir, Musul, Halep, Anadolu, Bosna, Özü (Silistre), ve gene Anadolu valiliklerinde bulundu. Vezirazamlığa gelmeden son görevi kapdan-ı deryalıktı ki bu göreve denizcilikten anladığından değil serveti dolayısıyla getirilmişti. Devrin vezirazamı Tarhuncu Ahmed Paşa Derviş Paşa'yı kaptanlığa tayin ettiğinde Venedik'le Girit'in zaptı için girişilen ve uzadıkça uzayan ve pahalıya mal olan savaşta kendi malî gücüyle bir donanma daha yapımını sağlayacağını ummuştu. Fakat anlaşılan Derviş Paşa parasını başkasının ün kazanması için harcayacağına kendisi vezirazam olmayı tercih etti; kısa bir süre kapdan-ı deryalıkta kaldıktan sonra nihayet 1653 Mart'ında devletin en yüksek görevine getirildi.

---

(9) Tayyarzâde Atâullah Ahmed, **Tarih-i Atâ** (İstanbul, 1291 - 3).

(10) Hacı Mustafa Ağa için bak. Hamîlet ül- Küberâ (Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi Yazmaları 3876/2) v. 37a - 38a. Tabanıyassı Mehmed Paşa için bak. Müneccimbaşı (Ahmed Dede), **Sahâif ül-Ahbâr** (Osmanlıca tercümesi; İstanbul 1285) III : 678; **Hadîkat ül- Vüzerâ,** I : 77 - 9.

(11) Bu devrede yeni atanan beylerbeylerinin hemen hemen üçte ikisi doğrudan saraydan çıkmıştı; ancak dörtte biri hâlâ taşra hizmetinden (genellikle sancakbeyliğinden) yükseltilmişti: **Sancaktan Eyalete,** doçentlik tezi, 1975.

1654 ilkbaharında Osmanlı donanması Venedik donanmasını yenmeyi başardı — çok önemli bir yengi değildi bu, savaşın akışını da pek etkilemedi, ama gene de bütün Osmanlıların sabırsızlıkla bekledikleri bir başarıydı. Derviş Mehmed Paşa'nın bir buçuk yıllık vezâretinden bu olaydan başka tarihlere işlenmiş herhangi bir gelişme görünmüyor; bu durumun kendisi dikkate değer.

Gene Evliya Çelebi tarihlere geçmemiş bir gözlem sağlıyor bizlere ([12]). Donanmanın yukarıda sözünü ettiğimiz başarısı ile aynı günlerde, 1654 ilkbaharında Evliya, efendisi Melek Ahmed Paşa'nın maiyyetinde Sofya'dan İstanbul'a gelmekteydi. İki buçuk yıldır İstanbul'dan uzak kalmış bulunan Evliya, şehrin çok değişmiş olduğunu belirtiyor. İstanbul'dan 1651 sonlarında, Melek Ahmed Paşa'nın azline yol açan bir ayaklanma ve siyasal karışıklık üzerine ayrılmışlardı. Şimdi ise herkes memnun ve mesut görünüyordu. Kâğıthane Deresi, neredeyse 18. yüzyıl başlarındaki Lâle Devri hayatının öncüsü sayılabilecek bir eğlence yeri haline gelmişti: Geceleri havaî fişeklerin aydınlattığı, müzisyenlerin, şarkıcıların, şairlerin, canbaz ve hokkabazların icra-yı sanat eyledikleri, binlerce çadırdan kurulu bir eğlence şehri vardı ortada. Evliya Çelebi, Derviş Paşa'dan önceki iki vezirazamın idaresinde İstanbul halkının kıtlıktan, pahalılıktan, hastalık salgınlarından, hattâ Çanakkale boğazı dışındaki Venedik donanması korkusundan rahat yüzü göremediklerini söylüyor. Halbuki Derviş Paşa iş başına geleli, üstün idarecilik yeteneği, âdil ve namuslu davranışlarıyla hem İstanbul'un yiyecek ve diğer ihtiyaç maddeleri durumunu düzeltmiş, hem de İstanbulluların moralini yükseltmiş, Evliya'ya göre. Evliya'nın biraz mübalâğa ettiğini kabul etsek bile, öyle anlaşılıyor ki halk devrin karışıklığı ve sıkıntıları arasında Derviş Paşa'nın vezâretini nisbeten ferah bir dönem olarak görüyordu.

★★★

Derviş Mehmed Paşa nisbeten başarılı bir vezirazam olmakla beraber dikkatimizi çeken yönü bu değil. Asıl üzerine eğilmemiş gereken, Paşa'nın ekonomik görüş ve atılımları. Bu görüş ve atılımları Naîmâ, Paşa'nın Bağdat valiliğinden bahsederken epey etraflıca söz konusu ediyor ([13]). Paşa'nın ekonomik girişimleri ve görüşleri hakkında

(12) III : 488 - 91.
(13) Naîmâ, VI : 22 - 9.

tek kaynağın Naîmâ olması, yani temelinde sadece bir tek kaynağa dayalı bir incelemeye girişmek biraz sakıncalı bir çalışma sayılabilir. Fakat Naîmâ'nın tarihçi olarak şöhreti zaten işte böyle başka kaynaklarda bulunmayan fıkralar, ek bilgiler ve gözlemlerle söz konusu ettiği olayları zenginleştirmesinden dolayıdır. Dikkatli ve mesleğinin sorumluluğunun bilincinde bir araştırıcı ve tarihçi olduğunu söyleyebiliriz. Bu bakımdan aktardığı bilgi ve gözlemlerin başka tarihlerde bulunmaması bunları şüpheyle karşılamak için yeterli sebep değil bence ([14]).

Osmanlı devleti Bağdat'ı 1638'de onbeş yıllık bir Safavî işgalinden sonra tekrar ele geçirmişti. İlk Osmanlı valisi olarak Küçük Hasan Paşa atanmış, fakat kendisi sadece 4 ay sonra Derviş Mehmed Paşa'ya yerini bırakmak zorunda kalmıştı. Derviş Paşa ise Bağdat valiliğini 3 yıl sürdürdü. Neden dört ay içinde Küçük Hasan Paşa azledilip Bağdat valiliğine Derviş Mehmed Paşa'nın getirildiği iki şekilde açıklanıyor. Onyedinci yüzyıldan bir yerli Bağdat kroniği olan **Gülşen-i Hulefâ** Küçük Hasan Paşa'nın yeni ele geçirilen bir yerde çıkacak önemli sorunların üstesinden gelemeyecek kadar yumuşak bir kişi olduğunu söylüyor ([15]). Bu iş için sert ve otoriter bir kimse, **Gülşen-i Hulefâ**'nın tabiriyle bir «hâkim-i kahhâr» gerekiyordu, Derviş Paşa'nın bu görevin üstesinden gelebileceği düşünülüyordu. **Gülşen-i Hulefâ**'nın yazarı Nazmizâde Murtaza, Derviş Paşa hakkında şöyle diyor: «Gülzâr-ı hükûmetleri küll-i hoşbuy-i adl ü insâfdan hâli idi.» Neden bu Bağdatlı yazarın Derviş Paşa'yı böyle insafsız bir zalim olarak tanıttığı, Paşa'nın valiliği sırasındaki ekonomik girişimleri ele aldığımızda daha iyi anlaşılabilir.

Naîmâ'ya göre ise durum daha değişiktir. Derviş Paşa'nın daha o zaman çok zengin bir kişi olduğunu belirtiyor Naîmâ. Daha paşa olmadan önce mültezimlere, valilere ve diğer memurlara faizle borç verirmiş. Siyasal durumu kuvvetli olduğundan borçlarını zamanında toplarmış. Bu tefecilikten kısa zamanda zengin olmuş. Paşa olduğunda serveti iki bin keseyi (80 milyon akçe) buluyormuş. Naîmâ'ya göre Derviş Mehmed Paşa'nın Bağdat'a atanması «kapısı mükemmel olduğun-

(14) Bak. İslâm Ansiklopedisi, «Naîmâ» (Cavid Baysun); Lewis V. Thomas, **A Study of Naîmâ**, N. İtzkowitz, Yay. (New York, 1972). İtiraf edeyim ki ben de Naîmâ'da geçen belli bir bölümün doğruluğu hakkında şüphelerimi belirtmiştim: «Naîmâ, Köprülü, and the Grand Vezirate», **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi - Hümaniter Bilimler** I (1973), ss. 57 - 64.

(15) Nazmizâde Murtazâ, **Gülşen-i Hulefâ** (İstanbul, 1143), 79a - 80b.

dan» (bu tabiri ilerde ele alacağız) ve Bağdat eyâletinin yeniden imarı ve ekonomik kalkınmasını sağlayabilecek bir kişi olduğundandı. Daha sonra kapdan-ı deryalığa atandığında olduğu gibi, görevini başarmakta yeteneklerine ek olarak kişisel servetinin de yardımcı olacağı bekleniyordu anlaşılan. Büyük bir maiyyete, «kapı»ya, sahip olduğundan Osmanlı siyasal gücünü Bağdad'da tekrardan kolayca kurabilecekti; bir yandan da zaten zengin olduğu için bu «kapı»yı halkı ezmeden bulundurabilecekti. Üstelik kişisel servet edinmedeki başarısı onun iyi bir idareci olacağını belirtiyordu ([16]). Naîmâ'ya göre Derviş Paşa bu umutları boşa çıkarmadı.

Bu dönemde bir beylerbeyi belli bir valilikte ortalama 1 yıl kalmaktaydı ([17]). Derviş Paşa'nın Bağdad'da üç yılı doldurması onun başarılı olduğunun devlet yöneticileri tarafından da kabul edildiğini gösterir.

Derviş Paşa'nın Bağdad'daki faaliyetleri hakkında Naîmâ'nın anlattıklarına daha yakından eğilelim. Paşa tarımsal üretimi arttırmak üzere civar bedevî kabileleri ile anlaşıp şeyhleri ile ortak olarak (ürünleri korumalarını sağlamak için mi?) çok verimli olmasına rağmen boş durmakta olan bazı toprakları tarıma açmış. Kuzey Irak'a adamlarını gönderip aşiretlerden sürülerle koyun aldırırmış, sonra Bağdad'a getirttiği koyunları şehirde kendi dükkânlarında sattırırmış. Şehirde ayrıca kendi ununu işlediği ekmek fırınları da açmış. Bütün bu girişimlerde asıl amacı sayısı onbine ulaşan kapı halkını, şehrin ekonomisini zorlamadan yedirip içirmekmiş.

Gene kapı halkının giyimini sağlamak için çeşitli adamlarına yüzer kese (4 milyon akçe) sermaye verip bunları kumaş almak üzere Basra'ya, Haleb'e, hattâ Hindistan'a gönderirmiş. Paşa'nın mevki ve şöhretinden dolayı adamları normal gümrük resimlerini ve taşıma ücretlerini ödemeden bu alımı gerçekleştirirlermiş. Bağdad'a getirttiği mallardan kendisine gerekeni ayırıp gerisini maliyetinin bir misline şehrin tüccarlarına aktarırmış; böylece kendine ayırdığı mallar da bedavaya gelirmiş.

Ayrıca İran'dan ve Hindistan'dan inci ve lüks mallar ithal edip

(16) Bu tipik Osmanlı görüşüne bir örnek Köprülü Mehmed Paşa 1656'da vezirazamlığa getirildiğinde birçok kimsenin böyle parasız bir kimsenin vezir olabilmesine şaşmasıdır.

(17) Bak. İ. Metin Kunt, **Sancaktan Eyalete.**

imparatorluğun diğer bölgelerinde sattırırmış. Sadece bu lüks mallar ticaretinden yıllık kazancı 40 milyon akçeyi bulurmuş. Zaten Bağdad tüccarlarına sattığı kumaş ve şehir halkına sattığı ekmek ve etten de bu malları ucuza satmasına rağmen gene de kâr edermiş.

Naîmâ'ya göre böylece herkes hayatından memnunmuş: Halk temel ihtiyaçlarını ucuza karşılayabildiğinden, tüccarlar kumaşı pazarlayıp kâr ettiklerinden, aşiretler koyunlarını satıp para alabildiklerinden, bedevî kabileler de tahıl üretiminden paylarını aldıklarından. Kaybı olan iki grup var sadece: gümrük resimlerini toplayamayan devlet ve Paşa'nın mallarının taşınmasına yardımcı olanlar — bu konuya ileride döneceğiz.

Naîmâ'nın, Paşa'nın kethüdasından naklen anlattığı bir hikâye Derviş Mehmed Paşa ile herhangi bir Osmanlı valisinin yaklaşımları arasındaki farkı gayet güzel açıklıyor. Hani fazla yumuşak başlı olduğu için Bağdad valiliğinden azledilen Küçük Hasan Paşa, Dicle kenarlarında bostan mukataası ücreti olarak yeniçerilerden beş kese alırmış. Sonra kendi kapısı için karpuz almak istediğinde beş keseyi mukataacı yeniçerilere geri ödermiş. Halbuki Derviş Paşa Bağdad'a geldiğinde bu mukataayı kendi adamlarından birine verdiği gibi Dicle kenarında ve şehre yakın diğer yerlerde yeni bostanlar ve meyva bahçeleri açtırmış. Üretimden, et ve ekmek örneğinde gördüğümüz gibi kapısının ihtiyacını karşıladıktan sonra geri kalanı halka sattırırmış. Bütün bu işlerden mukataayı alan adam kâr ettiği gibi devlet hazinesine de mukataa ücreti olarak yirmi kese kalırmış. Bu karşılaştırma gösteriyor ki Derviş Paşa bir yandan devlete daha fazla yarar sağlayıp bir yandan kendi kapısının ihtiyacını para harcamadan elde etmekte, buna karşı bu mukataadan muazzam kâr sağlamayı uman yeniçeri ilerigelenleri bu ek gelirden mahrum kalmaktaydı. O zaman belki de Derviş Paşa yüzünden kazançları azalan bu yerli eşrafın bir temsilcisi olması dolayısıyla **Gülşen-i Hulefâ** yazarı Nazmizâde Murtazâ, Paşa'yı insafsız bir despot olarak göstermektedir. Yukarıda (bak. not 7) sözü geçen Şam kroniği de Derviş Paşa'ya karşı aynı tutumu göstermekte, kendisinden «zalim cabbar» diye bahsetmektedir. Taşra yazarlarının Derviş Paşa hakkındaki yargısı Evliya Çelebi ve Naîmâ gibi olumlu şeyler söyleyen «merkezî» yazarların övgüleri ile tam bir tezat içindedir ([18]).

(18) Taşralıların görüşüne katılan bir «merkezî» yazar, Mehmed Halife, **Tarih-i Gılmânî** adlı kroniğinin ilk müsveddesinde Derviş Paşa'dan «bir zalim

Maalesef Derviş Mehmed Paşa'nın girişimleri ile ilgili bilgiler sadece Paşa'nın Bağdad valiliği çerçevesi içinde kalmaktadır. Bağdad özel bir durumda idi: Normal şartlar altında dahi İstanbul'dan uzaklığı bir valiye daha serbest hareket imkânı verebilirdi. Üstelik Derviş Paşa'nın Bağdad'a tayini de normal bir durumda değil onbeş yıllık Safavî işgalinden sonra olmuştu. Bu onbeş yıl boyunca Osmanlılar birkaç defa Bağdad'ı geri almaya uğraştılar, dolayısıyla bütün Irak iki devlet arasında bir savaş meydanına dönmüştü. Bu durumda Irak ekonomisinin ciddî bir şekilde zedelendiğini kabul edebiliriz. Zaten Naîmâ da Derviş Paşa'nın Irak'ın ekonomik düzenini canlandırmakla görevlendirildiğini söylüyor. Herhalde ancak bu şartlar altında kullanılmayan fakat verimli toprakların tarıma açılması söz konusu olabilirdi. Osmanlı fethi sırasında, özellikle eğer Bağdadlı tüccarla Safavî idaresinde İran'a yakınlaşmışlar idiyse ticaretin de ani bir düşüş gösterdiği düşünülebilir. Nihayet Derviş Paşa şehrin ve eyâletin siyasal yapısının değişmekte olduğu bir sırada işbaşına gelmişti. Safavî devresinde gelişen güç dengesi yıkılmış, buna karşı Osmanlı idaresi ve siyasal ilişkileri daha yeni oluşmakta idi. Bu durum Paşa'nın bostan mükataasını yeniçerilerden kolaylıkla alabilmesini açıklamaya yardımcı olabilir.

Keşki Derviş Paşa'nın diğer bölgelerde, meselâ hâlâ «Levant» ticaretinin önemli antrepolarından biri olan Halep'te, ya da yeni ve güçlü bir tüccar grubunun gelişmekte olduğu Bosna'da valiliği hakkında elimizde başka bilgiler bulunsaydı. Herhalde bu gibi bölgelerde daha köklü eşrafla olan ilişkilerinde paşa daha dikkatli davranmak zorunda kalmıştı. Gene de Bağdad'da bu dönemde göreve seçilen Derviş Paşa idi, bu seçimi de herhalde kuvvetli siyasal sezgi ve anlayışına, ve girişimci yeteneklerine borçlu idi.

★★★

---

câhil kölemen» diye bahseder; fakat Mehmed Halife bu sözleri kitabının son şeklinden çıkarmıştır. Bu konuda Bekir Kütükoğlu'nun çalışması çok ilgi çekicidir: «Tarih-i Gılmânî'nin İlk Redaksiyonuna Dair», **Tarih Dergisi** 27 (1973), ss. 21 - 40 (Derviş Paşa hakkındaki sözler s. 29'da). Mehmed Halife'nin Derviş Paşa'ya karşı tutumu, Derviş Paşa'nın rakibi Tarhuncu Ahmed Paşa'ya intisabından dolayı olabilir. Bununla beraber eklemek gerekir ki başka bir yerde Naîmâ da Derviş Paşa'nın baskıyla şöhret bulmuş olduğundan bahseder. V : 252).

Naîmâ, Derviş Mehmed Paşa'nın idarecilerin ekonomik girişimleri üzerindeki genel görüşlerine de yer veriyor. Bu görüşler daha etraflı incelenmeye değer olduğundan aşağıya aktarıyorum (VI : 26 - 7) :

> İktisâb-ı mâlın vücûh-u tabî'si ziraat ve ticaret ve emâret, bu üç şeye münhasırdır. Eğerçi sanâ'ât-ı mütenevvia dahi bir vech addolunmuştur, ana göre dört kısım olmak iktiza eder. Ama eshâb-ı san'atın ekseri tedârik-i ma'âşlarından âciz olmağla san'atlarının faidesinden kendüye ancak sedd-i ramak mertebesi kalup faidelerinin fazlası ol san'atın tüccar-ı zi'l-yesârına aid olagelmekle tarika-i kesbi vücûh-u selâseye hasr sahîh olur.
>
> Ve kuvvet-i câh ve uluvv-û nâm ne mertebe ise ticaret ve ziraatden ol mikdar intifâ' olagelmiştir. Zira câh ü nâm sahibine halk takarrûb içün ve ba'd-i zaman husüle gelecek menâfi' mülâhazasıyla hizmet edüp mâlen ve bedenen mesâ'î-i intifâ'ında bulunurlar. Ücret-i âcile istemezler. Halkın bir kısmı dahi şerrinden ve tasallutundan havf edüp menâfi'den hisse-i me'mulesin iskât eder, ve belki intifâ'ı içün ol dahi sa'yde olur. Pes bu iki vech ile halkın ücret-i hizmetleriyle rub'-u mesâ'ileri sahib-i câha aid olup zaman-ı kalilde servet-i azimeye nâil olsa gerekdir.
>
> Her kaçan ki bir vâli ve hakim ticaret ve ziraat ile ıslâh-ı mâl ve tevfir-i irâd ve tedârik-i mühimmât-ı lâzimeye kadir olmaya, iyi nevi beliyye-i azîmeye müptelâ olup dünya ve âhiret hasâretine uğrar. Biri bu ki: Halkın elinde olan nukûd ve emvâline müstevli olup zulmen ibâdullahın emvâl ü eşyasını gasb etmeğe muhtâc olup zümre-i zalemeden olur. İkincisi bu ki: Zulmen ve kahren halkdan aldığı malı iddihâr edemeyüp zarûriyâttan olan mekulât ve melbüsat ve sâir bu makûle levâzım içün sarf edüp tahsili yine eshâb-ı ihtikâr ve murâbî-i tüccâr gaddârlarına aid olup kendüsü sevâdd-ı vech üzere mağmûn kalsa gerekdir. Ma'nâda muhtekirler ve murâbî-i tüccârlar içün kazanmış olur. Kendüye bu sui a'mâlin vizr ü vebali kalur. Bu suretle hâkim tahrib-i memleketten ve teferrük-ü raiyetten gayri işe yaramaz.

Bu sözlerin başında Naîmâ şöyle diyor: «Bu nakl edeceğimiz kelâm kudemâ-ı hûkemâdan menkuldûr; bazı ukalâ-ı avâm Derviş Paşa'dan nakl etmişler.» Naîmâ'nın bu lâfı, aktardığı görûşlerin özgûn olmadığının farkında olduğunu gösteriyor sanırım. Naîmâ ayrıca «kudemâ-ı hûkemâ»yı okuyup fikirlerini aktaran kişinin de Derviş Paşa olmadığını mı söylüyor acaba? Aşağıda göreceğimiz gibi Naîmâ'nın aktardığı sözler daha önceki bir eserden neredeyse **kelimesi kelimesine** alınmış olduğuna göre acaba bu pasaj Paşa'nın yazdığı bir eserden mi alınmış? Böyle olduğuna inanmak çok zor: Böyle bir eser olsaydı herhalde bilinirdi, üstelik hiç bir kaynak Paşa'nın değil kitap yazmaya, okumaya dahi merakı olduğunu belirtmiyor. Daha akla yakın gelen bir açıklama şöyle olabilir: Paşa'nın sohbet meclisine devam eden ve kitaplara aşina bir kimse Paşa'nın fikirlerinin İslâm dünyasının bazı klasiklerine benzerliğini sezip Paşa'nın görûşlerini sonraki nesillere klasik eserlerden alınmış sözler, hattâ paragraflarla aktarmayı tercih etmişti. Her neyse, yukarıda verdiğim pasajdaki fikirler özgûn olmadığı gibi ifade de Derviş Paşa'nın sözlerini aksettirmiyor herhalde. Buna karşı hiç olmazsa Paşa'nın devrinde yaşayanlar bu fikirleri Paşa'nın görûşleri olarak kabul ettiklerine göre biz de kendisini bu pasajın «yazarı» sayabiliriz. Bu arada belirtelim ki İslâm yazarları «kudemâ-ı hûkemâ» sözüyle Yunan klasiklerini kastediyorlardı; anlaşılan Osmanlılar bu tabire İslâm yazarlarını da katıyorlardı.

Daha yakından incelenince Naîmâ'nın aktardığı pasajın İbn Haldun'un **Mukaddime**'sinden alındığı ortaya çıkıyor. Yalnız Derviş Paşa İbn Haldun'dan bazı önemli noktalarda ayrılmaktadır. Herhalde kasıtlı olarak yaptığı değişiklikler iki yazarın ilişkilerinin niteliği bakımından çok önemlidir. Önce gelir kaynaklarının sınıflandırılmasına eğilelim. İbn Haldun daha önceki İslâm yazarlarından naklen «enva'-ı ma'âş emâret ve ticaret ve felâhat ve sanâ'ata münhasırdır. Amma emâret ki kahr û galebe ile tekâlif-i divaniye ve emvâl-i sultaniyeyi reayadan ahz û cem'e mûbaşeretden ibarettir, tahsil-i ma'âşda meslek-i tabi'i olmamağla...» diyor ([19]), ve emâret dışındaki diğer kaynak-

(19) **Mukaddime-i İbn Haldun**, Pirizâde Mehmed Sahib'in Cevdet Paşa tarafından tamamlanan tercümesi, Cilt II (İstanbul 1275) s. 292. Bu tercüme **Mukaddime**'yi Osmanlı dünyasına aktaran serbest fakat güvenilir bir tercümedir. Bunun yanında Millî Eğitim Bakanlığı Şark - İslâm Klasikleri serisinde yayınlanan tercüme (Ankara, 1954) zayıf kalıyor; üstelik bu tercümede Pirizâde'nin açıklamaları da İbn Haldun'da varmış gibi metine

ların incelenmesine girişiyor. Halbuki yukarıda gördüğümüz gibi Derviş Paşa emâreti gelir kaynakları arasında sayıp sanatları listesinden çıkarıyor. Paşa'nın sanat ehlinin çalışmaları sonucunda ancak ölmeyecek kadar gelir elde ettiklerini söylemesi herhalde bunların büyük sermaye biriktiremeyecek durumda olduklarını belirten bir abartma sayılmalıdır. Halil İnalcık'ın Osmanlı toplumunda sermaye birikimi üzerindeki araştırması da bu sonucu doğrular niteliktedir ([20]).

Şimdi «emâret» konusunu biraz daha deşelim. Hem İbn Haldun'da hem Derviş Paşa'nın fikirlerinde bu konuda bir karışıklık göze çarpıyor. İbn Haldun «Vücûh-u Kesb ve Turuk-u Ma'âş Beyanındadır» başlığı altında «emâret»i devletin belirli kurallara ve geleneklere uygun bir şekilde halktan vergi toplaması şeklinde açıklıyor ve bunu tabiî bir kazanç yolu saymıyor (Pirizâde tercümesi, II : 291 - 2; Rosenthal tercümesi, II : 315). Halbuki biraz daha ilerde, Derviş Paşa'nın kaynağı olduğu anlaşılan «Rütbe ve Câh Bâis-i Tevfir-i Mülk ü Mâl Olup Tahsil-i Yesr ü Ganâya Vesile Olduğu Beyanındadır» başlıklı bir bölümde ise ifadesi şöyledir:

> Malum ola ki biz eshâb-ı izz ü câh olan kibâr-ı devleti ekl ü şürb ü libâs ü sükenâ ve sâir esnaf-ı ma'âşın cümlesinde sâir nâsa galib bulup mertebesi kendinden dûn ü pest olan ricâle nisbet ile servet ve yesârı ezyed ve evfer olur. Bu emrin sırr ü sebebi budur ki sahib-i câh olan kimse metbû ve mahdûm olup dilhâhı olan umurda herkes vus'u mertebe hizmet ve i'ânet ile takarrüb ve maksudları husûlüne bu takrib ile tevessül ederler. Şöyle ki âhâd-ı enâm ekâbir-i devletin cemi-i hâcâtını tahsilde sa'y ve kûşiş edup havâic-i

---

alınmış. Franz Rosenthal'in İngilizce tercümesi de çok dikkatil bir çalışma ürünüdür (Londra 1958). Osmanlılarda İbn Haldun geleneği hakkında bak. Z. F. Fındıkoğlu, «Türkiye'de İbn Haldunizm», **Fuat Köprülü Armağanı** (İstanbul, 1953) ss. 153 - 64. Fındıkoğlu Naîmâ'yı Osmanlı İbn Halduncuları arasında saymakla beraber Derviş Paşa'dan naklen verilen görüşlere değinmiyor.

(20) «Capital Formation in the Ottoman Empire», **The Journal of Economic History** XXIX/1 (Mart 1969), ss. 97 - 140. Onaltıncı yüzyıl Osmanlı yazarı Kınalızâde Ali bazı yazarların gelir kaynakları arasında ticaret, sanat ve ziraati saydıklarını, diğer bazılarının emâreti de kattıklarını söyleyerek Derviş Paşa'dan çok İbn Haldun'a yaklaşıyor (**Ahlâk-ı Alâî**, Bulak 1248, II : 7 - 8).

zaruriye ve mesâlih-i mühimmelerini ve andan fazla menâfi ve fevâidlerini tekmil etmekle ol hizmet ve amellerin ecr ü kıymetleri sâhib-i câhın kesbinden ma'dûd olur. Ve her hizmet ve amel ki beyn en-nâs bezl-i ecr ü avz ile hâsıl ola, eshâb-ı câh nâsı ol a'mâl ve hidemâtda müft ü meccânen isti'mâl ü istihdâm edüp ecr ü avzdan hâli olmağla anların semen ü kıymetlerine mâlik olur. Bu suretde silk-i mülkünde münselik olan kıymet ü avzların bazısını umûr-u zaruzaruriye ve havâic-i asliyesine sarf ü harc edüp bakiyyesini cem' ü iddihâr eder. Ve eshâb-ı rüteb ve manâsıbın daire-i izz ü câhları arîz ve vasi' olmağla hizmet ve amelleri müteveffir ve her sınıfdan hâdim ü muâvinleri dahi mütekessir olub ve her husûsları müft ü meccânen görülmekle akreb-i ezminede yesr ü ganâya vâsıl ve imtidâd-ı eyyâm ile ziyade servet ve yesâr hâsıl ederler.

diyor ve şöyle bitiriyor sözlerini: «Bu sebebden nâşi bundan akdem bast ü temhid olunduğu üzere emâret ve riyâset esbâb-ı ma'âşdan ma'dûd olup tahsil-i rızka tevessül olunan umurdan add olunmuş idi.» (Pirizâde, II : 300; Rosenthal, II : 326 - 7)

Öyle görünüyor ki İbn Haldun çelişkiye düşmüş. Önce devletin vergi toplaması manasında emâreti tabiî kazanç kaynaklarından saymadığını söylüyor, sonra ise siyasal güce sahib kişinin bu gücünü servete kavuşmakta kullanması manasında emâreti ise kazanç kaynağı olarak kabul ediyor. (Belki de İbn Haldun emâreti teoride reddettiği halde bir realist olarak tanımaya mecbur kalmıştır.) İkinci nokta ise şu: siyasal otorite manasına gelen «emâret» ile **bir miktar** siyasal otoriteye sahib olan kişi manasına «sahib-i câh» (mevki sahibi kişi) kavramları karıştırılmış görünüyor. Belki de böyle bir karıştırma söz konusu değil; belki de her iki terimle İbn Haldun arada ayırım yapmadan hem hükümdârı hem de devleti kastediyor. Öte yandan İbn Haldun'da olmasa bile Derviş Mehmed Paşa'nın bu terimleri kullanışında bir karışıklık olduğu, ya da Derviş Paşa'nın emâreti devletin vergi toplama yetkisi olarak görmediği keşinlikle söylenebilir. Derviş Paşa'ya göre emâret ancak ekonomik girişimlerin kârlılığını arttırmaktadır. Mevki sahibi kişi siyasal gücünü tarımsal ve ticarî girişimlerini desteklemekte kullanır (İbn Haldun'un ikinci tanımında olduğu gibi); fakat siyasal güç kendi başına (İbn Haldun'un ilk tanımında olduğu gibi) bir kazanç yolu değildir. Derviş Paşa'nın mevki sahibi kişisi vergi topla-

yan hükümdar değil siyasal gücünü servet yapmakta kullanan bir yöneticidir ([21]).

Derviş Mehmed Paşa ve diğer Osmanlılar için bir yanda hükümdar ve devlet, öbür yanda da bunların temsilcileri olan devlet görevlileri arasında bir ayırım yapmak gerekli görünmeyebilir. Hakikaten Osmanlı dünyasında hükümdar ile devlet arasındaki ayırım şöyle dursun, devlet ile devlet görevlileri arasındaki çağdaş ayırımın hiç de kesin olmadığını gösterir belirtiler çoktur. Fakat incelediğimiz konu bakımından bu ayırımın yapılması gerekir: Derviş Paşa'nın ekonomik girişimlerine baktığımızda devletin bu ticaretten (bunu yürütenler Paşa'nın adamları değil de tüccarlar olsaydı) alması gereken gümrük resimlerinden mahrum kaldığını görmüştük.

Gene İbn Haldun ve Derviş Paşa arasındaki farklara dönelim. Yukarıda gördük ki paşamız, mevki sahibi kişinin halka yük olmamak için ekonomik girişimlerde bulunmasını gerekli sayıyordu. Halbuki bu görüş İbn Haldun'un fikirlerine tamamen karşıdır (Pirizâde, II : 104 v.d.; Rosenthal, II : 93 v.d.). İbn Haldun'a göre toplumun gerilemesi sürecinin son devresinde hükümdar gelirlerini arttırabilmek amacıyla doğrudan tarım ve ticarete girebilir. Fakat bu girişimler sonunda genel ekonomik durumu daha da bozar; hükümdarla halk rekâbet edemez, halkın geliri düşer, dolayısıyla devletin vergi gelirleri de düşer. Hükümdarın ekonomik girişimleri sonucunda elde ettiği gelir vergi kayıbı yanında çok küçük kalır. Girişimleri kârlı olsa bile meselâ gümrük gelirleri azalacaktır. Öyle anlaşılıyor ki Derviş Mehmed Paşa, ya da onun fikirlerini kâğıda döken kişi İbn Haldun'u pek dikkatli okumamış, ya da hoşuna gitmeyen kısmını almamış. Her neyse, İbn Haldun okuyucularına Sâsânîlerin, hükümarların tarım ya da ticarete atılmasını önlediklerini hatırlatıyor. Bu bölümün sonunda yazar devlet gelirinin ancak halkın adaletli yönetimi ve dolayısıyla vergi gelirlerinin artması ile çoğalabileceğini söyleyerek konuyu kapatıyor.

İbn Haldun'un bu görüşü şüphesiz klasik Osmanlı devlet anlayışının da temel taşıdır. Osmanlı toplumsal ve siyasal düşüncesinin kaynaklandığı Nasîr ed-din Tûsi gibi yazarlar da aynı görüşü belirtmişlerdir ([22]). Tûsi ayrıca dört ana toplumsal grup mensuplarının toplum için-

---

(21) Kınalızâde Ali emâreti, bir **üçüncü** manada, devletten maaş (vazâif ve 'ulûfat) almak manasında bir gelir kaynağı sayıyor (II : 8)!

(22) **The Nasirean Ethics**, G. M. Wickens, ter. (Londra, 1964), özellikle ss. 158, 217, 230.

de kendi yerlerinden kımıldamamalarının adaletin gereği olduğunu söyler ki Osmanlı yazarları da bu düşünceye uyarlar genellikle (23). Hükümdâr'ın görevleri üzerine Tûsi'nin sözleri şöyledir (s. 230):

> The emperor is obliged to consider the state of his subjects, and devote himself to maintaining the laws of justice, for in justice lies the order of the realm. The first condition for justice is that he should keep the different classes of mankind correspondent with each other, for just as equable mixtures, result form correspondence of the four elements, so equable combinations are formed from the correspondence of the four classes.

Açıkça görülüyor ki Derviş Mehmed Paşa'nın hem görüşleri, hem girişimleri klasik İslâm ve Osmanlı siyasal teorisinden kesinlikle ayrılmaktadır. Naîmâ da bu ayrılmanın farkında olduğu halde Paşa'yı hararetle savunmaktadır. Gerçi bazı ahlâk kitapları, diyor Naîmâ, hükümdarların, vezirlerin, devlet temsilcilerinin tarım ve ticarete girişmesini kınamışlardır. Fakat ancak halkı ekonomik hayatın dışına iten tekelciliğe karşı çıkıyorlardı bu kitaplar. Böyle tekelcilik gerçekten gayri âdil hattâ despotluk sayılır. Buna karşı siyasal gücü olan kişinin kendi gereklerini sağlamak ve kendini muhtekir tüccarların hilelerinden korumak için çaba göstermesi değildir ahlâk kitaplarında kastedilen! (24) Naîmâ, Derviş Mehmed Paşa'yı savunmak için elinden geleni

---

(23) Bak. **Ahlâk-ı Alâî,** III : 8 : «Bu tavâifin (yani toplumsal grupların) ba'zı âhirin 'amelin eylese yine müeddî-i fesaddır, meselâ ümerâ ve sipahiler ticaret ve hırâfete iştigâl eyleseler.» Düşüncelerinde İbn Haldun'u izleyen ve Derviş Mehmed Paşa'nın çağdaşı Kâtip Çelebi'nin **Düstûr el-Amel li İslâh el-Halel**'i (İstanbul, 1280) 17. yüzyıl Osmanlı devlet ve toplum düşüncesine iyi bir örnektir. Osmanlı siyasal düşüncesinin incelenmesi için bak. Halil İnalcık, «Osmanlı Padişahı», **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi** XIII/4 (1958), ss. 68 - 79, özellikle ss. 74 - 7; H. İnalcık, **The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300 - 1600** (Londra 1973), ss. 65 - 70; Bernard Lewis, **İstanbul and the Civilization of the Ottoman Empire** (Norman, Oklahoma, 1963), ss. 36 - 64.

(24) Aslında belirtmek gerekir ki İbn Haldun da tüccarların dürüstlüğünden şüphe etmektedir; iş hayatında aldatılmamak için kuvvetli bir kişiliğe ya da mevki sahibi birisinin korumasına gerek olduğunu söyler (Pirizâde, II : 312 - 3; Rosenthal, II : 342 - 3). Fakat ya muhtekir bir tüccar mürtekip bir görevlinin korunmasına sığınırsa?

yapıyor doğrusu ama Paşa'nın düşüncesini İslâm klasikleri ile bağdaştırmak pek olacak iş değil.

★★★

İncelememizin son bölümünde neden Derviş Paşa'nın önceki İslâm - Osmanlı siyasal düşüncesinden böyle köklü bir şekilde ayrıldığı sorusuna cevap arayacağız. Bir Osmanlı vezirini, toplumsal grupların dengesini bozmak pahasına ekonomik girişimlere iten şartlar ne idi? Neden acaba Derviş Paşa kendi girişimlerini halkı ezerek para bulmaya karşı tek seçenek olarak görüyordu? Böyle düşünmekte haklı mı idi?

Onyedinci yüzyıl Osmanlı dünyasına bakan tarihçilerin Derviş Paşa'ya hak vermemesi güçtür. Onaltıncı yüzyıldan onyedinciye geçerken devlet ağır bir sarsıntı geçirmişti. Bu sarsıntılı dönemin Osmanlı devletinin klasik devrinin sonunu belirlediği, Osmanlı kurumlarının köklü değişikliklere uğradığı ya da yepyeni kurumların geliştiği konularında tarihçiler fikir birliği içinde görünüyor.

Bu sarsıntılı dönemi burada ele almaya gerek yok; İnalcık ve Akdağ gibi tarihçiler bu dönüşüm yıllarını incelemişler, genellikle kabul edilen görüşleri de yakınlarda Barkan ustalıkla özetlemiştir ([25]). Şimdiye kadar pek araştırılmamış olan bu karışıklık ve dönüşüm devresinden sonra 18. yüzyılda ortaya çıkan yeni durumlara geçişin nasıl olduğudur. Şimdiye kadar Osmanlı tarihçiliğinde 17. yüzyıl ihmal edilegelmiştir, halbuki sonraki kurumları daha iyi anlayabilmek için bu geçiş devresini de daha yakından araştırmamız gerekir.

Gene de, hiç olmazsa Derviş Mehmed Paşa'yı devrinin şartları içinde görebilmek için 16. yüzyıl sonu karışıklıklarının bazı yönlerine eğilmemiz yararlı olur. Sarsıntının temel yönü, İspanya'dan Akdeniz boyunca doğuya ilerleyip Osmanlı ülkesine vuran şiddetli bir enflasyon dalgasıydı. Bu olay üstelik tam Osmanlı ordularının orta Avrupa'-

(25) Mustafa Akdağ, **Celâlî İsyanları** (Ankara, 1963); Halil İnalcık, **The Ottoman Empire**, ss. 41-52; H. İnalcık, «Adaletnameler», **Belgeler** II/3-4 (1965), ss. 49-145; Ömer Lütfi Barkan, «The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East», **International Journal of Midde East Studies** 6/1 (Ocak 1975), ss. 3-28.

da gelişen yeni savaş şartlarına göre yeniden düzenlenmesi gerektiği bir sırada etkisini göstermişti. Ordudaki yeniden düzenleme tımarlı sipahi ordusu yerine merkezî ordunun önem kazanmasına ve büyümesine yol açmıştı. Merkezî ordunun (yeniçeriler, altı bölük halkı, v.b.) ücretleri ve diğer masrafları da nakit olarak ödenmekte olduğundan, tam enflasyonun etkisini hissettirdiği bir sırada merkezî hazine üzerindeki baskılar çok şiddetlenmişti. Artık çok daha büyümüş olan merkezî ordunun gereklerini karşılayabilmek için devlet nakit olarak toplanan vergilere ağırlık vermiş, önceleri ancak gerektiğinde toplanan «avârız» vergilerini düzenli bir vergi yükü haline sokmuştu. Böylelikle güç şartlara karşı devletin bulabildiği çare halkın üzerindeki malî yükleri arttırmak oluyordu.

Bir Osmanlı paşasının ya da vezirinin durumuna baktığımızda da benzeri bir durumla karşılaşıyoruz. Tam geleneksel gelir kaynaklarının azaldığı, kurumağa yüz tuttuğu bir sırada Osmanlı ümerâsı kapılarını genişletmek ve sayıları binlere varan asker beslemek zorunluluğunu hissediyorlardı. Onyedinci yüzyılda sayısı artmayan mansıblar için birbirine rakip olan çok sayıda paşa olduğundan ümera bir mansıptan azledildikten sonra diğerine atanana kadar gittikçe daha fazla boşta beklemekteydi. Fakat mazul kalan bir paşa dahi büyük bir kapıyı geçindirmenin yolunu bulmak zorundaydı, çünkü ancak «mükemmel kapı» sahibi olanlar daha kısa sürede yeni bir mansıba geçebiliyorlardı. Üstelik eskiden Osmanlı ümerâsı başarılı akın ve seferlerde elde ettikleri ganimet payı ile resmî gelirlerine eklemeler yapagelmişken artık 17. yüzyılda ganimet o kadar kolayca edinilemiyordu. Eskiden bir Osmanlı veziri bütün gelirini harcayacak yer bulamıyordu. Onaltıncı yüzyıl ortalarında vezirazam olan Lütfü Paşa yıllık iki milyon akçe gelirinin yarısını harcarmış, kalanın yarısını da sadaka olarak dağıttıktan sonra elinde yarım milyon akçe kalırmış ([26]). Macaristan'da büyüyen, dolayısıyla serhad şartlarına aşina olan 17. yüzyıl tarihçisi Peçuyî 16. yüzyılda bir serhad beyinin gelirinin bir vezirinkinden fazla olduğunu belirtiyor, gününde ise bütün bey ve paşaların fakr ü zarurete düştüğünden yakınıyor ([27]).

Devlet de bu durumun farkında olduğundan paşaların gelirini arttırmaya çalışıyordu. Meselâ 1630'larda gittikçe daha çok beylerbeyi-

(26) Mustafa Nuri Paşa, **Netâic ül-Vukuât** (İstanbul, 1327), I : 117.
(27) İbrahim Peçuyî, **Tarih-i Peçuyî** (İstanbul, 1281 - 3), I : 8 vd.

ne, normal gelirlerine ek olarak eyâletlerindeki bazı sancakların gelirlerinin de verildiğini görüyoruz. Bir yandan da paşa kapıları mensuplarının, hâlâ kendi efendilerinin hizmetinde oldukları halde devlet görevlerine getirildikleri de saptanabiliyor.

Fakat bu önlemler yeterli değildi. Beslemek, giydirmek, silâhlandırmak zorunda oldukları binlerce kapı mensubunu çevrelerinde tutabilmek için paşalar ve vezirler de kanunda olmayan vergiler uydurarak halktan para toplamaya girişmişlerdi. Onyedinci yüzyılda paşaların baskısıyla para toplamaları o kadar yaygınlaşmıştı ki bir tarihçi haklı olarak kimin celâlî zorbası, kimin devlet görevlisi olduğu davranışından değil ancak elinde padişah beratı olup olmamasından anlaşılabiliyordu diyor ([28]).

Naîmâ'nın anlattığı bir olay bu duruma güzel bir örnek sayılır. 1630'larda İlyas Paşa adlı biri halka baskı yapmakla suçlanıp asi ilân edilmişti. Küçük Ahmed Paşa komutasında bir devlet birliği İlyas Paşa'yı yakalayıp Sultan Murad IV'ün huzuruna getirdi. Sultan asi paşayı hemen idam ettirdi, sonra Küçük Ahmed Paşa'ya dönerek, «Senin hakkında da şikâyetler var,» dedi, «sen de göreve giderken halktan zorla para toplamışsın.» Küçük Ahmed Paşa kellesinin gideceğinden emin, kendini savunmaya girişti. Topladığı paralarla asker tutup İlyas Paşa'yı yakalamaya gittiğini, bunu Sultan'a hizmet için yaptığını söyledi. Sultan Murad önce âdil davranma ve halkı hoş tutmanın önemi üzerinde uzun uzun konuştuktan sonra Küçük Ahmed Paşa'ya hil'at giydirip önemli bir eyâlete atadı ([29]).

Evet, Derviş Paşa'nın görüşlerini ve davranışlarını böyle bir çerçeve içinde ele almak gerek. Paşa'nın İbn Haldun'un fikirlerini ters-yüz etmesi, Naîmâ'nın da onun savunuculuğunu yapması 17. yüzyıldaki bu yeni durum dolayısıyladır. Fakat yeni şartlar karşısında vezir ve tarihçinin eski görüşleri değişik şekilde işlemekle yetinmeleri ilgi çekicidir. Pratik bir yaklaşımları olduğundan yeni bir toplumsal - siyasal teori geliştirmeye girişmediler. Gene ilginçtir ki Naîmâ gibi bir Osmanlı aydını, klasik görüşlerden bu kadar ayrıldığı zaman bile yeni ya da değişik bir şey söylediğini inkâr etmek zorunluğunu hissediyor. Sanki aynı terimleri ve ifadeleri kullanmakla aynı görüşleri paylaşıyormuş gibi. Acaba sadece klasik yazarlara saygısını mı ifade ediyor bu tu-

(28) M. A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia** (Londra, 1972), s. 40.
(29) Naîmâ, III : 134 - 42.

tum, yoksa eski çözümlemelere köklü değişiklikler getirdiğinin farkına varamayacak kadar mı geleneksel görüşlerin ağırlığını hissetmekteydi?

Derviş Paşa'nın ekonomik girişimlerinin başarısına gelince, iki yüzyıl sonra ve çok değişik şartlar altında yaşamış olan Mısır Hidivi Mehmed Ali Paşa'nın atılımlarında bir dereceye kadar bir benzerlik görülse bile, 17. yüzyılda Derviş Paşa'ya özenen pek çıkmadı. Naîmâ, Derviş Paşa'dan kısa bir süre sonra Bağdad valiliğine getirilen Murtaza Paşa için Derviş Paşa'yı taklide kalkıştı ama tabiatı icabı «cevr ü ta'addiye mâil olmağla» bunu beceremedi diyor (VI : 26). Çoğu Osmanlı vezirine ekonomik girişimlerle uğraşmaktansa doğrudan doğruya siyasal güçleri sayesinde servet edinmek daha kolay geliyordu.

KEMAL TAHİR VE MARKSİZM

Hilmi YAVUZ (*)

Kemal Tahir'in tarih görüşüne bir yaklaşım denemesi sayılabilecek bu yazıda, önce, önemli bir noktayı vurgulamam gerekiyor. Bu da, Kemal Tahir'in, tarihe, özellikle Osmanlı - Türk toplumunun tarihine hem kuramsal ve soyut, hem de pratik ve somut bir perspektiften baktığı gerçeğidir. Kemal Tahir, ne tarih teorisini somut gerçekliklerden bağımsız, saf bir teori olarak; ne de somut tarihsel olguları teoriden yalıtılmış ampirik gerçeklikler dizisi olarak algılamaktadır. Osmanlı - Türk tarihinin somut olgularına bakışı, bu bakımdan, hem temellendirici hem de bütünsel bir bakıştır. Kemal Tahir'de teorik, yani soyut olanla, tarihsel ve somut olan, birlikte ve karşılıklı etkileşim bağlamında ele alınır. Bir başka deyişle Kemal Tahir, somut tarihsel gerçekliklerin, somut tarihsel olguların soyut ve teorik şemalara zoraki ve yapay bir tarzda uyarlanmasından yana değildir. Bu anlamda Kemal Tahir tarihsel olguların anlamlandırılmasında, yorumlanmasında kalıplaştırılmış, dondurulmuş şemalara karşıdır. Burada onun, teori ile şema arasında önemli bir ayırım gözettiğini görüyoruz. Kemal Tahir'e göre şema (ya da model), teoriye, somut gerçekliklerden bağımsız bir geçerlik kazandırmak demektir. Şöyle de diyebiliriz: Kemal Tahir için teoriyi şema ya da modellere indirgemek, teoriyi olumsuzlamak anlamına gelir. Ona göre «şemalarla ya da modellerle yetinmek, bir anlamda kendi gerçekliklerinden kaçmak, teoriden kaçmak» demektir.

Kemal Tahir burada, bilimsel maddeci dünyagörüşünün bizce büyük ölçüde gözden uzak tutulmuş bir yanını önemle vurgulamaktadır. Bu da, somut gerçeklik ile teori arasındaki ilişkinin tek yönlü bir belirleme ilişkisi olmadığıdır. Kemal Tahir'e göre teori somutu belirlediği ya da dönüşüme uğrattığı ölçüde, somut gerçeklikler de soyut teoriyi dönüşüme uğratır. Kemal Tahir bu konuda şöyle düşünmektedir: «bir toplumu, dış görünüşüyle bir başka topluma benzeterek bundan sosyo - ekonomik sonuçlar çıkarmak, kolaya kaçmaktır. Hele bunu, bir iki köksüz benzerlikten yola çıkarak yapmak düpedüz sahteciliktir».

Kemal Tahir'in soyut teoriyle somut gerçeklik arasındaki iliş-

(*) Boğaziçi Üniversitesi Öğretim Görevlisi.

kiyi bu anlamda bir karşılıklı etkileşim (interaction) ilişkisi olarak koyması, onun özgüllük (specifité) sorunu üzerinde, niçin bu kadar önemle durduğunu da açıklar sanıyorum. Madem ki bir ülkenin somut gerçeklikleri onun özgül tarihsel ve toplumsal koşullarının ortaya çıkardığı bir durumdur, öyleyse teoriyi o ülkeye özgü somut gerçekliklerin ışığı altında dönüşüme uğratmak gerekir. Kemal Tahir'in yerlilik, ya da özgüllük üzerinde ısrarla durması bundan dolayıdır.

Burada, onun şu sözlerini, bu bağlamda dikkatle okumak gerekir: «marksizm, toplumumuz gerçeklerine uydurulacak yerde, toplumumuzu kafamızdaki yarım yırtık yani aptallığımızın marksizmine uydurmak istemişizdir. Bunun için gerçekleri kendimize göre değiştirmeye, yanlış görmeye, hiç bir şey görmediğimiz halde uydurmaya kalkışmışızdır. Memleketimizde 50 yıllık marksizm çabalamalarının içine düşürüldüğü rezillik bu aptallığımızdan ve marksizmi tersine çevirdiğimizden ileri gelir». (1)

Kemal Tahir, gene bir başka notunda bu konuda şöyle diyor: «değişen şartlara göre değişen tedbirler ister. Dogmatizm, değişen durumların karşısına eski gerçeklere göre alınmış eski tedbirlerle çıkmaktır. Dünyada değişmez gerçek yoktur. Bir vakitler yapılmış araştırmaların vardıkları kesin sonuçlar değişiyorsa, temel gerçekleri o toplumlara, batılı toplumlara benzemeyen doğulu toplumlarda durum daha da çapraşık sayılmalı, kesinliklerden, genellemelerden büsbütün kaçınılmalıdır. Bir durumun değiştirilebilmesi için onun genel gerçeklerini bilmek hiç bir işe yaramaz; özelliklerinden yola çıkılmadıkça hiç bir durum değiştirilemez». Burada Kemal Tahir'in teoriyle eylem arasındaki bütünlüğü de, somuttan yola çıkarak kurduğunu görüyoruz. Teorinin ya da felsefenin dünyayı dönüşüme uğratması, ancak o teorinin ya da felsefenin, somut gerçekliklerden yola çıkmasıyla mümkündür. Görülüyor ki Kemal Tahir, bir eylem felsefesinin, ancak

(1) Kemal Tahir'in 'teori'yi, somut gerçeklikte temellendirmiş olması önemlidir. «Marksizm, toplumumuz gerçeklerine uydurulacak yerde» teoriyi soyut bir 'model' olarak temellendirmek, birçoklarınca (örneğin Mao Zedung) sert bir biçimde eleştirilmiştir. Mao, «Kanıyla ve canıyla büyük Çin ulusunun bir parçası olan Çin komünistleri için marksizmden Çin'in özelliklerinden kopuk bir biçimde söz etmek, soyut bir marksizm, boşlukta yüzen bir marksizm olur» demektedir. Mao Zedung, **Ulusal Savaşta Çin Komünist Partisinin Rolü**, Ekim 1938 (Zikreden. G. Thompson, **Marx'tan Mao Zedung'a Devrimci Diyalektik Üzerine**, Koral Yayınları, s. 94).

somut gerçekliklerden yola çıkıldığı takdirde, dönüşüme uğratıcı bir yapı kazanabileceği düşüncesindedir. Bu son derece önemli bir noktadır; çünkü Kemal Tahir teori, eylem (praksis) ve somut tarih arasındaki bütünselliği bu yolla gerçekleştirmektedir.

Kemal Tahir Osmanlı - Türk toplumunun tarihine işte bu perspektiften bakıyor. Ona göre, teoriyi, yani marksist tarih teorisini, Osmanlı - Türk toplumunun kendine özgü tarihsel ve toplumsal koşullarının ortaya çıkardığı somut gerçeklikler, bize özgü somut gerçeklikler açısından, yeniden ele almak gerekir. Kemal Tahir'de bu alanda son derece özgün bir metodolojinin temellerini görmek mümkündür. Bu metod şudur: Kemal Tahir, marksist teorinin kavramsal yapısına bütünüyle bağlı kalmış, ancak, bu yapı içinde bir teorik kavramların **eklemlenmesinde** değişiklikler yapmıştır. Bence bu, Kemal Tahir'in marksist teoriye getirdiği önemli bir katkıdır.

Burada şu noktayı kesinlikle gözden uzak tutmamamız gerekir: Kemal Tahir, marksist teorinin yapısını bozmuş, bu yapıyı niteliksel bir bir dönüşüme uğratmış değildir. Onun tarih sorunlarına derinlemesine ve irdeleyici bakışı, doğulu toplumların, batılı toplumlardan farklı bir gelişme gösterdiği gerçeği üzerinde yoğunlaşır. Doğulu asyatik devletlerin tarihsel ve toplumsal gelişmesi batıdan köklü bir biçimde yapısal farklılıklar gösterdiğine göre, teorinin de bu yapısal farklılıkları gözönünde tutacak biçimde dönüşüme uğratılması kaçınılmaz olur. Bu yüzden doğulu toplumların bu yapısal özgüllüğünü bütünüyle açıklayabilecek bir yaklaşım gereklidir. Bu yaklaşım da marksist teorinin teorik kavramlarının eklemlenmesinde bir değişiklikle gerçekleştirilebilir. Kemal Tahir'in yaptığı işte budur.

Şimdi, kısaca da olsa Kemal Tahir'in teorik kavramlar arasındaki eklemlenmede yaptığı değişiklik üzerinde duralım. Burada ilk göze çarpan, Kemal Tahir'in **'talan'** kavramına tanıdığı teorik öncelik oluyor. Hepimizin bildiği gibi 'talan' kavramı, marksist teorinin, özellikle asyatik doğu toplumlarının tarihinin açıklanmasında kullanılan teorik araçlarından biri. Gene biliyoruz ki Marx, özellikle Hindistan'daki İngiliz Yönetimini incelediği makalelerinde, genel olarak Asya'da hükümetlerin üç bölümden oluştuğunu belirtir ve bunları iç talan (yani maliye), dış talan (yani savaş) ve kamu işleri olark sınıflndırır (2). Demek

(2) K. Marx, The First Indian War of Independence 1857 - 1858; **The Bristish Rule in India,** haziran 1853. Foreign Language Publishing House, Moskova.

ki Marx'a göre talan, devletin artık-ürüne el koyma yöntemidir. İç talan yani Maliye, yağma biçiminde ganimet olacağı gibi, aslen vergi biçimindedir.

Kemal Tahir, Asya toplumlarının tarihinde 'talan' kavramının, teorik bir araç olarak önemini ön plana çıkarır. Ona göre «merkezî bürokrat despotik doğulu devletle kişilerde biriken zenginlikler arasında sürekli bir çelişki vardır. Bu çelişki tehlikeli bir duruma gelince devlet güçleri ağır basar. Bu ağır basmayla da halkın bir kısmı despotluktan yana olur. Buna karşılık talana heveslendirilen öteki yarısı da devletin karşısına dikilir». Kemal Tahir bu durumu böylece belirttikten sonra diyor ki: «burada görülen çelişme üretim güçleriyle mülkiyet ilintisinden gelmez, talan biçiminden gelir». Demek ki Kemal Tahir, asyatik doğulu toplumlardaki sınıf mücadelesinin temelinde, talanı görmektedir. Aslında bu varsayım, marksist tarih görüşünde içsel olarak vardır. Hernekadar Marx ([3]) genel olarak talan usulünün üretim tarzı ile tayin edildiğini söylerse de, Hindistan'da toprağı tasarruf biçimlerinden söz ederken bunların, temelde iç talanın değişik biçimleri olduğunu da önemle belirtir ([4]). Kemal Tahir, burada Marx'ın Hindistan için getirdiği teorik çözümü temellendirmekte, sınıf mücadelesi ile üretim tarzı arasındaki eklemlenmeyi, «talan» kavramı aracılığı ile gerçekleştirmektedir. Bu eklemlenme Asya toplumlarının, temelde, talan ekonomisine bağlı olduğu düşüncesine ([5]) teorik bir açıklık kazandırmaktadır.

Aslında, bir teorik kavram olarak talan'ın doğulu asyatik toplumlar (özellikle de Osmanlı-Türk toplumu) için temelli bir nitelik taşı-

(3) K. Marx **Introduction générale à la Critique de l'Economie Politique, Pléiade**, cilt: 1, sayfa: 252.

(4) Miklos Molnar, **«Marx, Engels et la Politique internationale,** Gallimard, s. 206. «İngiliz parlamentosunda yapılan bir tartışmaya değinen Marx, bu tartışmada sir Charles Wood'un Hindistan'da toprak üzerinde üç tasarruf biçiminden (tenuré of lands) söz ettiğini bildirir: Zamindarlık, Riyotvarlık ve Köy-Sistemi. Ama bunlar, Marx'a göre, iç talanın (explaitation fiscale) değişik biçimlerinden başka bir şey değildir.»

(5) Sencer Divitçioğlu, Marx'ın **The British Rule in India**'da iç ve dış talan'ı vurgulamasına rağmen, «Asya devletinin tamamen talan ekonomisine bağlı olduğu zannedilmemelidir», demektedir. Oysa Kemal Tahir 'talan' kavramının, teorik bir gereç olarak, Asya toplumları için taşıdığı önemin daha çok farkında görünüyor. (Bkz. S. Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, Köz Yayınları, sayfa 31.)

dığı, Kemal Tahir'in **sömürü** ve **yabancılaşma** olgularının doğu ülkelerindeki görünümlerine ilişkin olarak söylediklerinden de çıkarmak mümkündür. Kemal Tahir sömürüyü de talan biçimiyle açıkladığı bir notunda şöyle demektedir: «Bir toplumda sömürülenlerle sömürenlerin bulunması, o toplumun mutlaka batıdaki toplum şemasına uymasına yetmez. Burada önemli olan sömürü değil, sömürünün özellikleridir». Kemal Tahir, yabancılaşma konusunda da şöyle diyor: «Genelleştirilmiş kölelik, aslında üretimin sonucu değil, artı-ürünün paylaşılması alanındaki özelliğinin sonucudur. Bu açıdan buradaki yani doğudaki yabancılaşma başka karakter taşır».

Kemal Tahir'in gerek sömürüden gerekse genelleştirilmiş kölelikten söz ederken bunların özelliklerini vurgulaması boşuna değildir. Gerek sömürü ve gerekse yabancılaşma Asya toplumlarının temel teorik karakteristiğini ortaya koyan «talan» kavramıyla açıklanmaktadır. Bilindiği gibi, Asya toplumlarında, dolayısiyle Osmanlı toplumunda birey toprağın tasarruf hakkına sahip olduğundan sömürünün bireysel değil kollektif olduğu öne sürülmüş (6), genelleştirilmiş kölelik buna bağlanmıştır. Oysa Kemal Tahir, sömürünün kollektif oluşunu emekçinin (bireyin) toprak üzerindeki tasarruf hakkına değil, artık-ürünün çekilip alınmasındaki özelliğe, yani talana bağlıyor. Ona göre, sömürünün kollektifliği sonucunda ortaya çıkan genelleştirilmiş kölelik, Osmanlı toplumunda bireyin toprak üzerindeki tasarruf hakkından değil, doğrudan iç talandan yani devletin artık-ürüne el koyuştaki özellikten gelmektedir.

Görülüyor ki Kemal Tahir, marksist tarih görüşüne azımsanması mümkün olmayan katkılarda bulunmuş Türk düşünürüdür. Onun tarihimizin somut gerçekliklerinden yola çıkarak, şemalardan ve modellerden uzak, kendimiz için bir öğreti üretme çabalarını saygıyla anmak gerekir. Bir notunda Kemal Tahir «bizdeki doktrin düşmanlığa gerçek doktrine karşı değil, kendimiz için doktrin meydana getirecek bilimsel yeterlikten yoksun oluşumuzdan gelir,» diyordu. Onun bu aydınlık yaklaşımı, sanıyorum bize olduğu kadar gelecek kuşakların da düşüncelerine ışık tutacaktır.

---

(6) S. Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, Köz Yayınları, sayfa: 73.

* K. Tahir'le ilgili bütün alıntılar, basılmamış **'Tarih Notları'**ndan alınmıştır.

«ÜRETİM FİYATLARI»* VE 1960'LARDAKİ TÜRK EKONOMİSİNİN BAZI ÖZELLİKLERİ

Mehmet ARDA **

I. GİRİŞ :

Piyasa fiyatları, iktisadın konusuna giren nitelikteki büyüklüklerin toplanmasında, aralarında karşılaştırmalar yapılmasında, giderek tüm ekonomi hakkında yargılara varılmasında kullanılan bir ölçüdür. Çarşıdan aldığımız ekmekle peynirin bedelini hesaplamak için yararlandığımız piyasa fiyatlarını, fabrikalar için alınan makinelerin bedellerini saptamak için de kullanırız. Çeşitli kesimlerin üretimlerinden oluşan ve «millî gelir» dediğimiz büyüklüğü hesaplarken de, ekonominin toplam üretiminin yapısını incelerken de ölçütümüz, genellikle piyasa fiyatlarıdır (1).

Olgular piyasa fiyatlarıyla yansıtılınca elde edilen veriler, bazı açılardan bize yeterli bilgiyi sağlayamaz, bazı konularda ise yanıltıcı olabilir. Bu yazıda, bu çeşit eksikliklerin ve yanılgıların bir bölümünü tamamlamaya ve düzeltmeye çalışacağız. Bu amaca erişmek için, bütün ürünlerin maliyetlerini önceden belirlenmiş bazı kurallara uydurabilen ve ekonominin yapısından kaynaklanan bir fiyat sistemini kullanacağız. Yazının uzunca bir blöümünde, Marx'ın «üretim fiyatları» diye adlandırdığı, Marshall'da «uzun dönem arz fiyatı» olarak geçen bu fiyat sisteminin, piyasa fiyatlarından başlayarak nasıl türetildiği anlatılacak. Sonra Türk ekonomisinin, 1963 ve 1968 yıllarında piyasa fiyatlarıyla gözlenen yapısına ilişkin bazı düzeltmeler yapılacak. Bu yıllardaki piyasa fiyatları sisteminin, bazı satınalıcı grpları diğerleri aleyhine kayırıp kayırmadığı araştırıldıktan sonra, bu iki konuda uluslararası bir karşılaştırmaya gidilecek.

(*) Bu makale üzerinde yapıcı eleştirilerinden yararlandığım Korkut Boratav, Hasan Ersel ve Süleyman Gedik'e teşekkür ederim.

(**) Mehmet Arda, Dr. Asistan. Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi.

(1) Bazı incelemelerin sabit fiyatlarla yapıldığı, dolayısıyla piyasa fiyatlarından farklı bir ölçütün de yaygın olarak kullanıldığı öne sürülebilir. Oysa sabit fiyatlar da esasta piyasa fiyatları, ancak ilgilenilen dönemden başka bir dönemin piyasa fiyatlarıdır.

II. FİYATLAR :

Bütün fiyatlara ve dolayısıyla fiyatlar kullanılarak bulunan bütün niceliklere, üretimde yapılan harcamaların toplamı olarak bakabiliriz. Eğer fiyatlar, üretimin gerçekleştiği üretim biçiminde ödenmesi **gereken** harcamaları doğru olarak yansıtıyorsa, oluşturdukları fiyat sistemini, yukarıda değinilen yetersizlik ve yanıltıcılık özelliklerinin olmadığı, «doğru» fiyat sistemi olarak tanımlayacağız.

Fiyatlara hangi harcamaların gerekli olarak katılacağı, üretim tarzına bağlıdır. Farklı üretim tarzlarında farklı harcamalar gereklidir ve farklı doğru fiyatlar vardır. Kapitalist bir ekonomide, fiyatlara, ara malları, emek ve sermaye için yapılan harcamalar katılır (2). Anck bu harcamaların **gerekli** miktarları, uygulamada, neoklasik iktisat kuramında, ve Marksist kuramda farklı yollardan hesaplanır. Bu bölümde, harcamaların bu üç hesaplanma şekline değinilecek, anlamlı ve uygulanabilir olanı araştırılacak.

Önce maliyetlerin uygulamada nasıl hesaplandığını görelim. Ara malları ve emek, fizikî birimlerle ölçülebilir. Ayrıca her ikisinin piyasa fiyatları da gözlenebilir (3). Bu bakımdan bu iki girdinin maliyetlerinin hesaplanması kolaydır. Sermayeye yapılan harcamalar ise bu yolla değil, bir artık olarak elde edilir. Ara mallarına ve emeğe yapılan harcamalar, ürünün piyasa fiyatından çıkartılır. Kalan artık sermayeye ödenmesi gereken ödenti olarak **ex post** tanımlanır ve kâr olarak adlandırılır. Böylece gerekli harcamalar, piyasa fiyatına tanım gereği eşit olur.

Bu kâr miktarının, bir üretim dalındaki sermayedara verilmesinin gerçekten gerekip gerekmediği, üretim tarzı veri olarak alınınca bile açık değildir. Dolayısıyla kârların bu düzeyde gerçekleşmesine yol

---

(2) Yaygın olan uygulamaya katılarak müteşebbisi ve toprağı girdi olarak ele almıyoruz. Ancak toprak konusundaki bir düzeltme denememize ileride değineceğiz. Ayrıca kimi araştırmacının yaptığı gibi (örneğin Emmanuel (1972)) dolaylı vergileri de bir üretim faktörü olarak almayı yersiz bulduk. Dolaylı vergilerin herhangi bir tekelci kesimdeki kârlardan tek farkı, devlet tekellerine ait olmasıdır. Kısaca, tersi açıkça belirtilmediği zaman, gerek toprak rantı, gerekse dolaylı vergiler kârdan farksız olarak ele alınmıştır.

(3) Burada, bütün yazı boyunca yapılan bir varsayımı belirtelim. Ücretlerin farklı emek türlerini bir ortak paydaya indirgediği kabul edilmiştir.

açan piyasa fiyatlarının, tanımımıza göre doğru fiyatlar olup olmadığı ilk bakışta bilinemez.

Ortaya çıkan soru şu: Sermayeye ödenmesi gereken kârın **ex ante** (önceden) hesaplanması olanaksız mıdır? Doğru cevap için öncelikle sermaye kavramı üzerinde durmak gerekiyor (4).

Sermaye ve Maliyetler :

«Sermaye malları» dendiği zaman akla gelen makina, techizat, bina, vb., sabit sermayeyi oluşturur. Sabit sermayenin bir kısmı aşınması ve eskimesiyle üretime katılır ve diğer ara malları gibi işlem görür. Sabit sermayenin aşınma ve eskimesinin, bir maliyet unsuru olarak, bu şekilde ele alınması üzerinde görüş birliği vardır (5). Üzerinde tartışılan konu, sermayenin kâr şeklinde bir gelir elde edebilme niteliğidir. Temel sorun, kârın, sermaye sahiplerine, diğer adıyla kapitalistlere, neden ve ne ölçüde ödenmesi gerektiğidir. Kâr, ancak bunu bilebilirsek önceden saptanıp doğru fiyatların bulunmasında gerekli bir maliyet unsuru olarak kullanılabilir.

Neoklasik iktisattaki yaygın kullanımda sermaye, tümüyle homojen, fizikî bir girdi gibi ele alınır. Makina ve techizatın toplamı, bu görüşte, fizikî birimlerle ölçülebilir, birim başına yapılan katkı saptanabilir. Sermayenin fiyatı, yani kapitalistin geliri, dğer adıyla kâr, üretime yapılan bu katkıya bağlıdır (6).

Ancak sermayenin, bu görüş için gerekli olan şekliyle, kâr oranı önceden bilinmeden ölçülmesinin olanaksızlığı açıkça ortaya konmuştur (7). Sermaye ölçülemeyince, ona bağlı olarak bulunması gereken kâr da saptanamayacak, dolayısıyla kapitalist bir ekonomide doğru fi-

---

(4) Neoklasik kuramda kâr, sermayenin fiyatı diye tanımlanır.

(5) Örneğin Marx s. 57; Samuelson (1973) s. 465.

(6) Herhangi bir mikroekonomi kitabı, örneğin Divitçioğlu (1974) özellikle s. 133 - 137.

(7) Cambridge Üniversitesinden kaynaklanan bir dizi yazıyla ortaya konan çelişki ve ölçme olanaksızlığı için, Divitçioğlu (1976), daha geniş bilgi için Harcourt (1972). Bu eleştiriden sonra neoklasik kuramcılar «sermaye» sözcüğünü kullanmamaya özen göstermektedirler. Örneğin bölüşüm kuramı anlatılırken üretim faktörleri olarak, «emek, toprak, **ve benzerleri**»nden bahis vardır.

yatları oluşturan gerekli ödentilerin önceden hesaplanması yolu tıkanacaktır.

Sermayeye fizikî bir girdi olarak bakan ve temelinde kâra nesnel bir neden bularak kârın varlığını meşrulaştırmak olan bu görüşün yerine, sermaye olgusunu toplumsal bir ilişki olarak ele alan görüşün ikamesi gerekir. Bu toplumsal ilişki, kapitalistlerin «kâr ederek satabilecekleri malların üretimini örgütlemek için malî konulardaki egemenliklerini» sağlar ([8]). Bu egemenlik ve elde edilen kâr, kapitalizmde, üretim araçları üzerindeki mülkiyetin sadece kapitalist sınıfa ait olmasının sonucudur. Neoklasik iktisatta net ürünün (millî gelirin) **işçilerle kapitalistler arasında** hangi kıstasa göre bölüşüleceğini açıklamak için kullanılan sermaye kavramı, burada, işçilerin sınıf mücadelesi sonunda elde ettikleri pay ayrıldıktan sonra kalan artığın **kapitalistler arasında nasıl** bölüşüleceğini belirler. Bu artık, her kapitalistin toplam toplumsal sermayeye katılma payına, yani üretime bağladığı paraya oranla bölüşülür. Her kesimde yatırılan parayı ve tüm kapitalistler arasında pay edilecek olan artığı bilirsek, ortalama kâr oranını ([9]) ve her üretim dalına ayrılması gereken artığı, yani her kesimin kârını bulur, doğru fiyatları maliyetler açısından hesaplama yönünde önemli adımlar atmış oluruz. Bu fiyatlar, Marx'ın «üretim fiyatları», Marshall'ın «uzun dönem arz fiyatları»dır.

Bu yazıda 1963 ve 1968 yılları Türk ekonomisi için bulunan üretim fiyatları sunulacak. Amacımız, salt entellektüel bir çalışma yaparak bu fiyatların gerçekten bulunabileceğini göstermek değil, giriş kısmında belirtilen amaçlara ulaşmak için kullanacağımız aracı elde etmek.

III. ÜRETİM FİYATLARININ HESAPLANMASI ([10])

Üretim fiyatlarının emek değerlere dayanarak bulunması, Marksist kuramda önemli yer tutar. Bu sorun, yaygın adıyla «dönüşüm sorunu» olarak bilinir. Bu çalışmada, emek değerler değil, piyasa fiyat-

(8) Robinson (1970), s. 239.

(9) Kâr oranının belirlenmesi konusunda parasal birimin seçimi ile ilgili bazı zorluklara aşağıda değinilecek.

(10) Daha çok iktisatçılara yönelik olan, teknik ve kuramsal yanı ağır basan bu bölüm, yazının bütünlüğüne önemli bir zarar vermeden atlanılabilir.

ları üretim fiyatlarına dönüştürülecektir. Girdi - çıktı tabloları, kullanılan yöntemdeki en önmeli veri demetini oluşturur ([11]).

Girdi - Çıktı Tabloları :

Girdi - çıktı tabloları kesimler itibariyle üretimin yapısını belirtir ([12]). Kuramsal çalışmalar için, girdi - çıktı tablolarında üretilen mal sayısı kadar kesim olduğu varsayılır. Bir (fizikî) birim j malı üretmek için her i kesiminden a^f_{ij} (fizikî) birim i malı girdi olarak kullanılır. Diğer yönden bakıldığında a^f_{ij}, i kesiminin üretiminden (çıktısından) ne kadarının j kesiminde ara malı olarak kullanıldığını gösterir.

Sonsuza yakın sayıda kesimi içeren bir girdi - çıktı tablosunun hazırlanması, uygulamada, olanaksız değilse bile çok zordur. Bu nedenle benzer ürün çeşitleri üretici kesimlerde toplanır, girdi çıktı tabloları fizikî birimlerle değil, piyasa fiyatlarıyla saptanan büyüklüklerle hazırlanır ([13]). Burada her a'_{ij}, j kesiminin toplam üretimi için i kesiminden alınan toplam ara malı girdisinin parasal büyüklüğünü gösterir.

Üretimin yapısını daha anlamlı verebilmek için bir katsayılar matriksi hesaplanır. Burada her a_{ij}, **1 liralık** j malı üretmek için i kesiminden alınan ara malı girdisinin parasal değerini gösterir. Böylece, 1 liralık j malı üretmek için kullanılan girdilerin toplam parasal değerleri,

$$1 = \Sigma_i\, a_{ij} + w_j + z_j \qquad (I)$$

olarak gösterilebilir. Burada $\Sigma_i a_{ij}$, bir liralık j ürünü için ara malarına yapılan toplam masrafı, w_j ise gerekli işgücü masrafını simgeler. z_j, j kesiminin, bir artık olarak hesaplanan kârını gösterir. (I) aynı zamanda, tablonun hazırlanışında kullanılan bütün piyasa fiyatlarının matematik diliyle «normalize» edilerek «bir» sayısına eşitlendiği durumu yansıtır. Burada, «ne alırsan bir liradır». Ancak ara mallarının ve üretimin fizikî birimleri değişmiş, piyasa fiyatlarıyla bir liraya ne alabiliyorsak ona eşitlenmiştir. Örneğin piyasada 1 kilo patates 5 liraya satılıyorsa, fiyatlar bu şekilde normalize edilince patatesin birimi kilo olmaktan

(11) Bu çalışmada temel verileri DPT (1970) ve DİE (1974) oluşturmaktadır. Verilerin eskiliği, girdi - çıktı tabloları kullanılarak yapılan tüm araştırmaların ortak bir eksikliğidir.

(12) Girdi-çıktı tabloları üzerinde daha ayrıntılı bilgi için, Korum (1963), Chenery ve Clark (1965)'e bakılablir.

(13) Birimlerin parasal veya fizikî olmalarının analizleri birçok yönden etkilemeyeceğinin gösterilmesi için, Leontief (1941) s. 65 ve Kornai (1967).

çıkmış, 200 gram olmuştur ([14]). İleride türeteceğimiz fiyatların anlaşılmasını kolaylaştırmak, bütün piyasa fiyatlarını 1 ile ifade etmek isteğimizin ve yaratılan karışıklığın nedenidir.

Girdi - Çıktı Tabloları ve Fiyatlar :

(I) de sadece j kesimi için verilen ilişkiyi bütün ekonomiyi kapsayacak şekilde genişletirsek,

$$1 = 1A + w + z \qquad \text{(II)}$$

diyebiliriz. Burada 1, her kesim için 1 olarak aldığımız piyasa fiyatlarını gösteren birim sıra vektörü, w ve z ise sırasıyla w_j ve z_j lerden oluşan sıra vektörleridir. A ise, a_{ij} lerden oluşan girdi çıktı katsayıları matriksini simgeler.

A, w ve z'nin üzerlerinde biraz daha duralım. A tamamen teknolojik bir ilişkiler silsilesini belirler. Gerçi bu teknolojik ilişkilerin oluşumasında piyasa fiyatlarının etkisi vardır — hangi teknolojinin seçileceği üzerinde piyasa fiyatları etkili olur. Ancak biz veri bir teknolojiyi varsayıdığımız için A matriksiyle tanımlanan teknolojik ilişkilerin doğru fiyatlarla da geçerli olacağını kabul etmekteyiz.

w vektörü, sınıf mücadelesiyle belirlenen ücret düzeyine, kesimlerde kullanılan işgücünün niteliğine ve üretimin emek yoğunluğuna bağlıdır. Bu bakımdan, w vektörünün bileşimini, sınıf mücadelesinin belirli bir döneminde ve veri teknolojisiyle, veri olarak almak gerekir.

Buna karşılık z vektörü, toplamı sınıf mücadelesiyle belirlenen artığın, güncel koşullara bağlı olarak kesimler arasında dağılımıyla

---

(14) a_{ij} lere iki açıdan bakabiliriz. 1) Bir liralık j ürünü üretmek için i kesiminden alınan ve alışılmış fizikî birimlerle (örneğin gram) ölçülen girdinin, piyasa fiyatlarıyla çarpımı sonunda elde edilen sayı, 2) Fizikî birimlerin «1 liralık» diye tanımladığımız birimlere çevrilmesiyle ölçülen girdinin, tanım gereği 1 olan fiyatlarıyla çarpımı sonunda elde edilen sayı. Bu karışık ifadeyi bir örnekle açıklayalım. 1 metre kumaşın fiyatı 5 lira, 1 kilo ipliğinki ise 40 lira olsun. 1 metre kumaş için 30 gram iplik gereksin. Birinci bakış açısından a_{ij}, bir liralık yani 20 santim kumaş üretmek için gerekli olan 6 gram ipliğin, kilosu 40 liradan hesaplanması ($40 \times 0.006 = 0.24$) ile elde edilen 0.24 kuruştur. Şimdi ikinci bakış açısını kullanalım. Önce ipliğin birimini «1 liralık»a çevirelim. Bir kilosu 40 lira ise, 1 liralık iplik 25 gramdır. Bize 6 gram gerektiğine göre, $6 : 25 = 0.24$ gram 1 liralık ipliğe gerek vardır. Bu tanım gereği 1 olan fiyatlarla çarpılınca yukarıda elde ettiğimiz 0.24'e eşittir.

oluşmuştur. Bu güncel koşullar arasında, belirli kesimlerin ürünlerine karşı geçici bir modanın yarattığı talep değişikliği, devletin iktisadî politikası nedeniyle konan gümrük duvarları, vb. sayılabilir. Önemli olan şudur: z_i lerin dağılımı 1) kapitalist düzen veri iken değişebilir, ancak ileride göreceğimiz gibi z_i lerin sadece bir tek dağılımı kapitalizm için doğru fiyatları verebilir. 2) z_i lerin dağılımını değiştirerek çeşitli üretim tarzlarına ait doğru fiyatlar tanımlayabiliriz. Veri olan z_i dağılımı, A ve w sabitken değişince doğal olarak (II)'deki eşitlik de bozulacak, 1 olan fiyatların değişmesi gerekecektir. İleride z vektörünü belirli kurallara göre tanımlayıp, piyasa fiyatlarının yani 1'lerin nasıl değiştiklerine bakacağız. Toplam artığın, yani z_i lerin toplamının seçeceğimiz dağılımı, bize aradığımız fiyat sistemini verecek.

Elde edeceğimiz yeni fiyat sistemlerine, eski fiyatları yeni fiyatlara dönüştüren çarpanlar (endeksler) olarak bakabiliriz. 1 liralık ürünün, örneğin 200 gramlık patatesin yeni fiyatı 1,5 olarak çıkarsa, piyasadaki birimin yani 1 kiloluk patatesin yeni sistemdeki fiyatı da eski fiyatının 1,5 ile çarpımıyla elde edilecek, yeni sistemde patatesin kilosu 7,5 lira olacaktır. Özetlersek, doğru fiyatların 1'den büyük (veya küçük) olması, ürünlerin piyasa fiyatlarının gereğinden düşük (veya yüksek olduğunu gösterir.

Yeni Fiyat Sistemlerinin Türetilmesi :

Tanımlayacağımız her yeni z' vektörü için yeni bir fiyat sistemi, p elde edeceğiz. A ve w, (II)'dekinin aynı kalması koşuluyla, (II)'yi (III)'e dönüştürmüş olacağız.

$$p = pA + w + z' \qquad \text{(III)}$$

Bu denklem sistemini(p'ler için çözebilir. Normal bir ekonomiden elde edilecek verilerle, tek (unique) ve hepsi sıfırdan büyük bir çözüm bulunabileceği gösterilebilir ([15]). Hemen şunu belirtelim, eğer z' ile simgelenen kesimsel artıklar z ile simgelenen ve piyasa fiyatlarının **ex post** olarak belirlediği kesimsel artıklarla aynı ise, p olarak, başladığımız fiyatlar olan 1'leri elde ederiz.

Araştırmamızın uygulamalı kısmında tanımlayacağımız z', toplam artığın kesimler arasında, kapitalist bir ekonomideki gerekli sermaye

(15) Sekerka, Kyn, Hejl, (1970).

masraflarını yansıtacak şekilde dağılımını sağlayacak. Bulacağımız fiyat sistemi, kapitalist ekonomi için doğru fiyat sistemi olacak.

Buna geçmeden, anlatılan yöntemle elde edilebilecek bazı ilginç fiyat sistemlerinden bahsedelim. Diğer bir deyişle, toplam artığın anlamlı olabilecek bazı almaşık dağılımlarını görelim.

1) Sermayenin, veya sermaye sahipliğinden dolayı bir gelirin söz konusu olmadığı bir üretim tarzında, örneğin basit meta üretiminde, tüm artığın emek gücün, ücretler hakkındaki varsayımımıza göre de ücretlere oranla dağıtılması gerektiği öne sürülebilir ([16]). Burada toplam artık, ortak bir m oranına göre kesimler arasında dağıtılacaktır. Diğer bir deyişle z_i nin yerini mw_i alır. Bu durumda elde edeceğimiz fiyat sistemi, p^d,

$$p^d = p^dA + w + mw \qquad (IV)$$

olarak belirlenir. p^d emek değer sistemidir.

2) Üretim için yatırılan tüm sermayenin ara mallarıyla işçi ücretlerine bağlanan paradan oluştuğunu ve tüm sermayenin devir hızının 1 olduğunu varsayarsak, artığın böylece oluşan sermaye üzerinden ortak bir r oranıyla dağılımı bize p^r fiyat sistemini verir.

$$p^r = p^rA + w + r(p^rA + w) \qquad (V)$$

(V) bazılarınca, Marx'ın üretim fiyatları olarak kabul edilir.

Marx, **Kapital**'de çelişkili iki üretim fiyatı tanımı yapmıştır. «Maliyet fiyatını», ara mallara ve ücrete yapılan harcamaların toplamı olarak tanımladıktan sonra, «üretim fiyatını», maliyet fiyatına maliyet fiyatının ortalama kâr oranıyla çarpımının eklenmesi olarak tanımlamıştır ([17]). (V), bu tanıma uyar.

İkinci ve doğru olarak alacağımız üretim fiyatları tanımı, «üretim fiyatları, her ürün için maliyet fiyatı artı üretim için yatırılmış olan (sırf üretim sırasında tüketilmiş olan değil) toplam sermayeye isabet eden yıllık ortalama kârdan, devir koşullarına uygun olarak, bu malın payına düşen kısmın toplamına eşittir,» şeklindedir ([18]).

---

(16) Bu fiyatların tarihte ne zaman geçerli olabileceği sorunu için, Morishi-Catephores (1975 ve 1976), Meek (1976). Böylece tanımlanan fiyat sisteminin kapitalizm için de doğru olduğu görüşü için, Mateev (1968).

(17) Marx s. 263.

(18) Aynı eser s. 239.

Bu iki tanım, Marx'ın bazı yerlerde basitleştirmek amacıyla, fakat her zaman açık olmayan bir biçimde, sermayenin devir hızını 1 olarak almasından doğmuştur. Birinci tanımın kabul edilmesi, bazı ülkelerde, bu arada Macaristan'da yapılan uygulamalı çalışmaların yanıltıcı sonuçlar vermesine yol açmıştır ([19]).

Kapitalist bir ekonomide, toplam yatırılan sermaye üzerinden hesaplanan bir kâr oranının eşitlenmeye yönelmesi sistemin mantığına uygundur. Artık, kesimler arasında, yatırılan sermayeye oranla bölüşülür. Bu nedenle Marx'ın yukarıdaki ikinci tanımını kabul edip, üretim fiyatlarını,

$$p = pA + w + r(k + w') \qquad (VI)$$

olarak gösterebiliriz. Burada k vektöründe her kesimin devir koşullarına uygun olarak saptanmış sabit sermaye yatırımlarının yanında, bitmiş ürünler ve ara malı stokları da yer alır. Ara malarına ve mamul mallara bağlanan sermaye, sabit sermayeyle birlikte ele alınmıştır. Ücretlere bağlanan sermayenin de ununtulmaması gerekir ([20]). Bu nedenle, j kesimindeki yıllık ücretlerin bu amaç için ayrılmış paranın devir süratine bölünmesiyle elde edilen w_j lerden oluşan bir w' vektörü, k ya eklenmiştir. r, büyüklüğü sömürü oranınca belirlenen artığın, yatırılan sermayeye oranla kesimler arasında dağılımıyla eşitlenen kâr oranıdır.

Ücretlere bağlanan paranın devir hızı yükseldikçe, ücretlerin, yatırılan sermayenin bir parçası olarak önemleri düşer. Uygulamada, genellikle bu devir hızının çok yüksek olduğu ve ücretlere bağlanan paranın bu niteliğinin ihmal edilebileceği varsayılır, w'_j ler sıfıra eşitlenir. Hesaplamada da kolaylıklar sağlayan bu varsayım yazının geri kalan kısmında kabul edilecektir. Bu durumda (VI),

$$p = pA + w + rk \qquad (VII)$$

haline dönüşür.

Sermaye, (VII) de, sermaye stokunu oluşturan malların güncel piyasa fiyatlarının toplanmasıyla elde edilen k_j lerden oluşmuştur. Yani sermaye stokunun o günkü fiyatlarla yenilenmesi halinde gerekli olacak parayı gösterir. Oysa kâr oranının eşitlenmesini bir «iterasyon» (yineleme) süreci olarak ele alırsak, sermayenin cari piyasa fiyatla-

(19) Brody (1970) s. 42.
(20) Bu konuda Holesovsy (1971).

rıyla toplamı, sadece birinci adımda kâr oranının eşitlenmesi için bir temel oluşturulacaktır. İkinci adımda sermaye mallarının yenilenmesi için fiyatlar, birinci adımın sonunda elde edilenlerdir. Bunlar da ilk baştaki cari piyasa fiyatlarından farklı olduğu için, sermayenin yeniden değerlendirilmesi ve kâr oranının bu yeniden değerlendirilmiş sermaye üzerinden eşitlenmesi gerekir. (İterasyon sürecinin sonunda fiyatlar, aşamalar arasında değişmeyecektir) Sermaye mallarının, her aşamada ara mallar gibi yeniden değerlendirilmemesi, Marx'ın dönüşüm sorunundaki en yaygın olarak bilinen yanlışına, girdileri, çıktılar gibi yeni fiyatlarla değerlendirmemesine benzer ([21]).

Şimdi hücreleri A matriksine uyan bir K matriksi tanımlayalım. Bu matriksin her k_{ij} si, bir liralık j malı üretmek için sermaye olarak tutulması gereken i malını göstersin. Böylece kapitalist üretim tarzı için aradığımız doğru fiyatları veren sistemi,

$$p = pA + w + rpK \qquad \text{(VIII)}$$

olarak tanımlayabiliriz.

Değişmezlik Kuralı (veya numeraire) Seçisi :

Yukarıdaki son denklem bize sadece göreli (nisbi) fiyatları verecektir. Yukarıda söz konusu edildiği şekliyle endeks niteliğindeki fiyatları bulmak için bir ölçünün (**numeraire**'in) seçilmesi gerekir. Amaç para işlevini görecek bir büyüklüğün saptanmasıdır. Bir ürünün veya bir ürün demetinin fiyatı dışarıdan verilir, diğer fiyatlar buna oranla belirlenir. Dönüşüm sorununda yapılan, fiyatı dışardan vermek değil, iki sistem arasında değişmez olarak tutmaktır. Bu iki sistem, Marx'taki dönüşüm sorununda emek değerleriyle üretim fiyatları, bu araştırmada ise, piyasa fiyatlarıyla üretim fiyatlarıdır.

Marx'ta emek değerlerle üretim fiyatları arasında teke tek bir ilişki bulunduğu gösterilmek istenir. Bu bakımdan değişmezlik kuralının önceden sağlam temellere dayanılarak seçilmesi zorunludur ([22]). Aksi halde seçilebilecek her değişmezlik kuralı için, aynı emek değerlere karşılık farklı üretim fiyatları bulunacaktır.

Yöntem olarak dönüşüm sorununa benzeyen ancak uygulamalı yönü ağır basan bu çalışmada değişmezlik kuralının hangisi olduğu bü-

(21) Marx'ın bunu bilerek yaptığı görüşü için Shaikh (1974).
(22) Bu konuda Laibman (1973 - 74).

yük bir önem taşımaz ([23]). Çalışmanın amacına uygun bir kural seçilir. Örneğin amaç gerçekten uygulanacak bir üretim fiyatları sistemi türetmekse, iktisat politikası da tüketim düzeyinin veri olarak alınmasını gerektiriyorsa, değişmezlik kuralı kendiliğinden belirlenir. Macaristan ve Çekoslovakya örneklerinde olduğu gibi, ücretlerle beraber tüketim demetinin de parasal tutarı sabit tutulur.

Bu çalışmada esas amacımız toplam üretimin kesimlere dağılımını yeniden incelemek olduğu için, toplam üretimi piyasa fiyatlarıyla ve üretim fiyatlarıyla sabit tuttuk. Bu nedenle, bir kesimin iki fiyat sistemindeki üretim düzeyi, istenirse mutlak olarak karşılaştırılabilir, istenirse bizim yapacağımız gibi oranlarla çalışılabilir. Başka bir değişmezlik kuralı uygulasaydık, iki sistemdeki yapıyı sadece oransal olarak inceleyebilirdik.

q (sütun) vektörü kesimlerin piyasa fiyatlarıyla bulunan toplam üretimdeki paylarını göstersin. Diğer bir deyişle, piyasa fiyatlarıyla toplam üretim demetinin, 1 liralık bir bölümünü aldığımızı varsayalım. ($1q = 1$) Bu demetin oransal yapısı, toplam üretimin oransal yapısının aynısıdır. Değişmezlik kuralımızla, toplam üretimin parasal tutarını piyasa ve üretim fiyatları sistemlerinde aynı tuttuğumuza göre, 1 liralık demetin parasal tutarı da 1 lira olarak kalacaktır. ($pq = 1$) Bu ilişki,

$$\overline{1}q = pq = 1 \qquad \text{(IX)}$$

olarak gösterilebilir. Bazı kesimlerde üretim fiyatları piyasa fiyatlarından yüksek, diğerlerinde ise alçak olacaktır. Bu kurala göre, piyasa fiyatlarından üretim fiyatları sistemine giderken bir kesimin üretiminde görülen artış, diğerlerindeki düşüşle karşılanacaktır. (IX), Marx'ın «toplam değerler toplam fiyatlara eşittir» kuralına benzemektedir.

Özetlersek, (VIII) ve (IX)dan oluşan denklemler sistemini çözünce üretim fiyatlarını elde ederiz. Üretim fiyatları, yeniden değerlendirilmiş sermaye stokuna ve başlangıçtaki kâr düzeylerine bağlıdır. Her kesim, yeniden değerlendirilmiş sermaye üzerinden eş oranda kâr et-

(23) Aslında hangi değişmezlik kuralının seçildiği, bulunan üretim fiyatlarını bir miktar etkiler. Genellikle kullanılması önerilen değişmezlik kuralları arasında, bu etki uygulamada ihmal edilecek kadar azdır. Oysa kuramsal çalışmalarda, her türlü tutarsızlık, ne kadar küçük olursa olsun çok önemlidir. (Farklı değişmezlik kurallarının türetilen fiyatlar üzerindeki etkileri için, Arda (1976).

mektedir. Türetilen fiyatlar veri teknoloji ve üretim biçimi içinde, yalnız gerekli olan harcamaların içerildiği doğru fiyatlardır.

IV. DEĞİŞİMDE EŞİTLİK :

«Bazı satın alıcı grupların diğerleri aleyhine kayırılıp kayırılmadığının araştırılması», yazının amaçlarından birisi olarak belirtilmişti. Bu çeşit bir kayırımın sonucu, gruplardan birisinden diğerine bir kaynak aktarımının gerçekleşmesidir. Son yıllarda, uluslar arasında eşitsiz değişim yoluyla kaynak aktarımı üzerinde yoğun tartışmalar yapılmıştır ([24]). Bu bölümde, kısaca, aynı sorunu ulusal düzeyde ele alacağız.

Eğer değişimde eşitlik, piyasada belirlenen **ex post** bir olguysa, gerçekleşen herhangi bir alışverişin eşitsiz olduğu savunulamaz. Oysa biz «doğru» bir fiyat sistemi türetip, bunu eşit değişimi sağlayan fiyat sistemi olarak tanımlarsak, bundan sapan fiyatlarla gerçekleşen alışverişlerin bir eşitsizliği içerdiğini öne sürebiliriz. Elimizdeki doğru fiyatları kullanarak alışverişin eşitsizliğini saptayabilir ve ölçebiliriz. Bu çalışmada, piyasa fiyatlarının üretim fiyatlarından sapmaları eşitsizliği göstermektedir ([25]). Çalışmamızın birimi olarak aldığımız kesimler arasında gerçekleşen bir kaynak aktarımını saptayabilirsek, bilerek veya bilmeyerek uygulanan kalkınma stratejisi hakkında yeni bilgiler elde edebiliriz.

Bu tür bilgilerin elde edilmesi için genellikle iç ticaret hadleri araştırmaları yapılır. Bu araştırmalar çoğunlukla iki kesimi ele alır. Belirli bir tarihteki kesimlerarası ilişkiler, temel olarak alınan başka bir tarihteki fiyat sistemiyle saptanır, ve bu zaman aralığında fiyatların hangi kesimin lehine geliştiği bulunur ([26]). Oysa bizim amacımız, değişmeyi değil, belirli bir andaki durumu saptamaktır.

Modelimizi iki kesimli bir ekonomiye uygularsak elde edeceğimiz üretim fiyatları, o iki kesimin başlangıçtaki eşit olmayan kâr durumlarını yansıtır. Başlangıç kâr oranı yüksek kesimin üretim fiyatı düşük, kâr

---

(24) Emmanuel (1972) ve aynı kitapta verilen Bettelheim ile Emmanuel arasındaki yazışmalar, tartışmaların temelini oluşturmuştur.

(25) Emmanuel'in ortaya attığı eşitsiz değişimde, eşitsizlik emek - değerlerle üretim fiyatları arasında tanımlanır.

(26) Türkiye için örneğin Keyder (1970). Çok kesimli bir iç ticaret hadleri çalışması için, Rasmussen (1956).

oranı düşük olan kesimin üretim fiyatı yüksek olur. Dolayısıyla modelin uygulanması bize yeni bilgi vermez. Doğrudan doğruya kâr oranlarına bakarak kaynak aktarımının yönünü kestirebiliriz.

İkiden fazla kesimli çalışmalarda zorluklar belirir. Bir kesim hem yüksek kâr oranıyla çalışıyor, hem de satınaldığı malları gereğinden yüksek piyasa fiyatlarıyla satın alıyor olabilir. Zira üretim fiyatları hem üretimi yapan kesimin kendisinin, hem de girdilerini ve onların girdilerini üreten kesimlerin, yani tüm kesimlerin kârlılık durumlarını farklı ağırlıklarla yansıtır. Kaynak aktarımını göstermek için kullanabileceğimiz kârlılık oranı ve satın alınan malların üretim fiyatları arasında çelişkilerin bulunması olağan dışı değildir.

Çelişkinin nereden doğduğunu biraz daha açıklayalım. Yüksek kâr oranlı bir kesim, tüm kesimlerin artıklarından oluşan ortak artık havuzundan, kapitalist ekonominin kuramsal oyun kurallarınca öngörülen gerekli miktara oranla daha yüksek bir pay ele geçirmektedir. Düşük kâr oranıyla çalışan kapitalistlerden yüksek kâr oranıyla çalışanlara doğru bir kaynak aktarımı vardır. Diğer bir deyişle düşük kâr oranıyla çalışan kesimlerde, elde edilen her birim kâr için daha fazla sermaye üretime bağlanmak zorundadır. Bütün kesimler yükselen kâr oranlarına göre bir sıraya konabilir ve alt sıralardakilerden üst sıralardakilere bir kaynak aktarımının gerçekleştiği söylenebilir. Bir kapitalist için de önemli olan ve görünen budur. Kayırılan bir kapitalist bu şekilde kayırılmak ister.

Diğer yandan, eşitsiz değişime başka bir açıdan da yaklaşabiliriz. Üreticiler, üretim için gerekli olan girdileri piyasa fiyatlarıyla satın alırlar. Tüm ara mallarına harcanan para miktarını, piyasa fiyatlarıyla hesaplayabildiğimiz gibi, üretim fiyatlarıyla hesaplayabiliriz. Bir kesimin piyasa fiyatlarıyla satın aldığı girdilerin toplamı, bunların üretim fiyatlarıyla saptanan toplamından büyükse, o kesim piyasa fiyatları sisteminden zarar görmektedir. Bütün kesimler piyasa fiyatları sisteminden en fazla zarar görenden, en fazla yararlanana doğru sıralarsak alttakilerden üsttekilere doğru bir kaynak aktarımının olduğunu öne sürebiliriz ([27]).

(27) Belki ilk akla gelen, kesimler için türettiğimiz fiyatlara bakıp, piyasa fiyatları buna oranla yüksek olan kesimlerin, diğerleri aleyhine piyasa fiyatlarından yararlandığını öne sürmekti. Ancak türetilen fiyatlar birçok kesimin durumunu yansıttığı için bu kıstas yararsızdır.

Piyasa fiyatlarının doğru fiyatlardan sapması sonucunda gerçekleşen kaynak aktarımını yansıtan bu iki kıstas arasındaki çelişkiler şöyle doğar. İki kesim aynı kâr oranına sahip olabilirler. Dolayısıyla o kesimlerdeki kapitalistlere sorulursa hiç birisi diğerinin aleyhine kayırıldığını söyleyemeyecektir. Oysa kesimlerden birisinin, içlerinde düşük kar oranı içeren girdiler kullandığını varsayalım. Üretim fiyatlarının bulunmasında, bu girdileri sağlayan kesimlerin fiyatları büyük olasılıkla piyasa fiyatlarının üstüne çıkacak, dolayısıyla ele aldığımız kesim, kıstaslardan birisine göre, eşit olmayan değişimden yararlanıyor gibi görünecektir. Böyle bir kayırılmanın, kapitalistleri pek ilgilendirmeyeceği açıktır.

Bu nedenle, üretim fiyatları bu çalışmada eşitsiz değişim ve üretici kesimler arasında kaynak aktarımını incelemek için kullanılmadı ([28]). Üretim fiyatlarından, bazı satın alıcı grupların, örneğin tüketicilerin veya yatırımcıların satın alma işlemlerinde karşılaştıkları koşulların değerlendirilmesinde yararlanılacak. Böylece kesimler arasında değil, nihai talep grupları arasında gerçekleşen kaynak aktarımına değinilecek. Kaynak aktarımından kastedilen şudur. Eğer bir grubun satın aldığı malların piyasa fiyatları gereğinden yüksekse, o grup, doğru fiyatlarla satın alacağından daha az bir mal kitlesini elde edebilir. Bunun tersi, satın aldıkları malların piyasa fiyatları, doğru fiyatlardan düşük olanlar için geçerlidir. Mallarda içerilen kaynakların ne olduğu sorununa girmeden, üretim teknolojisi değişmediği sürece bütün mallarda aynı miktarda kaynak içerildiğini söyleyebiliriz. Modelimizde, üretim fiyatları sistemiyle, piyasa fiyatları sistemi arasında üretim teknolojisi aynı olduğu için, satın aldığı malların piyasa fiyatları yüksek olan gruptan diğerine dolaylı bir kaynak aktarımı vardır.

V. 1960'LARDAKİ TÜRK EKONOMİSİNİN BAZI ÖZELLİKLERİ :

Tablo I„ 1963 ve 1968 yılları Türk ekonomisi için bulunan üretim fiyatlarını vermektedir ([29]). Başlangıçta piyasa fiyatlarının hepsini 1 olarak aldığımız için, tablodaki sayılar piyasa fiyatlarını üretim fiyatlarına dönüştüren endeks niteliğindedir. Üretim fiyatlarıyla hesaplanmış, çeşitli kesimlere ait toplam büyüklükleri, piyasa fiyatlarıyla he-

(28) Kullanıma örnek için, Katano (1969).

(29) Daha ayrıntılı hesaplamalar için, Arda (1976).

saplanmış, ve aynı ögelerden oluşan büyüklüklere bölerek, bileşik kesimlere veya ekonominin, millî gelir, toplam harcama vb. kavramlarına ait zımni fiyat endeksleri de bulabiliriz.

TABLO I

1963 ve 1968 yıllarında Türk Ekonomisinde Üretim Fiyatları

Kesimler	1963	1968
1. Tarım	0,9126	0,8461
2. Madencilik	1,1780	1,3363
3. Şeker	1,0998	0,8310
4. Tütün	0,9084	0,7200
5. Alkollü İçkiler	0,6019	0,7202
6. Diğer gıda	0,9703	1,0307
7. Tekstil ve giyim	1,1844	1,0848
8. Orman ürünleri	1,3878	1,3777
9. Kâğıt, basım	1,3227	1,0230
10. Deri ve kösele	1,3174	1,2847
11. Lastik, plastik	1,0252	0,9511
12. Kimya, ilâç	0,9896	1,0764
13. Gübre	1,0153	1,3329
14. Petrol	0,6363	0,5219
15. Cam, seramik, vb.	0,8612	0,9801
16. Çimento	1,4688	1,2606
17. Demir - çelik	1,3826	1,5051
18. Demir dışı metal	1,0954	1,3930
19. Madeni eşya	1,0659	1,2973
20. Makina	0,8997	0,8461
21. Elektrikli makina	0,6705	0,9603
22. Ulaştırma araçları	1,2143	1,0025
23. Elektrik	1,9130	1,7965
24. Demiryolu ulaştırma	2,9368	2,3789
25. Diğer ulaştırma	0,9804	0,7230
26. İnşaat	0,7793	0,7487
27. Hizmetler	1,0496	1,2993

TABLO II

Kesimlerin toplam üretim içindeki payları

Kesimler	1963 piyasa fiyatı ile	1963 üretim fiyatı ile	1968 piyasa fiyatı ile	1968 üretim fiyatı ile
1. Tarım	33,65	30,98	23,56	20,02
2. Madencilik	0,92	1,09	1,41	1,93
3. Şeker	1,05	1,14	1,19	0,99
4. Tütün	1,70	1,56	2,14	1,55
5. Alkollü içkiler	0,49	0,30	0,15	0,33
6. Diğer gıda	6,17	6,04	5,29	5,48
7. Tekstil ve giyim	4.33	5,66	5.16	5,62
8. Orman ürünleri	0,72	1,01	0,94	1,30
9. Kâğıt, basım	0,66	0,89	0,92	0,94
10. Deri ve kösele	0,56	0,74	1,03	1,33
11. Lastik, plastik	0,50	0,51	1,03	0,99
12. Kimya, ilâç	0,96	0,96	1,17	1,27
13. Gübre	0,17	0,17	0,09	0,12
14. Petrol	1,46	0,94	2,93	1,56
15. Cam, seramik, vb.	0,51	0,45	0,67	0,66
16. Çimento	0,35	0,52	0,45	0,58
17. Demir - çelik	1,17	1,63	1,72	2,60
18. Demir dışı metaller	0,35	0,40	0,43	0,60
19. Madeni eşya	1,21	1,30	2,16	2,82
20. Makina	0,76	0,69	1,16	0,98
21. Elektrikli makina	0,44	0,30	0,64	0,61
22. Ulaştırma araçları	0,72	0,88	1,41	1,42
23. Elektrik	0,60	1,16	0,76	1,38
24. Demiryolu ulaştırma	0,60	1,77	0,65	1,56
25. Diğer ulaştırma	5,64	5,58	7,00	5,09
26. İnşaat	5,44	4,28	6,90	5,19
27. Hizmetler	21.01	22,25	18,92	24,69
28. Aşınma, eskime (*)	3,49	2,95	3,88	3,20
29. İthalat (*)	3,95	3,85	5,94	5,21

(*) Hesaplamadaki bazı kolaylıkların sağlanabilmesi için aşınma ve eskime ile ithalat, sanki üretici kesimlermiş gibi alınmıştır.

Tablo II, kesimlerin üretim fiyatlarıyla hesaplanmış toplam üretim içindeki paylarıyla, piyasa fiyatlarıyla hesaplanmış toplam üretim içindeki paylarını karşılaştırmaktadır. Üretim fiyatı düşük olan kesimlerin payları bu fiyat sisteminde tanım gereği azalmıştır.

Tarım kesimi, böyle bir özellik göstermektedir. Toplam üretim içindeki payı, doğru fiyatlarla, her iki yılda da düşmüştür. Buna karşılık, sanayileşmenin göstergesi olarak kullanılabilecek olan bazı kesimlerin, bu arada demir - çelik ve elektrik üretiminin toplam üründeki payı, doğru fiyatlarda yükselmiştir. Ancak bunu tüm sanayi kesimine genellemek ve Türkiye'nin sanayileşmesinin görünenden daha ileri bir düzeyde olduğunu savunmak olanaksızdır. Örneğin makina üretimi, piyasa fiyatları sisteminde, üretim fiyatları sisteminden daha büyük bir öneme sahiptir.

Yukarıda bahsedilen bir düzeltme denememize şimdi değinelim. Tarımsal üretim için gerekli olan toprak, buraya kadar ihmal edilmiştir. Oysa toprak rantı, tarımsal üretim için gerekli olan harcamalardan sayılabilir. Eğer böyle ise, tarım için bulduğumuz doğru fiyatlar gereğinden düşüktür, tarımın önemi de buna koşut olarak düşük yansıtılmıştır. Bu nedenle toprak rantı da fiyatlara katmak istenmiş, ancak bu konuda yol gösterecek, rantın ne ölçüde **gerekli** olarak ele alınabileceğini anlatan, geçerli bir yöntem bulunamamıştır. Bu nedenle, bir temeli olmayan, ancak zekice olmasına çalışılan bir tahmin yapılarak, kâr oranları eşitlenince tarım kesimine düşen paydan başka bunun % 20'si kadarının rant geliri olarak artık havuzundan tarıma ayırılması görüşü benimsenmiştir. Doğal olarak, bu durumda tarım kesiminin üretim fiyatı ve üretim fiyatlarıyla hesaplanan toplam üretimdeki payı artmıştır ([30]). Ancak yine de, piyasa fiyatlarıyla bulunan payı, üretim fiyatlarıyla bulunan paydan yüksektir.

Bulunan üretim fiyatları sistemine göre, piyasada gerekenden ucuza satılan mallar arasında, devletin sattığı ara malların önemi oldukça yüksektir. Üretim fiyatlarının bulunmasında pek çok kesimin

(30) Gerçekte, tarım ile birlikte bütün kesimlerin fiyatları da değişecektir. Ancak en büyük yükselme tarımda olacak, diğer kesimler doğrudan veya dolaylı olarak kullandıkları tarım girdilerine göre, üretim fiyatlarında değişiklik gerçekleşecektir. Doğrudan veya dolaylı olarak en az tarım girdisi kullanan kesimde, üretim fiyatları toprak rantının hesaba katılmadığı duruma göre en büyük düşüşü gösterecektir.

kârlılık durumlarının etkili olduğunu, bu nedenle üretim fiyatları sistemini bilinçli bir fiyat politikasının sonucu olarak ele almanın yüksek olasılıkla yanlış olacağını vurgulamak gerekir. Ancak yine de, hangi nedenlere bağlı olursa olsun, piyasa fiyatlarının ara mallarını satın alanlar, yani üreticiler lehine çalıştığını söyleyebiliriz.

Tablo III'de, bazı kesimler birleştirilerek elde edilen bileşik kesimler için bulunan üretim fiyatları verilmektedir. Bu fiyatlar kullanılarak satın alıcı grupların biribirleri aleyhine kayırılıp kayırılmadığı araştırılınca, piyasa fiyatları sisteminin genellikle tüketicilerin aleyhine çalıştığı ortaya çıkar. Her iki yılda da, hem tarım ürünleri, hem tüketim ürünlerini üreten sanayi dallarının ürünleri, gerekli olan harcamalardan fazlasını içermektedir. Bu şekilde, tüketici gruplardan üreticilere doğru bir kaynak aktarımının varlığı saptanabilir. Doğal olarak, üreticilerin hepsi geçerli olan piyasa fiyatlarından yararlanamamaktadır. Ancak bir sınıf olarak ele alınınca bu yönde kaynak aktarımının varlığı öne sürülebilir.

TABLO III
Bileşik Kesimler İçin Üretim Fiyatları

Kesimler	1963	1968
Tarım	0,9126	0,8461
Madencilik	1,1780	1,3363
Tüketim endüstrileri	1,0298	0,9771
Ara malı endüstrileri	1,0972	1,0440
Yatırım malı endüstrileri	1,0040	1,0826

Not : Bu tablodaki kesimlerle Tablo I'deki kesimler arasındaki ilişki şöyledir :

TABLO I

Tarım	— 1
Madencilik	— 2
Tüketim	— 3, 4, 5, 6, 7
Ara malı	— 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18
Yatırım	— 19, 20, 21, 22

Ekonominin toplam üretiminin işlevsel dağılımı da piyasa fiyatlarının özelliklerinden dolayı doğru olarak gözlenemez. Üretim fiyatlarıyla yapılacak bir değerlendirme, toplumun kaynaklarının hangi kullanım alanlarına yöneldiğini daha doğru olarak belirtecektir. Tablo IV, piyasa fiyatlarıyla ve üretim fiyatlarıyla toplam üretimin işlevsel dağılımını vermektedir.

TABLO IV
Toplam Üretimin İşlevsel Dağılımı

	Piyasa Fiyatlarıyla		Üretim Fiyatlarıyla	
	1963	1968	1963	1968
Ara malı olarak (*)	65,09	66,46	64,85	66,36
Nihai mal olarak	34,94	33,54	35,15	33,64
Özel tüketim	28,67	25,65	28,78	25,11
Kamu tüketimi	4,29	4,88	4,76	6,17
Net yatırım	2,48	5,37	2,09	4,42
Net ihracat	—0,51	—2,37	—0,49	—2,07

(*) Aşınma ve eskimeyi de kapsar.

Tablodan, piyasa fiyatlarından üretim fiyatlarına geçerken, kamu tüketimi ve net yatırımlarda önemli değişikliklerin olduğu gözlenmektedir. Gerek 1963 gerekse 1968'de, üretim fiyatları kullanılınca, kamu tüketiminin payı artmakta, net yatırımlarınki ise azalmaktadır. Diğer bir deyişle, 1960'larda, tüketim için, piyasa fiyatlarıyla gözlenebilenden fazla, yatırım için ise daha az kaynak kullanılmıştır. Bu durum büyüme çabasında olan bir ülke için olumsuz bir göstergedir. Ancak kamu tüketimi içinde sosyal adaleti sağlayıcı harcamaların yeri önemli ise sosyal açıdan sevindirici olur.

VI ULUSLARARASI BİR KARŞILAŞTIRMA :

Tablo V, çeşitli ülkeler için, bu çalışmadakine benzer yöntemlerle elde edilen üretim fiyatlarını vermektedir ([31]). Ancak sektörel ayırı-

(31) Karşılaştırmaya gelişmiş kapitalist ülkelerden birisini katma olanağı bulunamadı. Benzer yöntemin uygulandığı tek çalışma olan Carter (1970)'de bulgular kullanılabilecek biçimde verilmemiştir.

mın ülkeler arasındaki farklılığı nedeniyle karşılaştırmalar yaklaşık olabilecektir. Ayrıca kullanılan değişmezlik kuralları farklı olduğundan, mutlak fiyatlarla değil, her ülke için göreli fiyatlara bakmak gereklidir.

TABLO V
Çeşitli Ülkeler İçin Üretim Fiyatları

Kesimler	ÜLKELER				
	Macaistan a	Yugoslavya b	Çekoslovakya c	Sovyetler Birliği d	Hindistan e
Tarım	1,38	1,02	1,37		
Bitkisel				1,07	
Hayvansal				1,38	
Orman				1,88	
Sanayi	0,84	1,01			
Temel Sanayi, enerji	0,99				
Elektrik ve ısı			2,03		
Elektrik				1,19	2,84
Kömür ve petrol			1,73	1,06	
Kömür					0,55
Petrol					1,28
Demir-çelik, metal.				1,05	
Demir-çelik					1,68
Diğer metaller					1,11
Diğer mineraller					0,68
Metalürji			1,66		
Makina sanayii	0,76			0,91	
Mühendislik			1,58		
Madeni Eşya				0,99	
Elektriksiz makina					1,05
Elektrikli makina					1,03
Taşıt					0,97
Kimya sanayii	0,76		1,72	0,87	0,92
Gübre					3,19

Hafif Sanayi	0,64				
Tekstil-giyim				0,74	
Pamuklu					0,76
Jüt					0,54
Cam, tahta					1,12
Tahta				1,19	
Deri ve lastik					0,50
Kâğıt, basım					1,47
Gıda sanayii	0,98		1,49	0,98	0,40
Diğer sanayi	1,00		2,27		0,94
İnşaat malzemesi			1,64	1,05	
Çimento					1,45
Tüketim malları			1,46		
Özel sanayi	1,02				
İnşaat	0,91	0,99	1,27	1,13	
Ulaştırma, haberleşme	1,75	1,28		1,08	
Demiryolu ulaştırması					2,26
Kara ulaştırması					1,33
Ticaret		0,85			
İç ticaret	1,18				
Dış ticaret	1,41				
Hizmetler			1,23		
Diğer	0,78	1,26			

Not : a. 1964, b. 1964, c. 1966, d. 1966, e. 1959 yılları içindir.

Tablo I'deki üretim fiyatları da gözönüne alınınca, dikkati çeken ilk özellik, Türk tarımının göreli üretim fiyatının, diğer ülkelere kıyasla düşüklüğüdür. Bunu Türk tarımının üretim özelliklerine bağlayabiliriz. Türk tarımı büyük olasılıkla, diğer ülkelerin tarımlarına oranla çok daha az ara malı girdisi kullanmaktadır. Bu nedenle tarım kesiminin artığı, toprağa oranla verim daha düşük olmasına rağmen, diğer ülkelerdekinden daha fazla olabilir. Ayrıca Türkiye'de tarım kesimi, diğer ülkelere oranla daha az makinalaşmış, genel olarak daha az sabit ser-

maye kullanılan bir kesimdir. Sanayi kesimi üretim teknolojisinde ülkeler arasında büyük farklılıklar beklenmez. Türk tarımı bütün bu nedenlerden ötürü göreli olarak yüksek kâr oranı gösteren bir kesimse, üretim fiyatlarının düşük olması doğaldır. Kanımız, eğer Hindistan tarım kesimi için de üretim fiyatlarımız olsaydı, onun da Türkiye'deki gibi düşük bulunacağı yönündedir. Tarım fiyatlarının bu niteliği, Türkiye ve Hindistan dışında örneğimize giren ülkelerde, özellikle tarımsal ürünlerini pazardan satın alan şehirli tüketicilerin lehine bir fiyat sisteminin geçerli olduğunun kanıtıdır.

Tüketim malları üreten diğer kesimlerin fiyatları, hiç bir ülkede çok düşük veya çok yüksek değildir. Ancak Hindistan'da gıda sanayiinin piyasa fiyatlarının yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Endüstrinin üretim fiyatlarına baktığımızda, bunun Türkiye ve Hindistan'da yüksek olduğunu gözleyebiliriz.

Eğer sanayi kesimi tüketim mallarından daha fazla ara malları üretiyorsa, bu iki ülkedeki üretici kesimler, piyasa fiyatlarından yararlanıyor demektir.

Elektrik üretimi, bütün ülkelerde benzer özellikler gösteren bir kesimdir. Üretimi, hem üretici hem tüketici gruplarca satın alındığından, her tür iktisat politikası, bu kesimin piyasa fiyatını düşük tutmak ister.

Şunu tekrar vurgulayalım. Belirli bir iktisat politikasının burada anlatıldığı şekliyle uygulanması, bilinçli bir çabayı gerektirir. Özellikle Türkiye gibi, sadece tekil ürünlere yönelik yüzeysel bir fiyat politikasının uygulandığı ülkelerde, bu çalışmayla saptanan fiyat politikaları ancak raslantısal olarak gerçekleşmişlerdir.

Bitirirken belirtmek gerekir ki, sayılara dayanarak yapılan bütün çalışmaların sonuçları, bu sayıların doğruluğu ve güvenilirliğiyle sınırlıdır.

KAYNAKLAR :

Macaristan; Brown, A. A., Walker, D. O., «Hungarian Input Output Tables: Description, Reconstruction and Price Adjustement», International Development and Research Center, Working Paper, No. 20, Indiana University, 1973.

Yugoslavya; Brown, A. A., Hall, O. P., Licari, J. A., «Price Adjustement Models for Socialist Economies: Theory and an Empirical Technique» Intertanional Development and Research Center, Indiana University, 1973.

Çekoslovakya; Sekerka, Kyn ve Hejl, (1970).

Sovyetler Birliği; «The Structure of Development in Soviet Union: A Multi Sector Model for Consistent Pricing and Growth», Yayınlanmamış doktora tezi, Berkeley, 1973.

Hindistan; Mathur, P. N., «Use of Shadow Prices in a Development Economy», **Economic Analysis in Input - Output Framework** (Derleyenler, Mathur, P. N. ve Bharadwaj, R.) Hindistan, 1967.

BAŞVURMA

Arda, M., «An Intersectoral Study of the Turkish Economy: Variations on Price Schemes Derivable from Input - Output Tables», Yayınlanmamış doktora tezi, Berkeley, 1976.

Brody, A., **Proportions, Prices and Planning,** New York, 1970.

Carter, A. P., **Structural Change in the American Economy,** Cambridge, Mass., 1970.

Chakraverti, A. K., Çınar, C., Canalp, G., **Structural Interdependence of the Turkish Economy, 1963,** İstanbul, 1970.

Chenery, H. B., Clark, P. G., **Endüstrilerarası İktisat** (Çeviren Cemil Çınar) Ankara, 1965.

Devlet İstatistik Enstitüsü, «1968 Inter Industry Transactions Table of Turkey», çoğaltılmış tablo, Ankara, 1974.

Divitçioğlu, S., **Değer ve Bölüşüm: Marksist İktisat ve Cambridge Okulu,** İstanbul, 1976.

Divitçioğlu, S., **Mikroiktisat,** IV. Baskı, İstanbul, 1974.

Emmanuel, A., **Unequal Exchange: A Study in the Imperialism of Trade,** New York, 1972.

Harcourt, G. C., **Some Cambridge Contreversies in the theory of Capital,** Cambridge, 1972.

Holesovsy, V., «The Double Channel Aberration in East European Price Formulas», **Jahrbuch der Wirtschaft Osteuropas,** Cilt II, 1971.

Katano,, H., **Factors to Determine Relative Shares,** Tokyo, 1969.

Keyder, N., «Türkiye'de Tarımsal Reel Gelir ve Köylünün Refah Seviyesi», **ODTÜ Gelişme Dergisi,** Sayı 1. Güz 1970.

Kornai, J., **Mathematical Models of Structural Decisions,** Amsterdam, 1967.

Korum, U., **Input - Output Analizi,** Ankara, 1963.

Laibman, D., «Values and Prices of Production: The Political Economy of the Transformation Problem», **Science and Society,** cilt 38, Winter 1973 - 74.

Leontief, W. W., **The Structure of the American Economy 1919 - 1929,** Cambridge, Mass., 1941.

Marx, K., **Kapital,** III. Cilt, I. Kitap, (Çeviren Mehmet Selik) İstanbul, 1975.

Mateev, E., «Problems of Planning in Socialist Countries», **Economic Development for Eastern Europe,** (Derleyen Kaser, M.) New York, 1968 içinde.

Meek, R., «Is there an 'Historical Transformation Problem'? : A Comment» **Economic Journal,** cilt 86, June, 1976.

Morishima, M., ve Catephores, G., «Is there an 'Historical Transformitan Problem'?» **Economic Journal,** cilt 85, June, 1975.

Morishima, M., ve Catephores, G., «The 'Historical Transformation Problem' : A Reply», **Economic Journal,** cilt 86, June, 1976.

Rasmussen, N., **Studies in Inter - sectoral Relations,** Kobenhavn, 1956.

Robinson, J., «Capital Theory Up to Date», **Canadian Journal of Economics,** cilt 3, 1970, **A Critique of Economic Theory** (Derleyenler Hunt, E. K. ve Schwartz, J. G.) 1972 içinde.

Samuelson, P., **Economics,** 9. Baskı, New York, 1973.

Sekerka, B., Kyn, O., Hejl, L., «Price Systems Computable from Input - Output Coefficients», **Application of Input - Output Analysis,** (Derleyenler Carter, A., ve Brody, A.) Amsterdam, 1970.

Shaikh, A., «Marx's Theory of Value, and the So-called Transformation Problem», yayınlanmamış makale, New School For Social Research, 1974.

AİLE VE YENİDEN-ÜRETİM

Ayşe KUDAT

«Maddeci anlayışa göre, tarihteki belirleyici etken, son kertede, yaşamın dolaysız temel gereksinimlerinin üretimi ve yeniden-üretimidir. Bu ikili bir nitelik taşır, bir yanda yaşama araçlarının, beslenmeye, barınmaya, giyinmeye yarayan şeylerin ve bunların gerektirdiği araçların üretimi; öte yanda insanların üremesi, yani türün çoğalması. Belki bir tarihsel dönem ve belki bir topluluktaki insanların içinde bulundukları toplumsal örgütlenme her iki üretim türüyle, yani hem emeğin hem ailenin gelişme aşamasınca belirlenir».

Engels: «Aile'nin, Özel Mülkiyetin Devletin Kökeni», Önsöz, Londra 1940, s. 2.
(Türkçe basım, Sol Yayınları, s. 14)

GİRİŞ

Bir insan topluluğu doğal çevreyi yalnız giyinme, ısınma, beslenme amaçlarıyla biçimlendirmekle yetinemez. Sözcüğün en geniş anlamıyla bile ekonomik uğraşın karşıladığı gereksinimler, temel insan isteklerinin hepsini kapsamaz. Emeğin, hem yıldan yıla, hem de kuşaktan kuşağa yeniden-üretilmesi gereklidir. Cinsellik ve üreme kadar beslenme gereksinimi, beslenme kadar öğrenme gereksinimleri doyurulmalıdır. Ancak bu doyum hiç bir zaman «doğal» bir biçimde gerçekleşmez. Açlık hep açlıktır; ama belli bir üretim düzeyi ve onunla belirlenen kültür bağlamında yiyecek sayılan, ötekinden bütünüyle farklı olabilir. Kültürel belirlenmeler yalnızca konuma göre farklılaşmazlar, daha da önemlisi emeğin ve toplumun tümüyle örgütlenme biçimine bağlıdırlar. Sistem ve gelişme aşamalarındaki farklılıklar, ücret düzeylerinin belirlenmesine olduğu gibi değişik iş-gücü üretimi modellerine de yansır.

Emeğin kendini yeniden-üretmesi için gereksindiği şeylerin yalnız bir kısmı biyolojiktir; bunlar emekçilerin yaşadıkları yerin fiziksel koşullarınca ve üretim düzeyine bağlı kültür geleneğince belirlenir.

«— zorunlu denilen ihtiyaçların giderilme tarzları gibi miktarları da tarihsel gelişme derecesinin ürünüdür ve bundan dolayı büyük ölçüde ülkenin uygarlık düzeyine ve serbest işçi sınıfının hangi koşullar altında ve hangi alışkanlıklarla nasıl bir yaşama düzeyinde oluşmuş olduğuna bağlıdır. Bu demektir ki işgücünün değeri bulunurken, diğer mallar için sözkonusu olmayan, bir tarihsel ve ahlâkî unsur da işe karışmaktadır —

İşgücüne karşılık ödenen sermaye gerekli tüketim malarına çevrilir; bunların tüketimiyle mevcut işçilerin kasları, sinirleri, kemikleri ve beyinleri yenilenir, yeni işçiler ürer... ister işyeri içinde olsun ister dışında, üretimin bir parçası olsun ya da olmasın, işçilerin kişisel tüketimi sermayenin üretimi ve yeniden - üretimin ögelerinden birini oluşturur; tıpkı temizlik aletleri gibi.»

(Karl Marx, **Capital**, New York)

Aile böylesi bir yenilenmeyi mümkün kılan toplumsal ve kişilerarası bağı oluşturur. Burada inceleyeceğimiz konu da, ailenin yeniden - üretim ve dolayısıyla üretim sürecindeki yeridir.

İncelememizde ailenin genel niteliğine kısaca değindikten sonra, ailenin yeniden-üretim sürecindeki yerini belirlemeye çalışacağız. Aile dışı yeniden-üretim sistemlerine ilişkin olarak yapacağımız analiz bizi ailenin tarihî gelişiminden söz etmeye yöneltecek. Bunu yaparken de bugüne değin ortaya atılan belli yaklaşımları yeniden irdeleyeceğiz. İncelememiz çerçevesinde ortaya çıkan görüşlerin bazılarını somutlayabilmek, ve sermaye ve işgücünün uluslararasılaşmasıyla nitelenen bir dönemde ortaya çıkan göçmen işçi sorununa aile açısından bakmak için de uluslararası işgücü göçü ile bölünen işçi sınıfına da bakacağız.

AİLENİN GENEL NİTELİĞİ

Bu makalede aileyi, toplumun ve iş-gücünün yeniden-üretimin belirli görevlerini üstlenen bir kurum olarak ele alacağız. Ailenin, toplumdaki en küçük akrabalık birimi olma niteliği, onu diğer kurumlardan ayırdeder. Bu birimi oluşturan ögeler genetik ya da biyolojik karşılıklı bağımlılık ilişkisindedirler. Bu makale çerçevesinde aile kavramı ile bir evde oturan fertlerin tümü (evce) arasında bir farklılık koymamız gerekiyor.

Yaklaşımımızda yeniden-üretim sürecini vurgulayışımız, bu ayırımı gerekli kılıyor. Toplumsal grubun tümünün ya da akrabalar topluluğunun temel yeniden-üretim birimini oluşturdukları ve/veya bugünkü anlamıyla evce birimlerinin varolmadığı dönemlerde, aile toplumsal grup ya da akrabalar topluluğuyla özdeşti. Sürekli yerleşimle başlayarak ve kapitalizmle birlikte evce birimi (sonraki dönemde «çekirdek» aile ya da «evlilik» ailesi adını alır), başlıca yeniden-üretim birimi olarak ortaya çıktı.

Ailenin kendini yeniden-üretim biçimi her tarihsel dönemin niteliğiyle değişir. Kendi yeniden-üretim sürecinde, aile gerek işgücünü gerek bu işgücünün yapısını, daha doğrusu bu yapının biçimini belirleyen toplumsal yapıyı, yeniden üretir. Bu yeniden-üretim bireylerin egemen ideolojiyi içerecek şekilde sınıflaşmalarını da sağlar. Böylece hem sistemin bütünü hem de sistemi oluşturan ögeler belirli bir süreklilik sağlanması amacıyla yeniden-üretilmiş olur..

Herhangi bir insan topluluğu kendini yeniden-üreten bir yapıdır. Bütün insanlar doğar; ama özgül bir yapı ve kültürde. En eski çağlardan beri kimlerin ve hangi birimler içinde üreme uğraşısında bulunabileceği belirlenmiştir; aynı şey diğer yeniden-üretim uğraşları için de geçerlidir. Örneğin, kadının doğurabilmesi, yaşadığı kültür tarafından, yaş, medenî durum, etnik köken, vs.'ye göre belirlenir. İlkel toplumların ekonomik uğraş ve teknolojileri karmaşıklaştıkça, analık, yalnız çocuğu doğuran kadına özgü bir işlev olmaktan çıkar, akraba toplulukları ve aileyle toplumsal kurumlar arasında, insanların yaşam-boyu süren yeniden-üretim gereksinimlerini karşılamak için belirli bir iş bölümü oluşur.

Ayrıca, üreme ve yeniden-üretim örgütleri toplumca belirlenirken, toplumu meydana getiren yapılar da yeniden üretilir. Başka bir deyişle, insanların üremesi ve yeniden üretimi toplumsal yapıların ve kültürün sürekliliğini bir ölçüde güvenceye alır.

İnsanlar doğmakla kalmazlar; doğar doğmaz farklı üyelikler edinirler. Örneğin, kolonyal bir toplumda, yedi çocuklu, yoksul, siyah Afrikalı bir köle ailesinin üyesi oluverirler. Bu üyelik, çocuğun hayatta kalma şansının ve toplumca sunulan diğer olanaklarından yararlanma biçimlerinin bir göstergesi olur. İnsanların edinecekleri üyeliği (1) ta-

(1) Bu, kapitalizmin «evlilik ailesi»nin üyeliği, ya da eskil (arkaik) toplumlarda bir 'grubun' üyeliği olabilir.

nımlayan yapılar ise sürekliliklerini insanların bu yapılar içinde üretilmelerine borçludur.

İşgücü, üreme yoluyla yeniden-üretilir. Ama, emek belirli her tarihsel dönemde özgül bir yapıya sahiptir; farklı kesimlere ayrılır. Doğumla, bu kesimlerden birine üyelik, kendiliğinden aile yoluyla kazanılır ve her bireyin yaşama şansı böylece belirlenir. Kimileri serf, kimileri köle olarak doğduklarından. yeniden-üretimdeki rolleri için doğdukları ailenin üretimdeki payına orantılıdır. Toplumun egemen ideolojisi ve de bu ideolojinin ailece aktarılan biçimi mevcut bölüşüm ve yeniden-üretim kurumlarına gerekçe hazırlar. Kapitalizmin belkemiği olan özel mülkiyetin aile yoluyla aktarılması ve ataerkilliğin otoriteyi gerekli kılması bu bağlamda tartışılması gereken konulardır.

AİLE VE YENİDEN-ÜRETİM

Farklı tarihsel dönemlerde ailenin yeniden-üretimdeki yeri birkaç temel boyutta incelenebilir.

A) Çalışan nüfusun hangi kesimi aile içinde yeniden üretilir?

B) Aile nüfusu nasıl yeniden üretir?

C) Diğer kurumlar ailenin yeniden-üretimdeki yükünü ne ölçüde paylaşırlar?

1) Bu paylaşım bütün nüfus için mi yoksa nüfusun belirli kesimleri için mi geçerlidir?

2) Bu paylaşım hangi özel alanlarda (alt-sistemlerde) ve nasıl gerçekleşir?

D) Aile sistemin tüm olarak yeniden üretiminde nasıl yer alır?

Aile'nin tarihsel özgüllüğüne kısaca değinmeden önce, yukardaki soruların bazılarını cevaplayalım.

Sözkonusu olan üreme ise, ailenin nüfusu tüm olarak yeniden-ürettiğini söylemeye gerek yok. Ama hiç bir toplum yalnız üreyerek, varlığını sürdüremez. Kısa, orta ve uzun dönemli yeniden-üretimi birbirinden ayırırsak, ailenin gündelik beslenme, barınma, sağlık vs. gereksinimlerinin sağlanması anlamında, kısa dönemli yeniden-üretiminin öncelikli bir yeri olduğu açık. Sonra açıklanacağı gibi, orta dönemli ye-

niden-üretim sorumlulukları giderek aileden başka kurumlara, okullara, hastanelere ve özellikle devlete kaydı. Ama bu kayma beraberinde nüfusun farklı kesimleri arasında bir ayırım getirdi; aktif çalışan nüfus, üretim araçlarının mülkiyeti nedeniyle ayrıcalıklı olanlar, mevcut koşullar içinde üretimde daha «önemli» bir yeri olanlar, kurumlardan daha çok yararlanabildiler.

Ailenin yeniden-üretimdeki yükünün diğer kurumlarca paylaşılması üretim ve yeniden-üretimin mekanizmalarını ne ölçüde birbirlerinden bağımsız olduklarına bağlıdır. Akrabalık birimiyle üretim biriminin özdeş olduğu toplumlarda, emeğin yeniden-üretiminin yükü ailenin omuzlarındaydı. Emeğin gelişmesinin her yeni aşamasında, aile dışındaki kurumlar, hem yaşam araçlarının üretiminde hem de toplumsal sistemin kendini bütün olarak yeniden-üretmesinde ek yükler edindiler. Yani emeğin ve emeğe yapısını veren sistemin yeniden-üretimi görevini aileyle paylaşır oldular(2). Bu paylaşım kurumsallaşınca —her iki görevin de yerine getirilebilmesi için— yaşama araçlarının eşitsiz bölüşümünün de kuramsallaşması gerekir. Kapitalist toplumda bu bölüşüm sınıf yapısında kristalleşir. Örneğin, ailenin yeniden-üretim sorumluluğunun bir kısmı devletçe üstlenilirken, burjuvazinin üyelerinin daha iyi eğitim, sağlık vs. olanaklarından yararlanmasına önem verilir. Öte yandan proletarya bu olanakları yalnızca asgari yeterlik düzeyinde elde eder. Böylesi bir eşitsizlik kurumsallaştırılmazsa, kapitalizm bir sistem olarak devam edemez. Konuya başka bir açıdan bakarsak, ailenin tek başına eşitsizliği kurumsallaştıramayacağını görürüz. Aileler ve üyeleri arasındaki eşitsizliğin yaratılması için, yeniden-üretimde daha geniş bir görevi olan, birçok aileyi kapsayan kurumların gelişmesi gerekir. Böylece, burjuva ailesi gerek yaşama araçlarının niteliği ve bunlardan yararlanma olanağı, gerekse yapı içinde yeniden üretimi sağlama şekli bakımından işçi ve köylü ailelerinden bütünüyle ayrılır.

Toplumların gelişme süreci içinde emeğin yeniden-üretiminin aileyle öncelikle paylaşıldığı alanların (alt - sistemlerin) saptanmasının büyük önemi var. Belirli yeniden-üretim hizmetlerinin, daha yaygın bir biçimde karşılandığını açıkça görmek mümkün. Bu hizmetlerden ikisini, farklı ölçüde de olsalar, aile dışı kurum ya da organlar görüyor: Eği-

(2) Anglo-Sakson akademisyenleri içinde etkin bir akım bu ikinci göreve «sistemin varlığının sürdürülmesi» adını verirler.

tim ve sağlık hizmetleri. Toplumların gelişmesinin ilk aşamalarında bile, sağlık hizmetlerini gören büyücü, hekim, afsuncu, ebe gibi görevlilerin varlığı biliniyor. Aileler bu hizmetlerin karşılığını ürün olarak öderlerdi. Ayrıca, bütün topluluk için hizmet yaptıklarında hizmetlerinin karşılığı, kamu tarafından ödenirdi. Bu nedenle, gerçek katkıları ne olursa olsun, bunların hizmetlerini, yeniden-üretime aile dışı kurumsallaşmış katkılar olarak görmek mümkün. Kapitalizme kadar bu tür aile dışı hizmetlerde dikkate değer bir artış görülmez. Özellikle çalışan nüfusun hastalıklardan korunması ve sağlık hizmetlerinden parasız yararlandırılması ancak kapitalizmle birlikte standart bir uygulamaya kavuştu. Ama sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması, eğitimin yaygınlaşma düzeyine varmadı. Bunun nedeninin, eğitimin sistemin tümünün yeniden-üretilmesindeki rolünde aranması gerekir. Yaygın bir ulusal eğitim sistemi ve bu sisteme damgasını vuran ideoloji, mevcut eşitsizlikler için gerekçeler vermeyi ve emekçi kitlenin her yeni kuşağında eşitsizliklerin süregelmesini güvenceye alır.

Aile ve aile-dışı kurumlar arasında yeniden-üretim hizmetlerinin paylaşılmasında aile dışı kurumların payı, dalgalanmalar gösterse de, genellikle artar. Emeğin gelişmesinin her aşamasında bu hizmetlerden belirli bir asgari düzeyde yararlanılır; daha iyi dönemlerde bu düzeyin üstünde sunulan, kapitalist kriz döneminde geri çekilir.

Ailenin emeği yeniden üretmesi üreme, emek ve sosyalizasyon yoluyla olur. Çocuklar bir ailenin üyesi olarak dünyaya gelirler. Bazı hizmetler para karşılığı sağlansın sağlanmasın, ailenin yetişkin üyelerinin emeğiyle barınıp, beslenip, yaşamlarını sürdürürler. Toplumsal değerleri, ideolojileri, hayat tarzlarını önce aile içinde öğrenirler. Öğrenim aile dışı kurumlarca devralındığında bile, ailenin destek görevi önemini sürdürür. İleri kapitalist ülkelerde bile bütünüyle ailenin yeniden üretimdeki yerini tutan aile dışı kurumlar yoktur. Çocuğun yararlanabileceği herşeyin sadece burjuvaziye özgü olduğu ülkelerdeki nüfusun büyük çoğunluğu için bu durum özellikle geçerlidir; köylülerin ve proletaryanın aile dışı kurumlara ödeyecek parası yoktur. Ana-babanın emeği olmadan çocuk en fazla güçlükle hayatta kalabilir ve ailenin ekonomik durumu güçlendikçe çocuğun yaşama şansı artar.

Yukarıda söylenenler, ailenin sistemi yeniden-üretmede ve emeğin yapısını kuşaktan kuşağa sürdürmede aracılık edişinin biçimlerinden birini anlatıyor. Köylü çocuğu en büyük olasılıkla köylü ya da iş-

çi olacaktır ([3]). Ve işçi çocukları kendi kuşaklarının emekçi kitlesinde ana-babalarının yerini almalıdırlar. Öte yandan, burjuvalar ise, yarının burjuva toplumunda çocuklarına emin bir yer hazırlarlar. Bu durum beslenme, konut, sağlık ve eğitim dahil bütün yeniden üretim hizmetlerinin eşitsiz dağılımıyla sağlanır.

Aile, mülkiyeti kuşaktan kuşağa aktararak, sistemin devamını doğururken, emeğin yapısının devamına da dolaylı bir yolla katkıda bulunur. Ama her kuşakta «dikey hareketlilik» denilen olanakların açık olduğu ve arada sırada da bu tür bir tırmanmanın gerçekten görüldüğü unutulmamalı. Başka bir deyişle, yoksul bir köylünün çocuğu, bazan, sistemin göreli yoksullaştırma genel eğilimine karşın, üst düzeyde kalifiye, bol gelirli bir teknisyen olur. Bu olgu iki temel nedene bağlanabilir. Birincisi, teknolojik değişmelerin emeğin yapısını, hünersizin karşısında hünerli emek oranını artırıcı bir biçimde yeniden biçimlendirme gerekliliğidir. Böylece hünerli emek genç kuşaklara hünerlilik diye sunulan olanaklar veren bir sistem gereği haline gelir. İkinci olarak da emekçi nüfusun böylesi «umut»larla beslemek kapitalist sistemin temel ideolojik gereklerinden biridir; aksi halde eşitsizlikler yapısının katılığı bu eşitsizliğin bilinçli bilgisine varmayı hızlandıracaktır.

Ailenin sistemi yeniden üretmesinin ikinci biçimi toplumsallaştırma (sosyalizasyon) sürecinde görülür. Aile, egemen ideolojinin kolayca benimsenmesi için gerekli değerleri üreterek sistemin işleyişini gerekçelendirir. Ayrıca, burjuva toplumunun sürtüşmesiz işleyişine uygun kişilikler biçimlendirir.

AİLENİN YENİDEN ÜRETİM ROLÜNÜN GELİŞİMİ

İlkel toplumlarda ailenin yeniden üretimdeki rolü üretim sürecinden ayrılamaz. Avlanma, toplayıcılık, balıkçılık, hayvancılık gibi uğraşılar akrabalık ilişkileri ile içiçe girmiş üretim ilişkileri içinde gerçekleşir.Bireylerin su, toprak, sürüler üzerindeki haklarını, çalışma işbirliği yükümlülüklerini ve ürünlerin bölüşüm düzenindeki yerlerini akrabalık ilişkileri belirler. Akrabalık ilişkileri, toplumsal hayatın egemen etkenidir; hem siyasî ilişkiler hem de üretim ilişkileri işlevini gö-

(3) Bu köylülerin hızla yoksullaşmasının ve köylülerin diğer kesimlere göre azalmasının bir sonucudur.

rürler. Üretici güçlerin düşük gelişme düzeyi, bireylerarası işbirliğinin düzenlenmesini ve geçimlik yeniden-üretim için kollektif dayanışmayı gerekli kılar. Bu düzenleme akrabalık yoluyla güvence altına alınır. Akrabalık üretim ilişkisi işlevini gördüğü sürece ekonominin belirleyiciliği akrabalığın egemenliği ile çelişmez. Ekonominin belirleyiciliği, anlatımını akrabalığın egemenliğinde bulur (4).

Yeni üretim koşulları geliştikçe, bu ilişkiler içinde akrabalığın rolünü sınırlayan yeni üretim ilişkileri de gelişir. Akrabalık ilişkilerinin çeşitli işlevlerinin rolleri ve toplumsal önemleri dönüşüme uğrar. Emeğin gelişmesindeki her yeni aşamada, üretici güçlerdeki değişmeler, aile dahil bütün sosyo-politik kurumların da değişmesine yolaçar. Bu kurumlarda daha önce gerçekleşmiş değişmeler de ekonomik dönüşümleri kolaylaştırır. Tartışmamız açısından bu dönüşümlerin en önemlisi, kapitalizm öncesi tarzların kapitalizme dönüşmesi ,aile literatüründe endüstrileşme adı verilenidir. Endüstrileşme süreci, özünde, sermayenin bütün toplumsal kurumlar üzerindeki egemenliğinin iyice güçlenmesidir.

Kapitalist çağın başlamasıyla evce ekonomik üretim birimi olmaktan çıktı. Aileyle iş, evle fabrika birbirlerinden ayrıldı. İngiltere örneğinde kolayca görülebileceği gibi endüstri devrimi öncesinde aile kurumunda bir sıra değişiklik yer alıyor ve kapitalist endüstrinin büyümesinde katkıda bulunuyordu (5).

Kapitalizmin aile üzerinde çok yönlü etkileri oldu. Hernekadar batılı akademisyenler bu etkileri, endüstrileşme, çağdaşlaşma, kentleşme ve göç gibi farklı süreçler içinde ele alırlarsa da, aslında anlatıl-

---

(4) Marx'ın toplumsal evrimine ilişkin katkıları için bkz. Maurice Godelier: Structure and Contradiction in Capital», R. Blackburn (editör) **Ideology in Social Science,** Vintage, 1972, s. 334 - 368.

(5) Aileye değgin bir dizi etken sanayileşmeyle bağıntılıdır. Kadınların ekonomik yaşama, daha da önemlisi, aile dışı ekonomik yaşama katılımının artması; ailenin bir emek birimi olma işlevini yitirmesi; endüstriyel bölgelerde coğrafî hareketliliğin hızlanması, dolayısıyle ailelerin dağılması; toprağın başlıca mülkiyet biçimi ve miras sistemi olma öneminin azalması; endüstrinin belli bölgelerde yoğunlaşmasıyla bölgelerarası ve kır-kent kutuplaşmasının artması ve sonuçta ailenin statü ve niteliklerinin farklılaşması. Aile tıpkı diğer kurumlar gibi, toplumsal olaylar ve politik kararlardan hem doğrudan, hem de üyelerinin toplumsal etkileşmeye daha fazla açılmasıyla, dolaylı etkilenir.

mak istenen sermayenin belli coğrafî bölgelerde yoğunlaşması ve yakın çevrede emek yığılmasına gerek duyması (kentleşme), çalışan nüfus içinde sermayenin gereklerine elverişli tutumların yaratılması (çağdaşlaşma), artık-değer birikiminin büyümesi (endüstrileşme), ve çalışan nüfusun hareketliliğinin sermayenin coğrafî ve sektörel hareketliliğine uyabilmek amacıyla artması (göç) dır.

Endüstri sermayesi geliştikçe aile artı değer üretimine gittikçe daha fazla katılır. Önceleri işgücünün değeri bir işçi ailesinin gereksinimleri düzeyindeyken, makinalaşmanın başlamasıyla birlikte aile üyeleri artan bir biçimde işgücü pazarına girdiler. Aynı zamanda emekçi başına ödenen değer düştü, ve ailenin diğer üyelerinin çalıştırılmasıyla daha fazla artık yaratıldı. Ama bunlara ödenen toplam hiç bir zaman aile reisinin daha önceki dönemlerde tek başına kazandığını pek geçmedi (6). Bu artı değer sermayeye karşı işçi sınıfının direnişinin başarısına bağlı olarak farklı boyutlar alabilirdi. Böylece her aileye ve her emekçinin sermaye için yarattığı artı-değer yalnızca ekonomik ilkelerce, yani emeğin üretkenliği ve yaşam standartlarındaki artışla değil, ücretleri belirleyen politik ögelerce belirleniyordu. Bu da giderek aile üyelerinin, özellikle kadınların, emekçi kitleye katılma düzeyini, ve toplam emeği ev ve ev dışı çalışmaya bölüştüren hesaplamayı belirledi.

Kapitalist krizlere, emeğin üretkenliği, ücretler ve işçi sınıfının direnişindeki göreli değişmelere bağlı olarak, kapitalizmin ilk etkileri öncelikle aile üyelerinin artan bir biçimde emekçi kitleye katılmasında ve, ikinci olarak, aile üyelerinin en azından belli bir kısmı —kadınlar ve çocuklar— açısından bu katılmanın dalgalanmalı niteliğinde gözlenebilir. Öte yandan istihdamdaki bu kararsızlık, aile üyelerini, özellikle güvensizlikleri sistem içinde kurumsallaştırılmış ya da fiilen gizli yedek emekçi ordusu statüsüne sahip olanları, birbirine bağımlı kılar.

Toplumun temel ekonomik birimi olma niteliğini kapitalizmle birlikte giderek yitiren aile, yine de, özellikle bazı sınıflar için, yeniden üretimin belli başlı kurumudur. Yeniden üretimin sınıfsal niteliği özellikle azgelişmiş kapitalist ülkelerde belirgindir. İleri kapitalist ülkelerde ise devlet, işçi sınıfına verilen ödünlerin sonucunda, sermaye adına yurttaşlarına karşı giderek artan sorum-

(6) İşgücünün değerini yalnızca birey işçi için geçimlik düzeyde ya da aile için geçimlik düzeyin altında tutma eğilimi genel bir eğilimdir.

luluklar yüklenmeye zorlandı. Bu toplumların çoğunda yeniden üretim hizmetlerinin bir kısmı az çok ulusallaştırılıp emeğin bütün kesimlerinin kullanımına sunuldu; belli bir düzeyde genel ve ücretsiz eğitim zorunlu kılındı; sağlık hizmetleri yaygınlaştırıldı; devlet kredileriyle toplumsal konutlar yaptırılarak konut dağılımındaki eşitsizlikler göreceli düzeltildi. Bunlara sosyal güvenlik yardımları (işsizlik sigortası gibi) eklenebilir. Yeniden-üretimin büyük kısmının aile içinde gerçekleştirilip, her yurttaşın ailesinin sınıf konumuna göre pay aldığı azgelişmiş kapitalist ülkelerle karşılaştırıldığında, ileri kapitalist ülkelerde devlet yeniden üretim hizmetlerinin dağılımındaki eşitsizlikleri azaltan «sosyal devlet» görünümü aldı. Merkez ülkelerde yurttaşlara sağlanan asgarinin üstünde, daha seçkin nitelikli hizmetler hem devlet, hem de bir dizi pazar kurumu tarafından para karşılığı sunulur. Hizmetlerin pazarda sağlanan kısmı yeniden üretimin sınıfsal yönünü aydınlatır. Ama yine de aile, hem ileri hem de azgelişmiş kapitalist ülkelerde kitleler için en yaygın ve «parasız» yeniden-üretim kurumu olma niteliğini sürdürür.

İşçi sınıfının uzun yıllar süren kollektif mücadelesi sonucu, ailenin sisteme yüklediği maliyetler giderek arttı. Nüfusun büyüme eğiliminin ve kısmen bunun sonucu yedek işçi ordusu gereklerinin karşılanması, devletin kendi yurttaşlarına —işçilere, yedek işçi ordusuna, ve bağlı aile üyelerine— belirli oranlarda hizmetler sunulmasını güvence altına alması sonucunu doğurdu. Kapitalizmin başlangıç döneminde bu gereksinimler ya karşılanamaz, ya da ailelelerinin sorumluluğu tamamen işçilere bırakılıp bu hizmetlerden sadece aktif olarak çalışan nüfus yararlandırıldı. Sağlık, eğitim ve bir ölçüye kadar konut hizmetleri farklı ülkelerde farklı zamanlarda, ve ülkelerin gelişmişlik düzeyleriyle bağıntılı olarak, farklı biçimlerde aile üyelerine de sunulur oldu. Bağlı üyelerini gerektiğinde üretime sokup gerektiğinde kendi yeniden-üretim kabuğuna çekerek kapitalist bunalımlara uyabilme yeteneği olan aile, yedek işçi ordusunun ek külfetini yüklenen devlete bu konuda yardımcı oldu.

Devletin, nüfusun yeniden üretimine katkıda bulunma eğilimiyle birlikte, iki süreç daha gerçekleşir: ailenin çekirdek aileye dönüşmesi ve birden çok aile üyesinin ev dışında çalışmasının sıklaşması. Ayrı ayrı ele alacağımız bu iki sürecin, burada tartıştığımız konu açısından ortak bir etkisi var; her iki süreç de işçi ailenin sorumluluğunun devletçe üstlenilen kısmının azalması, daha doğrusu, aktif işgücünde

yer alan kişi başına devletin yükünün en aza inmesi demek. Başka bir deyişle geniş bir ailede aile reisinin bakmakla görevli olduğu bütün üyelerin sorumluluğunu üstlenmek yerine, devlet bu hizmetleri dört-beş kişiden oluşan ve iki üyesi çalışan bir çekirdek aileye sunar. İşte bu nedenle gelişmiş kapitalist ülkelerde sunulan yeniden-üretim hizmetlerinin toplamı, azgelişmiş kapitalist ülkelerdekinden fazladır. Azgelişmiş ülkeler, niteliğini 'geleneksel' toplumsal örgülerden alan geniş ya da karma aileler, ev dışında yalnız erkeklerin çalışması vb. özgüllüklere sahiptirler; bu yüzden de onlarda devletin emeğin yeniden üretimine katkısı gelişmiş ülkelerde olduğundan daha az olur.

AİLE VE BÖLÜNME

Sermayeye karşı kollektif mücadelelerinde işçilerin yalnız kendileri için değil, aileleri için de bir dizi ayrıcalıklar kazandığını söylemiştik. Aile giderek sisteme pahalıya malolmaya başladı. Sistem, en gerekli yeniden-üretim hizmetleri için aileye gerek duymasına karşın, doğabilecek politik hoznutsuzluklar denetlenebildiğinde, teker teker işçileri yeğlemeye başladı. Örneğin, birçok ileri kapitalist ülkede bugün sosyal güvenlik sistemlerinin temeli teker teker işçiler değil, işçi aileleridir. En azından, evli (çocuklu) ve de ailesine bakmakla yükümlü işçi bu tür bir sistemden bekâr işçiye oranla daha fazla faydalanır. Bu durum belli bir tarihsel gelişimin sonucudur ve sözkonusu aile belli bir politik bağlamda yer aldıkça, ya da belli politik koşullarda sermaye için tehlike teşkil ettiği sürece, ne sermaye ne de devlet aileden bu hakları geri alabilir. Bu haklar farklı sosyo-ekonomik tabakalar arasında farklı olarak dağılmıştır. Bu farklılaşma hem ekonomik düzeyde etnik köken, cinsiyet, yaş, bölge farkı temellerinde bölünmelere hem de yeniden-üretim düzeyinde yasal ve politik haklar, sağlık ve eğitim olanakları açısından emeğin bölünmesine uygundur.

Ne var ki, sermayenin bölme çabasına karşın, emek türdeşleşme eğilimindedir. Ekonomik düzeyde olmaktan çok ideolojik —ve bu nedenle yeniden üretim— düzeyinde bir eğilimdir bu. Bugünün ileri kapitalist ülkelerinde bu türdeşleşme işçinin kendisi ve ailesi için, artık geri alınamayacak bir dizi haklar elde etmesini sağlamıştır. Ama durum bu türdeşliği paylaşmayan göçmen işçiler için farklıdır. Eğer politik sorunlara yol açmadan yerli işçi ailelerine verilmiş haklar geri alınabilseydi, ailenin sisteme yüklediği ek külfetlerden kaçınılabilirdi.

Göçmen işçiler politik haklara sahip olmadıklarından ve bu şekilde politika dışı tutulduklarından, bu emeğin kısa ve orta dönemli yeniden-üretim gereksinmeleri bile gözardı edilebilir. Kuşaktan kuşağa yeniden-üretimine gerek duyulmadığından, göçmen ailesi sisteme yük olmaktan ileri gitmez.

Özetle, kapitalist sistem aile yapısında çelişkili eğilimler taşır. Bir yandan, yeniden-üretim işlevini gören ve hem yeni kuşakların hem de yedek işçi ordusunun yeniden-üretimini üstlenen bu kurumun korunması gerekir. Fakat devlet ailenin korunması ve yeniden-üretimde artan sorumluluklar üstlenmek zorunda kalınca, aile sisteme gittikçe daha pahalıya malolur. Batı Avrupa'nın emek ithal eden ekonomilerine damgasını vuran özgül tarihsel koşullar altında, örgütlü ulusal işçi sınıfı 'bekârlaştırılmaya', ailesizleştirilmeye karşı çıkacağından, her sıralamanın en altına göçmen işçi konur: ücretlerde, işin niteliğinde, iş güvenliğinde, konutta, eğitimde, satınalma gücünde... Ayrıca politik hakları hiç olmadığından ve çok az politik etkinliğe sahip olduklarından, gerektiğinde ithal edilip, politik sorunlara yolaçmadan da ülkelerine geri yollanabilirler.

Sistemin, ailenin yeniden-üretim maliyetlerini azaltmakta kullandığı yollardan birinin, çekirdekleşmiş bir birimde birden çok kişinin ev dışında çalışması olduğunu söylemiştik. İkinci bir yol ise belirli sınıf ve grupları yeniden-üretim hizmetlerinden yararlandırmamak. Bu ikinci yol kapitalizm geliştikçe sık sık başvurulan bir sistem gereği halini alır. Böylece gelişmiş kapitalizmde emeğin farklı kesimlerine farklı yeniden-üretim hizmetleri sunulur. Bu durum yasal kurallara bağlanır. Bu tür kuralları işçi sınıfı kollektif direnişiyle önceden ortadan kaldırmışsa, ayırımcı uygulamalar yoluyla yeni yöntemler icad edilir. Göçmen işçi ailesinin sırtına yasalarla binilir; ABD'deki siyah aileye ise «kendiliğinden harekete geçen» toplumsal gruplar ve önyargılarla... Ama emek, sermayenin bölme yolunda baskı çabalarına karşın türdeşleşme eğilimi taşır. Bugün, ileri kapitalist ülkelerde, «refah» dönemlerinin de katkısıyla, yerli işçiler belirli bir ortak bilinç düzeyine sahiptir. Aslında bu düzeye, yirmi yıl önce işçi sınıfı yabancı işçi getirilerek bölünmek istendiğinde de varılmıştı. Bölünmeyi sürdürebilmek için, yabancı işçiye hem üretim, hem de yeniden-üretim ilişkilerinde «aşağı bir statü» verilmesi gerekiyordu. Daha somut sözlerle, yabancı işçiler en yorucu işlerde, en düşük ücretlerle çalışıyorlar ve «yerli» işçilere tanınan sosyo-politik hakların pek azından yararlanı-

yorlardı. Göçmen işçilerin bu özel durumunu ilerde kısaca inceleyeceğiz.

Yeniden-üretimdeki yeri karşısında ailenin gelişmesine bakmak, üretim ve yeniden-üretim alanlarını daha iyi değerlendirmek için gerekli. Burada özellikle vurgulanması gereken, kapitalizm geliştikçe bağımsız üretici niteliğini yitiren ailenin, bütün tarihsel dönemlerde taşıdığı evrensel yeniden üretim rolü, her sınıftan ailenin kendi üyelerini yeniden üretmeleri ve bunu toplumsal sistemi tümüyle yeniden üretecek biçimde yapagelmeleri.

AİLENİN BİÇİMİ VE YENİDEN-ÜRETİM

Mevcut antropolojik ve sosyolojik aile literatüründe, aile biçimlerinin gelişimi konusunda belli bir kargaşalık göze çarpıyor. Yeni antropolojik bulguların ışığında, çekirdek ailenin sadece kapitalist çağa özgü olmadığı, basit teknolojili prekapitalist toplumlarda da gözlendiği gittikçe yaygınlaşan bir görüş ([7]).

Bu görüş evce düzenleri, ya da bir evceyi paylaşan bir dize insanın akrabalık ilişkileri sözkonusu olduğunda doğru olabilir. Bu durumda, her tür toplumun çekirdek evce birimlerinden oluşacağını savunmak hiç de güç değil. Avcı-toplayıcı toplumlarda bu tür birimler yaygındı. Tarımsal toplumlarda, hatta feodalizmde bile, yoksul köylülerin

(7) Evrimin iki yönde birden gerçekleştiği söyleniyor. «Bir yandan uyuma yönelik değişmeler sonucu farklılıklar oluşur: yeni birimler eskilerinden doğar ve ayrılır. Öte yandan evrim ilerleme doğurur: daha yüksek biçimler daha ilkel biçimlerden doğar» (Sahlins and Service 1960 : 12 - 13). Toplumsal değişmeye bu yöntemle yaklaşılması birçoklarınca eleştirildi. Eleştiriler ne özgül ne de genel evrimin kültürel dönüşüm gerçekliğini kolayca uygulanamayacağı ve kültürel uyumun «bir sınıf kültür içinde, bir sınıf çevrede ve bir sınıf teknolojik envanter aracılığıyla» (Harris 1968 : 653) gerçekleştiğini savunuyorlar.
Özellikle, akrabalık sistemleri hakkında, toplumun ekonomik ve teknolojik düzey ile aile yapısının eğrisel bir ilişki içinde olduğu savunulmuştur. Örneğin, ilkel teknolojileriyle, avcı-toplayıcı eskimoların tıpkı Avrupalılar gibi, çekirdek aileler oluşturdukları söylenmiştir. Bu da, akrabalık sistemlerinin, toplumdan topluma ve zaman içinde farklılaşmalarını açıklamakta ara değişkenler üzerinde çalışılmasına yol açmıştır. (Nimkoff 1965; Levy 1955, ve Levy and Fallers 1959; Willmott and Young 1960; Townsend 1957).

ve tarım emekçilerinin evceleri çekirdek türdendi. Kısacası, çeşitli toplumlarda yaşayan nüfusun çoğunluğu, evce birimleri sözkonusu olduğunda, karma bir yerleşme tarzı gösterir. Bu yüzden evce birimi ile aile arasında gerekli ayırım yapılmaksızın ailenin eğrisel (8) gelişimi savunulamaz. (Winch and Blumberg 1953). Bu tür bir ayırımı yapan akademisyenler bile, henüz evce birimindeki gelişme eğilimlerini ve bu birim ile aile arasındaki farkı, yapısal veya işlevsel açıdan belirlemekten öteye gitmiş değiller. Genellikle aileye atfedilen işlevler, evce biriminin üstlendiği işlevler, ailenin ise bu işlevlerin ötesinde ne yaptığı açıklığa kavuşturulmuyor. Örneğin ailenin işlevlerinin üreme, ekonomik, politik ve eğitsel (sosyalizasyon) olduğu söyleniyor. Böylesi kategorik işlevsel belirlemelere karşı çok şey söylemek mümkün. Ancak şu kadarı açık: bu işlevleri genellikle evce birimi yerine getirir ve çocuklar bu birimi terkettiğinde aile görevini tamamlamış sayılır.

Aile, bir soyutlama olarak ele alınırsa, belki bu belirsizlik bir ölçüde giderilebilir. Başka bir deyişle, ailenin, toplumun üyelerince bir referans grubu olarak görülmesi gerek yukarda belirtilen, ya da belirtilebilecek başka, işlevler açısından en kolay başvurulabilecek bir insanlar dizisi. En yoğun ekonomik, politik, duygusal ve yeniden-üretim dayanışması böylesi bir akrabalık grubunun üyeleri arasında bulunur. Toplumlar, akrabalık grupları içinde daha yakın ve yaygın dayanışma sağlamak amacıyla, ideolojik ve politik mekanizmalar (yasalar, kurallar) kurmuşlardır. İşte bu nedenle, avcı-toplayıcılarda görülen çekirdek ailenin kapitalizmde gözlenen benzeriyle aynı olduğu söylenemez (9). Çünkü grubun küçüklüğü, mülk birikimi olmaması, üre-

(8) Basit deyimiyle, toplumsal evrimin başlangıcı ve sonunda aile biçimlerinin aynı olduğu anlamına geliyor.

(9) Bazı evrim ve gelişme kuramcıları gözlemledikleri gelişmelerin evrensel olduğunu savundular. (Parsons 1954, Murdock 1949). Bu savlara karşı bir tepki kavramsakılardan, diğeri de kültürlerarası ve karşılaştırmalı araştırmacılardan geldi. Bir diğer, ve aynı ölçüde önemli tepki de, insan topluluklarının gösterdikleri iç farklılıklara karşı duyarlı olan akademisyenlerden kaynaklandı. Örneğin König (1969) e göre ne endüstrileşme çekirdek ailenin evrenselleşmesini gerektirir, ne de azgelişmişliğin çekirdek ailenin yokluğuna bağlanabilir. Bir kültürde, üst sınıftaki ailelerin geniş aile yapıları göstermesi ekonomik gelişmeye engel olmadığı gibi, bir toplumun belirli tabakalarında bir tür değil de bir başka tür aile görüldüğü için o topluma azgelişmiştir denemez. Çekirdek aileler bazı sosyo-ekonomik gruplarda (diğerlerinden) daha uygun yayılma ortamı bulabilirler (Sussman

tim tarzı ve politik yapı evce biriminin, dolayısıyla ona ilişkin akrabalık biriminin, özel işlevini azaltıp, avcı-toplayıcı grubun üyeleri arasında çok daha geniş bir dayanışmayı zorunlu kılar. Öte yandan kapitalizmin evce birimlerinde yukarıda sıralanan işlevler, geniş akrabalık birimini hemen hemen tümüyle dışta bırakacak biçimde toplumsal kurumlarca üstlenilir; ayrıca her türlü akrabalık dayanışması evce birimiyle sınırlanmıştır. Dolayısıyla, kapitalist toplumda, soyut aile somut evce birimiyle özdeşleşir. Yani, görülüyor ki, avcı-toplayıcı toplumlarda, evceden ayrılan çocuklarla ana-baba arasındaki ekonomik, sosyal ve politik dayanışma sürdüğü halde, kapitalizmde böylesi bir dayanışma toplumca artık zorlanmaz. Avcı-toplayıcı toplumlardaki evce birimi ekonomik anlamda bütünleşmiş bir üretim birimidir.

Kapitalizmdeki çekirdek evce birimi ise bir üretim birimi olmadığı gibi, üyeleri arasındaki ekonomik bağımlılık, konjonktüre, üyelerinin işgücüne katılma derecesi gibi etkenlere göre değişir. Demek ki, değinilen farklılık niceliksel değil, nitelikseldir. Kapitalizm emeğin giderek büyüyen yabancılaşmasını doğurduğu gibi, her bir evcil birimin daha da yalıtılmasına ve artan bir bireyselleşmeye yolaçtı. Her toplumsal grup, her aile, her aile üyesi ve her birey «dışardakilere» karşı «kendi çıkarını» savunur oldu. Evce birimleri gibi aile türleri de (yer ve konumlarıyla birlikte) toplumdan topluma önemli farklar gösterdi. Kapitalist gelişme, akrabalık ilişkilerinin evce birimiyle sınırlanmaya başlamasına ve ana-baba ile evlenmemiş çocuklarından oluşan bir çekirdek evce biriminin egemen olmasına yolaçar. Evcenin ve ailenin üretim birimi olma niteliğinin gerilemesiyle birlikte, ailenin iş gördüğü alanla, iş ve üretim alanı arasında kesin bir ayırım oluşur. Aile-

---

1953; Mogey 1964; Schmucker 1961; Morgan 1962; Haller 1960; Mitchell 1953; Michel 1960).

Toplumsal örgütlenme basit ve türdeş (homojen) bir sistemden, farklaşmış ve uzmanlaşmış bir sisteme dönüşmekle giderek karmaşık nitelik kazanır. İlkel bir toplumun gelişme sürecinin özünde, somut düzeyde, toplumda, farklılaşmış kurumların sayıca çoğalması yatar. Sözgelimi, en basit düzeyde, bir çocuğun babası aynı zamanda din adamı, öğretmen vb. işlevleri yüklenecektir. Böyle bir toplumda öğretmenlik ve din adamlığı uzmanlaşmış işler olarak belirdikçe, yeni yeni toplumsal kurumlar geliştikçe, çocuk bir yerine üç farklı kişiyle ilişkiye girer.» (Winch and Blumberg 1971 : 131). Bu gelişim içinde, yalnızca aile ve daha geniş akrabalık birimlerinin oluşum ve büyüklüğü değişmekle kalmaz, akrabaların ilişkileri ve ailenin diğer toplumsal kurumlarla olan ilişkisi de değişime uğrar.

nin çalışan üyeleri giderek birbirlerinden bağımsızlaşırlar ve daha önce var olan karşılıklı bağımlılık yerini tek yönlü bağımlılıklara bırakır.

Kapitalist üretime geçişte ailenin, bazı yönleri diğerlerinden daha yavaş değişti. Bunun nedeni, kapitalizmin birçok yönden, kapitalist olmayan tabakalara ve bunlara ilişkin toplumsal örgütlere ihtiyaç duymasıdır. Daha önceki dönemde aileyi tanımlayan nitelikler, sermayenin belirli ihtiyaçlarını karşılayabildiler. Sözgelimi, dişinin baskı altına alınmasıyla emeğin sömürülmesiniençoklaştıran ataerkillik sürdü ve önemli bir rol oynadı.

Kapitalizmin, bir yandan diğer ekonomik ve toplumsal sistemleri yokederken, aynı zamanda meta üretimi alanı dışındaki alanlarda bunları çarpıtarak koruma ve kullanma eğilimi, kapitalizmle aile yapıları arasındaki ilişkiyi anlayabilmekte büyük önem taşır. Aile biçiminin değişmesi, kapitalizme, bölmek ve yönetmek, tüm geleneksel dayanışma tarzlarını kırmak, ve her emek biriminin yalnız kalmasını kurumsallaştırmak olanağını sağlar. Yine de kapitalizm aileyi dikkatle korumaktadır. Çünkü kapitalist toplumda emekçi kitlenin fiziksel ve ideolojik bakımdan yeniden-üretimini başka hiç bir kurum aile kadar etkin biçimde gerçekleştiremezdi. Yine de artan boşanma oranları ve diğer bölünmeler, bize sistemin kendi çelişkilerini yaratmakta olduğunu gösteriyor. Aşağıdaki bölümde bunlardan birini göstereceğiz.

ULUSLARARASI İŞÇİ GÖÇÜ VE AİLE

Uluslararası işçi göçünün, işçilerin aileleri olmaksızın hareket edebilmeleri temeline dayandığını söylemiştik. Kapitalist gelişme süresince, işçiler lehine bazı uzlaşmalar yapılmış ve emeğin yeniden-üretim maliyetlerinin bir kısmını devlet üstlenmiştir. Sermayenin ulusal sınırlarının ötesine genişlemesinin yanında, devletin işleyişi politik özgüllüğünü korumuştur: Yurttaşlık devlet hizmetlerinden yararlanma kıstasıdır. Avrupa'nın ileri kapitalist ülkeleri, göçmen işçiye gerek duymalarına karşın, bu emeğin yeniden-üretiminin kendi ulusal sınırları içinde gerçekleşmesini istememekteler. Çünkü, göçmen emeğin yeniden-üretiminden sorumlu olmamak, sistemde varolan eşitsizliği koruduğu ve çoğalttığı gibi, göçmen emeğinin aşağılanmasını da sağlıyor. Göçmenler yeniden-üretim hizmetlerinden yoksun bırakılmaz ve

toplumda aşağılayıcı bir ayırım sistemli olarak sürdürülmezse, göçmen işçi ithalinin yararları azalacaktır.

Göçmen emek başka bir yerde, kaynak ülkede ürer. Başka bir yerde büyütülüp eğitilir. Bir kez büyütülüp, öğretilip, eğitildikten sonra sağlıklı bir durumdaysa, çalıştırılmak için gelişmiş kapitalist ülkelere ithal edilir. Ailesini düşünmek, sağlık koşullarını hazırlamak, ya da duygusal dengesini sağlayıp uyumunu kolaylaştırmak ya da herhangi başka bir insanca gereksinimini karşılamak gerekmez. Düzenle başa çıkamazsa geri yolanır ve yerini bir başka göçmen alır. Göçmen işçi çocuklarına eğitim olanakları sunulmaz, çünkü sistem onların gelecekteki hizmetlerine gerek duymaz. Kendi ülkelerinde zaten eğitilen çocuklar, göçmen olarak getirileceklerdir. Gerek duyulduğunda ithal edilecekler ve geçici olarak atıl kaldıklarında geri yollanacaklardır.

> «Göçmenler vergi ve sosyal sigorta primleri öderler, ama geçici yerleşmeleri süresince bunun pek yararını görmezler. Toplumsal sermaye açısından sisteme maliyetleri asgari düzeyde tutulabilir. Ailesinin göçmenin yanına gelmesi güçleştirilmiştir. Dolayısıyla çocuklarını eğitme zorunluluğu yoktur. Bekâr (bekâr kılınmış) bir adam olarak göçmen, işçi sınıfının konut sorununu pek güçleştirmeyecektir.»
>
> (Berger ve Mohr, 1974).

Uluslararası işçi göçü sonucunda aile yapısında ve normlarında önemli değişiklikler olur. Sadece evcenin zaman içindeki bileşimi değil, aile kavramı da değişir. Davranışlardaki birçok geçici değişiklik süreklilik kazanır ve sermayenin göçmen aile karşısındaki seçimi tutumu böyle bir uyumun yapılmasını mümkün kılar. Zaten çekirdekleşen ve daha önce ülkelerinde bir iç göç yaşamış aileler, işlevsel olarak ya da gerçekten bekâr işçiler, Avrupa pazarlarında yeğ tutuluyorlar. Yine de uluslararası göçün etkilerini farklı biçimde duyan doğrudan doğruya kırsal kökenden gelmiş bir aile kitlesi vardır. Göçmenler, bölgesel kökenleri ile sosyo-ekonomik kökenlerinin diğer niteliklerine göre, aile özelliklerinde sistematik farklılıklar göstermektedirler. Bazıları ülkelerinin en gelişmiş yöresinden gelirler. Diğerleri genç ve bekâr gelirler, başkaları birçok insan geçindiren çiftçi kökenlidirler. Bu köken farklılıkları, bir ölçüye kadar, ailenin göç sürecine katılma biçimini de belirler.

Yurt dışındaki tüm göçmen işçiler için geçerli olan kuralların özellikleri ile birleştiğinde, ailenin etkilenmesinin nitelik ve çapı önemli farklılıklar gösterir. Göç hareketine sadece erkek aile reisinin emeğiyle katılan bir aile, sadece kadının emeğiyle katılandan farklı biçimde etkilenmektedir. İlk biçimin geleneklere uymasına karşın, ikincisi daha işin başından, ya alışılmamış bir aile türünü, ya da güçlü ekonomik baskılar altında olan bir aileyi gerektirir. Bu iki tür aile farklı yapılara sahip ve değişik katılıktaki normlara uyan aileler olacaktır. Ancak, her iki durumda da ortak yan, bütün göçmen ailelerinin ergeç bölünmekte olduğudur. Sistem, göçmen işçinin ne orta-dönem bir yeniden-üretimine, ne de kuşaklarla devamına gerek duyar. Göçmen aile, altyapıya eklenen bir yükten başka bir şey değildir. İşçinin ailesinden ayrı olması, bu yükü azalttığı gibi, anavatana uygun bir zamanda ve «zorlanmaksızın» dönmesini de sağlamaktadır.

Göçmen işçi kullanan kapitalist Avrupa ülkelerinde sermaye, devlet yardımıyla ve eliyle, göçmen aileyi bölmekte ve bu bölme işlemindeki başarı derecesine göre de bu işçi kitlesinin «ikinci sınıflığını» sağlamaktadır. Bu yolla işçi sınıfı da bütünyle bölünmüş olacağından sermaye için hem ücretlerle ilişkin bir kârlılık hem de politik uysallık da sağlanmış olacaktır. Eğer göçmen işçi ailesini geride bırakabilecek bir sosyal transformasyondan çıkmamış olaydı bekârlaştırılamazdı; ailesini birlikte getirdiği oranda da sermaye karşısında talepleri daha çok ve sürekli olurdu.

KAYNAKLAR

BERGER, J. and G. MOHR.: **A Seventh Man,** Penguin Books, 1975.

ENGELS, F.: **Ailenin Özel Mülkiyetin Devletin Kökeni,** Önsöz, Londra, 1940.

HALLER, A. O.: «The Occupational Achievement Process of Farm-Reared Youth in Urban-Industrial Society», **Rural Sociology,** vol. 25, 1960.

HARRIS, M.: **The Rise of Anthropological Theory,** Thomas, Y., Crowell Cong. New York, 1968.

KÖNİG, RENE: **Handbuch der empirischen Sozialforschung,** Band II, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1969.

LEVY, M. and FALLERS, L. A.: «Family. Some Comparative Considerations», **American Anthropologist,** vol. 61, 1959.

LEVY, MARION J.: Contrasting Factors in the Modernization of China Japan, in: **Economic Growth. Brazil, India, Japan,** Durham, N. C., 1955.

MARX, KARL : **Capital,** New York, International Publishers, 1972.

MICHEL, A.: «KINSHIP Relations and Relationships of Proximity in French Working Class Households», in N. W. Bell and E. F. Vogel (eds.), **A Modern Introduction to the Family,** New York, 1960.

MITCHELL, J. CLYDE: «The Causes of Labour Migration», in: **Bulletin of Inter - African Labour Institute,** Vol. 6, 1959.

MOGEY, J.: «Family and Community in Urban - Industrial Societies», in: Christensen, H. J. (ed.), **Handbook of Marriage and the Family,** Chicago 1964.

MORGAN, J. N.: **Income and Welfare in the United States,** New York, 1962.

MURDOCH, G. P.: **Social Structure,** The MacMillan Company, New York, 1949.

PARSONS, T.: «The Incest Taboo in Relation to Social Structure and Socialization», **The (British) Journal of Sociology,** Vol. 5, 1954.

SCHMUCKER, HELGA : **Die ökonomische Lage der Familie in der Bundesrepublik Deutschland,** Stuttgart, 1961.

SUSSMAN, M. B.: «The Help Pattern in the Middle Class Family», **American Sociological Review,** Vol. 18, 1953.

TOWNSEND, P.: **The Family Life of Old People. An Enquiry in East London,** London, 1957.

WILLMOT, P. and YOUNG, M.: **Family and Class in a London Suburb,** London, 1960.

WINCH, R. F. and BLUMBERG, R. L.: «Societal Complexity and Familial Organization» in: **Selected Studies in Marriage and the Family,** New York, 1953.

WINCH, R. R. and BLUMBERG, R. L.: «Societal Complexity and Familial Organization», in: **Family in Transition,** Little, Brown, and Company, Boston (orig. 1953) 1971.

TARİHİ MADDECİLİK VE SORUNLARI

Seyfettin GÜRSEL (*)

Geçen ocak ayında Paris Vincennes Üniversitesi'nde **kapitalizm öncesi yapılar ve kültürler** konulu bir seminer yapıldı. Seminere çeşitli ülkelerden birçok tarihçi, iktisatçı, etnograf ve sosyolog katıldı. Verilen tebliğler iki bölümde toplanabilir: konuya kuramsal açıdan yaklaşan genel nitelikteki tebliğler, belli bir toplumun çözümlemesini içeren tebliğler. Asya, Afrika ve Latin-Amerika'nın çeşitli kapitalizm öncesi toplumlarının incelendiği bu bölümde, Stefanos Yerasimos ve Yıldız Sertel de Osmanlı toplumu üzerine görüşlerini sundular.

Bu yazı genel nitelikteki kuramsal yaklaşımı konu alıyor. Amacım Galissot ve Samir Amin'in görüşlerinden yola çıkarak, alışılagelmiş üzre «kapitalizm öncesi» (1) diye adlandırdığımız toplumların tarihsel gelişim çizgilerine ve bu gelişimin tarihî maddecilik açısından doğurduğu kuramsal sorunlara değinmek.

Kanımca ön-kapitalist toplumların incelenmesi iki açıdan önemli: Marx'ın kurduğu tarihî maddecilik kuramının bilimselliğinin sınanması açısından. Bir de «sosyalizme geçiş» sorunsalının günümüzde doğurduğu kuramsal sorunlara ışık tutması açısından.

Marx ve Engels'in Avrupa dışındaki ön-kapitalist kuruluşlar üzerine kapsamlı, tutarlı ve tamamlanmış bir değerlendirme bırakmadıklarını biliyoruz. Öte yandan, kapitalizmi incelemek için geliştirilen kuramsal araçların (kuramsal çerçevenin), giderek tarihî maddecilik kuramının, ön-kapitalist kuruluşlar üzerine bilgiler geliştikçe nasıl zorlandığını —kuramın açıklama yeteneğinin zayıfladığını— gözlemliyoruz.

XX. yüzyılda marksistlerden, Asya, Afrika ve Latin-Amerika'nın toplumsal kuruluşlarının tarihsel gelişimlerinin incelenmesini, sömürgecilik ideolojisinin etkisindeki burjuva sosyolog ve etnograflara terketmek yerine kendilerinin işe koyulmaları beklenebilirdi. Ama böyle

---

* **Seyfettin Gürsel :** Paris Vincennes Üniversitesi'nde Doktora öğrencisidir.

(1) Bundan böyle «kapitalizm öncesi» yerine «ön-kapitalist» deyimini kullanacağım. Bu değişikliğin nedeni daha ilerde açıklanacak.

olmadı. Stalin döneminde hepimizin ezbere bildiği «beş üretim tarzı» (2) tezinin evrensel geçerliliği bir veri olarak kabul edildi. Marksist araştırmacılara düşen görev ön-kapitalist kuruluşların geçirdikleri aşamaları bu teze uyarlamaktı.

Bir yandan ön-kapitalist kuruluşlar üzerine bilgilerin giderek çoğalmasının ve zenginleşmesinin uyarlamayı güçleştirmesi, öte yandan 1960'lardan sonra gelişen siyasal ortam (özellikle Avrupa'da) «beş üreretim tarzı» dogmasının dışına çıkmaya olanak sağladı ve bu alanda yeni bir dönemin başlamasına yol açtı. Bu dönemin yeniliği, «Asya tipi üretim tarzı» kavramının yeniden değerlendirilmesidir. ATÜT tezi ileri bir adım sayılmakla birlikte kuramsal sınırını zorlamakta gecikmedi. Avrupa'da gözlemlenen feodal ve «köleci» toplumların dışında kalan tarım temelinde örgütlenmiş bütün toplumlar bu kavram aracılığıyla açıklanmaya çalışıldı.

ATÜT'çü tezlerin içinde genelleme niteliğinde olan en önemli tez hiç şüphesiz Tokei ve Godelier'nin tezidir. Bu teze göre toplumların tarihsel gelişimi tek değil iki çizgi izlemiştr. Avrupa'ya özgü gelişim çizgisi, ilkel komünal toplum, köleci toplum, feodal toplum ve kapitalist toplum aşamalarını içerir. İkinci gelişim çizgisi ise, kimi varyantlar bir yana bırakılırsa, ilkel komünal toplum - Asya tipi toplum ve blokaj şeklinde özetlenebilir. Böylece Avrupa dışında kalan toplumların kapitalist aşamaya geçmelerinin olanaksızlığı vurgulanırken, bu «ayrıcalık», köleci tarz sayesinde özel mülkiyeti içeren Avrupa toplumsal kuruluşlarına tanınmış oluyor.

Kanımca bu tezin dört önemli yetersizliği söz konusu: 1 — tüm iddialarına rağmen Avrupa - merkezli bakış açısının dışına çıkamıyor. 2 — Mülkiyet biçimleriyle üretim ilişkilerini özdeşleştirerek özel mülkiyete belirleyici bir nitelik tanıyor. Üstelik Asya tipi toplumlarda gözlemlenen mülkiyet biçimleriyle köleci ve özellikle de feodal toplumlarda gözlemlenen mülkiyet biçimlerinin üretici etkileri açısından ele almıyor. 3 — Üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki «uygunluk» anlayışının içerdiği sorunlara cevap aramıyor. Asya tipi toplumda üretici güçlerin geriliği varsayımından yola çıkıyor. Bu varsayımın günümüz-

(2) Bu teze göre ilkel komünizm, köleci toplum, feodal toplum, kapitalist toplum ve sosyalist toplum zamansal sıralanma içinde birbirlerini izler ve eşzamansal olmamakla birlikte her toplum tarihsel gelişim sürecinde bu aşamalardan geçer.

de tamamen geçersiz olduğunu söyleyebiliriz. 4 — Blokaj teziyle tarihî maddecilik kuramının dışına çıkıyor.

Godelier'nin (3) bu yetersizliklerin bazılarını aşma çabasına kısaca değinmekte yarar var. Godelier, ATÜT'ün zorunlu olarak durağan bir toplumsal kuruluş belirlemediğini düşünüyor ve Asya tipi toplumun merkezî devletin varlığına bağlı olarak özgül bir süreç içinde feodal topluma doğru bir gelişim izleyebileceği tezini öneriyor. Söz konusu feodal toplumla Avrupa feodal toplumları arasında önemli farklar olsa da (merkezî devletin varlığına bağlı olarak) bu toplumun feodalizmin belirleyici özelliklerini taşıdığını söylüyor Godelier.

Yukarıda şematik bir biçimde özetlediğim, ATÜT kavramı temelinde oluşturulan bu tezin de günümüz de aşılması söz konusu. Bu aşma birbirlerinden çok farklı iki yönde geliştirilmeye çalışılıyor. Burada iki kamptan söz edilebilir; tarihî maddecilik kuramının tarihî gerekircilik **(déterminisme historique)** tezini yadsıyan ve kurama yeni bir yorum getiren kamp. Tarihî maddeciliğin kuramsal çerçevesi içinde kalarak yeni kavramlar aracılığıyla nesneyi —toplumsal kuruluşları ve gelişimlerini— inceleyen kamp. Aşağıda görüşlerini tartışacağım Galissot ilk kampta, S. Amin ise ikinci kampta yer alıyor.

Galissot ve S. Amin'in tezlerine geçmeden önce üretim tarzı kavramı üzerinde durmakta yarar var.

ÜRETİM TARZI KAVRAMI :

Tarihî maddeciliğin temel kavramı hiç şüphesiz üretim tarzıdır. Marx'ın yapıtlarının —özellikle **Kapital** ve **Fondements**'in— «yeniden okunması» sonucu bu kavramın kuramsal statüsü köklü bir değişim geçirmiştir. Daha önce üretim tarzı somut gerçeklikle özdeş tutuluyordu. Örneğin beş üretim tarzı kronolojik olarak birbirini izler denildiğinde, bu üretim tarzlarının somut gerçeklik düzeyinde toplumsal kuruluşla özdeşleştiği ve toplumsal kuruluşun kronolojik olarak söz konusu üretim tarzlarının biçimlerini aldığı anlatılmak isteniyordu. Bu yaklaşım, soyutlama düzeyiyle —ki bilimsel kavramlar bu düzeyin kategorileridir— somut gerçeklik düzeyinin birbirine karıştırılmasının bir ürünüdür.

---

(3) M. Godelier. **Asya tipi üretim tarzı kavramı ve toplumların marksist evrim aşamaları.** CERM. **Asya tipi üretim tarzı üzerine.** 1974.

Bu yaklaşım, ilk kez olarak «toplumsal kuruluş» kavramının üretilmesiyle aşıldı. Toplumsal kuruluş kavramı, içlerinden birinin egemen olduğu iki ya da daha çok üretim tarzının eklemlenmesi sonucu ortaya çıkan yapıyı tanımlar. Bu yaklaşım bir önceki yaklaşıma göre şüphesiz önemli bir ilerlemeyi ifade eder. Ayrıca toplumsal kuruluş kavramının burada tanımladığı biçimiyle geçiş dönemlerinin çözümlenmesinde önemli bir araç olduğuna işaret etmekte yarar var. Bununla birlikte dikkat edilirse üretim tarzı kavramı bu yaklaşımda da kuramsal soyut bir kavram olarak değil, somut gerçeklikte yer alan bir yapı olarak ele alınmaktadır.

Soyutlama düzeyiyle, somutun kuramsal çözümlenmesi düzeyi arasında yapılan ayırım yeni bir yaklaşıma olanak sağladı: üretim tarzının, toplumsal kuruluşları çözümlemede atıf modeli olarak kullanılan soyut bir kavram gibi ele alınması. Somut gerçeklik karmaşık bir bütün şeklinde karşımıza çıkar. Bu karmaşık bütünün kavranması ya da bir başka deyişle tanınması —bilimsel anlamda— kuramsal çözümleme gerektirir. Yani kuram üretimini gerektirir. Bu üretim ise soyut kavramlar aracılığıyla yapılır. Kuramın gelişmesi soyut kavramların gelişmesine bağlıdır. Bu gelişme yeni kavramların üretimi ya da mevcut kavramların içerik değiştirmesiyle mümkün olabilir.

Bu bağlamda, bizi ilgilendiren üretim tarzı kavramı, içerik değişimi olmasa bile kuramsal statü değişimi geçirmiştir. Üretim tarzı, toplumsal kuruluşları çözümlemede bir atıf modeli olarak kullanıldığında herhangi bir tarihsel sıralanmayı zorunlu kılmaz. Bu yaklaşım üretim tarzı kavramının daha işlek (opératorie) olmasını sağlayarak, yeni üretim tarzları üretilmesini —kuramsal soyutlama düzeyinde— mümkün kılar. Gerek ön-kapitalist kuruluşların, gerek kapitalizmden komünizme geçiş sürecinde ortaya çıkan kuruluşların çözümlenmesinde böyle bir üretimin gereği oldukça açıktır sanırım.

Bu açıklamalardan sonra konumuza geçebiliriz. Seminerin giriş konuşmasını yapan Galissot, bazı sorular sorarak ön-kapitalist yapılar sorununun çerçevesini çizmeye çalıştı: Tarihsel gelişimin mantığı nedir? Bu gelişimde ön-kapitalist toplumların yeri nedir? Tek ya da özerk birkaç toplumsal gelişim çizgisi mi söz konusudur? Avrupa'daki gelişimin evrenselliği ya da özgüllüğü nedir? Kapitalizm kaçınılmaz bir aşama mıdır yoksa bir istisna mıdır? «Ön-kapitalist yapılar» sorununun çözümünü ya da çelişkili çözümlerini bu sorulara verilecek cevaplar oluşturur.

FEODAL ÜRETİM TARZI :

Galissot'ya göre «feodal model» tarih ve coğrafya alanlarında bir istisnadır. «Feodal model», yetkilerine (pouvoirs) beyliklerce el konulan kentin ve devletin gerilemesi (régression) sonucu ortaya çıkmıştır. Eğer kapitalist üretim tarzının feodal üretim tarzının bir ürünü olduğu ve kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesinin feodal üretim ilişkilerinin varlığını, daha sonra da parçalanmasını/yıkılmasını önceden varsaydığı görüşü kabul edilirse, kapitalist üretim tarzının ancak Avrupa'da doğabilecek bir istisna olarak ele alınması gerekir.

Kapitalizmin doğuşunu, birtakım özgül koşulların/etkenlerin özgül bir alanda biraraya gelmesine bağlayan bu görüşün, kapitalist toplumsal kuruluşa tarihsel bir raslantı gözüyle baktığı, giderek nesnel tarihî gereklilik tezini yadsıdığı açıktır.

Galissot'ya göre ön-kapitalist toplumlardan söz edilemez. Çünkü «ön-kapitalist» deyimi, kapitalist toplumun tarihî bir gereklilik olduğunu varsayar. Nitekim ön-kapitalist deyimi, tüm toplumların tarihsel gelişimlerinde —Avrupa çizgisinin dışında bir yol izleyerek değişik evrelerden geçseler de— kapitalizmi gerekli ve kaçınılmaz bir aşama olarak savunan tezin ([4]) bir ürünü ve gereğidir. Galissot'ya göre bu tez özünde, evrensel tarihsel gelişimi birbirini peşpeşe izleyen beş üretim tarzına indirgeyen stalinci «basitleştirmeden» (vulgate) değişik değildir. Sadece daha az dogmatik, daha incedir o kadar. Ama aynı kusuru, kapitalist üretim tarzı saplantısını taşımaktadır. Galissot'ya göre ön-kapitalist toplumlar yoktur, kapitalist olmayan (non-capitaliste) toplumlar vardır ([5]).

KAPİTALİZM VE ÖN-KAPİTALİST TOPLUMLAR :

Bilindiği gibi kapitalizme geçişin ve kapitalizmin tarihi, aynı zamanda toplumsal gelişim sürecinin genelleşmesinin de tarihidir. Galissot'ya göre XV. ve XVI. yüzyıllardan itibaren toplumlar kapitalizmin çevrelemesi (clôture) içinde evrimleşirler. Gallissot bu evrimi «alt-

(4) Bu tezi şöyle anlamak gerekir : Eğer herhangi bir nedenle kapitalizm Avrupa'da doğmasaydı, örneğin Çin'in ya da herhangi bir başka ön-kapitalist toplumun evrimi sonunda ortama çıkacaktı.

(5) Bu görüşü paylaşan P. P. Rey «kapitalizm öncesi» (anté-capitaliste) deyimini öneriyor.

kapitalist» (sous-capitaliste) diye adlandırıyor. Yukarda, yazara göre ön-kapitalist toplum olmadığını ve olamayacağını açıklamıştık. Kapitalizm tarih sahnesine çıkıp, kendi coğrafyası (Avrupa) dışındaki toplumlarla ilişki kurduğu andan itibaren, artık «kapitalist olmayan» yani kapitalizmden «habersiz» toplumlardan söz etmek olanaksızdır. Bununla birlikte bu toplumlar kapitalizme doğru değil (6), kapitalizme «göre» gelişirler. Söz konusu gelişim, «çevreleme» (clôture) biçimlerini içerir. Galissot'nun önerdiği «alt-kapitalist» kavramı işte bu biçimleri tanımlıyor.

Galissot'nun tezinin genel bir değerlendirmesini yapmadan önce, «alt-kapitalist» kavramı üzerinde biraz duralım. Sömürgecilik, daha sonra da emperyalizmle birlikte «kapitalizme göre bir evrimden» sözedilemez. Aksine kapitalizm tarafından belirlenen ve genel olarak azgelişmişlik süreci diye adlandırdığımız bir evrim söz konusudur. Şüphesiz kapitalizme geçiş dönemi süresince ön-kapitalist toplumların, kapitalizmin belirlediği evrensel sürece katılma dereceleri oldukça zayıftır. Ancak emperyalizmle ve günümüzde sermayenin uluslararasılaşma hareketiyle tam bir katılmadan sözedilebilir. Bununla birlikte kapitalizmin, gerek oluşumunda gerek işleyişinde, diğer üretim tarzlarınca belirlenmiş kuruluşlarla ilişkileri —eklemlenmeleri— içerdiğini biliyoruz. Değişen, bu eklemlenmelerin alanı ve biçimleridir. Kapitalizme geçiş döneminden itibaren ön-kapitalist toplumların gelişimi bağımsız olamaz. Hatta daha ileri giderek şöyle diyebiliriz: Kapitalizm tarih sahnesine çıktığı andan itibaren, belli bir toplum üzerinde etkisi olmasa bile, bir başka deyişle bu toplumun yapısını dönüştürücü işlevde bulunmasa bile, evrensel belirleyici atıftır.

Galissot'nun tezini nasıl değerlendirmeliyiz? Her ne kadar marksist olduğunu, ancak tarihî maddecilik kuramının yeni bir yorumuna, bu kez «dogmatik olmayan gerçek yorumuna» yöneldiğini iddia etse de, bu kuramın temelini oluşturan nesnel tarihî gereklilik tezini yadsıdığı için Galissot'nun marksizmin dışına düştüğünü sanıyorum. Galissot'ya göre toplumsal gelişimin tek mi yoksa iki çizgi mi izlediği yanlış bir sorudur. Toplumlar maddî üretimi özgül biçimlerde örgüle-

(6) Burada Galissot'nun kapitalizm deyimini, gelişmiş kapitalist toplumu düşünerek kullandığını kabul etmek zorundayız. Yoksa Galissot'nun azgelişmişlik sürecine giren ülkelerde kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmediğini savunacağını sanmıyorum.

yerek özerk bir gelişim izlerler. Soyut modeller olarak kurulan üretim tarzları bu özgül biçimleri değerlendirmede yardımcı olabilir ama, kapitalizm kaçınılmaz bir aşama olarak görülmemelidir. Galissot'nun tezi şüphesiz ilginç bir yaklaşım, ama tarihî maddeciliğin sorunsalının dışına çıktığı da çok açık kanımca.

SAMİR AMİN'İN YAKLAŞIMI :

S. Amin'in avrupa-merkezli yaklaşımlara karşı verilen mücadele içinde önemli bir yeri var. Öne sürdüğü tez, avrupa-merkezli olarak nitelediği başlıca iki teze karşı tarihî maddeciliğe daha uygun olma savında. Bunlardan ilki olan «beş üretim tarzı» tezinin avrupa-merkezli niteliği tartışma gerektirmeyecek kadar açık. Üstelik, Avrupa dışındaki toplumların tarihsel gelişimlerini bilinen şemanın içine sokmak için yaptığı zorlamalar bir yandan bu tezi bilimselliğin sınırları dışına iterken, öte yandan ona aşırı bir avrupa-merkezli nitelik kazandırıyor. Bu tezlerden ikincisi, ATÜT, S. Amin'e göre hem avrupa-merkezli yaklaşımın dışına çıkamamıştır, hem de, ve bu nedenle, ideolojik bir işlevi vardır: Eşitsiz gelişme kanununu özünde yadsıyan «revizyonizmin ve onun ikiz kardeşi olan troçkizmin» sosyalzime geçiş tezlerini haklı çıkarmak.

S. Amin, toplumların tarihsel gelişiminin dünya düzeyinde bütünsel bir nitelik taşıdığını savunuyor. Toplumların çeşitli tarih ve coğrafya kesitlerinde gözlemlenen özgül nitelikleri, bu toplumların tarihsel gelişimlerinin izlediği ortak çizgiyi olumsuzlamaz. Üretici güçlerin aşamalardan (eşiklerden) oluşan gelişme süreci evrenseldir. Bu eşikler üretici güçlerin niteliksel sıçramaları sonucu ortaya çıkar. Üretici güçlerle üretim ilişkileri arasında uyum tezi kabul edildiğinde —bu tez tarihî maddecilik kuramının temelidir— tüm toplumların, eş zamansal olmamakla birlikte, aynı üretim tarzlarınca belirlenmiş toplumsal kuruluşlardan geçmelerinin nesnel gerekliliği kolayca anlaşılır. Nitekim de böyle olmuştur. S. Amin'in toplumların tarihsel gelişimlerini nasıl açıkladığını anlatmadan önce iki noktaya dikkat çekmekte yarar var.

«ÖZGÜLLÜKLER» SORUNU :

Antropoloji ve tarih çalışmalarının ortaya çıkardığı zengin veriler, toplumların önemli özgüllükler gösterdiğini tartışmasız bir biçimde kanıtlamıştır. Kimi araştırmacıları çeşitli gelişim çizgileri, hatta her top-

lum için bir üretim tarzı (örneğin «Osmanlı üretim tarzı») üretmeye yönelten, hiç şüphesiz bu özgüllüklerin etkisidir. Özgüllük fetişizmini yanlış bir kuramsal yaklaşımın sonucu olarak değerlendirmek gerekir. Bu yaklaşım, üretim tarzı - toplumsal kuruluş kavramsal ayırımını yadsıyan yaklaşımdır. Üretim tarzı soyut bir model olarak ele alınmadıkça, somutta gözlemlenen özgüllüklerin üretim tarzının yapısını zorlaması ve bizzat üretim tarzı kavramını yozlaştırması doğaldır. Sınıfsal düzeyde feodal üretim tarzı, ya da feodal model, serflerden ve feodal beylerden oluşur. Oysa feodal toplumların, ya da feodal toplumsal kuruluşun bu iki ögeye indirgenemeyeceği çok açık.

Aynı şey kapitalizm için de geçerlidir. Marx kapitalist üretim tarzını incelerken temel iki sınıfı, proletarya ve burjuvaziyi gözönüne almıştır. Kapitalist toplumsal kuruluşlar ise çok daha fazla ögeyi içerirler ve çok daha karmaşık bir bütün oluştururlar. Sonuç olarak diyebiliriz ki, gözlemlenen özgüllükler bir topluma damgasını vuran, onu belirleyen üretim tarzından değil, toplumsal kuruluştan kaynaklanır.

ÜRETİCİ GÜÇLER - ÜRETİM İLİŞKİLERİ :

İkinci nokta üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki gerekli uyum sorunudur. S. Amin haklı olarak bu «uyumu» sığ bir anlayışla ele almıyor. XVIII. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan kapitalist üretim güçlerinin gelişme düzeyiyle, üretim güçlerinin günümüzdeki gelişme düzeyi çok farklıdır. Ama bu gelişme kapitalist üretim ilişkileri köklü bir dönüşüme uğramaksızın gerçekleşmiştir. Sözkonusu gelişmeye olanak sağlayan üretim ilişkilerinin bu gelişmeye sürekli olarak uyarlanmasıdır. Sözkonusu gelişme niceliksel diyebileceğimiz bir gelişmedir. Başka üretim ilişkilerine geçme zorunluluğu üretici güçlerin niteliksel sıçrama anında ortaya çıkar. S. Amin üretici güçlerin gelişme sürecinde üç eşik olduğunu savunuyor. İlk eşik, ilkel komünizm dönemine tekâbül eden üretici güçleri içeriyor. Bu daha çok kuramsal bir varsayım. İkinci eşik, yerleşik tarım temelinde gelişen üretici güçleri. Bu aşamada daha ilerde açıklayacağım «vergisel üretim tarzı» tarih sahnesine çıkıyor. Üçüncü eşik ise kapitalizme özgü sanayi devriminin üretici güçlerini içeriyor.

Bu konuyla ilgili olarak değinmek istediğim diğer bir sorun da, «üretici güçler son kertede belirleyicidir» önerisine ilişkin. Bu önerinin mekanik olarak uygulanması sonucu ortaya çıkan açmazların ay-

rıntısına burada girmek gereksiz. Marx üretici güçlerin belirleyiciliğini vurgularken esas olarak kapitalist üretim tarzını düşünüyordu. Bu tarzda ekonominin özgül yeri (7) üretici güçlerin belirleyici olmasının nedenidir. Oysa diğer üretim tarzlarında sömürünün varlığı «ekonomi dışı zor»u gerektirdiğinden politik ya da ideolojik kerteler belirleyici unsur görünümündedirler. Bence, bu çıkmazı Althusser'in önerdiği «egemen» (dominant) ve «belirleyici» (déterminant) kavramsal ayırımıyla aşmak mümkündür. Althusser'e göre bir üretim tarzında sömürüyü gerçekleştiren kerte egemen kertedir. Ama hangi kertenin egemen olacağını belirleyen ekonomik kertedir. Kapitalizmde ekonomik kerte aynı zamanda egemen kertedir. Oysa, feodalizmde politik kerte egemendir. Ama politik kerteye bu işlevi veren feodal ekonominin niteliğidir. Sonuç olarak «üretici güçlerin son kertede belirleyiciliği» bu kavramsal alanda bir anlam taşır.

SAMİR AMİN VE TOPLUMLARIN EVRİMİ :

Toplumların tarihsel evrimlerinin dört aşamadan oluştuğunu söylüyor S. Amin: 1 — İlkel komünizm, 2 — Vergisel üretim tarzı, 3 — Kapitalizm, 4 — Komünizm (gerçekleşmesi söz konusu).

Bu dört aşamanın herbiri diğerinden bir geçiş dönemiyle ayrılır: 1 — Komünal üretim tarzları dönemi, 2 — Kapitalizme geçiş dönemi, 3 — Komünizme geçiş dönemi (sosyalizm).

İlkel komünizm aşaması üzerine veriler hemen hemen yoktur. Bu aşamayı Guy Dhoquois'nın (8) deyimiyle, «gerekli ilk yadsıma» (négation d'origine nécessaire) olarak kabul etmek zorundayız. Yoksa hayvandan insana geçişi düşünmek olanaksızlaşır.

Komünal üretim tarzları, ilkel komünizmden vergisel üretim tarzına geçiş kuruluşlarını belirler. Bu dönemde üretici güçler çok düşük bir düzeydedir. Bu düşük düzey artığın doğmasını olanaksızlaştırır. Ancak çok sınırlı bir artık gerçekleşebilir. Bu nedenle sınıflaşma ancak

(7) Sanayi devrimi üretim araçlarıyla dolaysız üreticileri birbirinden ayırarak, kapitalist üretim ilişkilerine saydam olmayan bir nitelik kazandırır. Buysa sömürünün gizlenmesi olgusunu doğurur. Bu olgu kapitalist üretim tarzında sömürücü sınıfın «ekonomi dışı zor»a başvurma gereği duymamasına, dolayısıyle ekonomik kertenin belirleyici olmasına yol açar.

(8) Guy Dhoquois, **Pour L'histoire,** Anthropos, 1971.

oluşum halindedir ve devlet aygıtı henüz ortaya çıkmamıştır. Komünal üretim tarzlarının belirlediği toplumlarda üretim ilişkileri aile-sel (9) ilişkilerden oluşur. Bunlar işbirliği (coopératif) ilişkileridir. Sömürü yoktur. Oldukça sınırlı olan artık ayrıcalıklı bir toplumsal kesimin yararına değil, tüm toplumun yararına kullanılır. Sömürünün olmayışı, bu toplumlarda egemenlik olmadığını göstermez. Yeniden üretim için egemenlik gereklidir. (Komünal toplumlarda egemenlik biçimi büyük farklılıklar gösterir). Sınıfların doğuşunda, tohum halinde olan egemenlik ve sömürü ilişkileri, ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmiş durumdadır. Bu düğümü çözebilmek için sömürü ile egemenlik arasında bir ayrım yapmak gerekir.

S. Amin, sınıfların henüz oluşmadığı bu toplumları (geçiş toplumları), «komünal tarzlar» diye adlandırıyor. Tarz sözcüğünü çoğul olarak kullanması şaşırtıcı. S. Amin bunu şöyle savunuyor: İnsanlığın evriminin bu aşamasında çevresel (écologique), nüfussal ve benzeri koşullar çok çeşitli örgütlenme türleri gerektirirler. Bu çeşitlilik, oldukça düşük olan üretici güçler düzeyi tarafından değil, üretim ilişkileri ve siyasal - hukuksal ilişkiler tarafından tanımlanır. Sözkonusu ilişkiler ise bir toplumdan diğerine büyük farklar gösterebilirler.

Tarihî maddecilik bu çeşitliliğin ötesinde ortak bir payda aramayı zorunlu kılar. S. Amin'e göre bu ortak payda, başlıca üretim aracı olan toprağın ortak mülkiyetinde aranmalıdır.

S. Amin'in geçiş dönemini üretim tarzı kategorisiyle incelemesi bana oldukça şaşırtıcı geliyor. Feodalizmden (ya da vergisel üretim tarzından) kapitalizme geçişi bir üçüncü üretim tarzıyla incelemiyor.

Şaşırmanın ötesinde, bu yaklaşımın karşımıza önemli bir sorun çıkardığını söylemeliyim; Komünal üretim tarzları hangi çelişkiler sonucu vergisel üretim tarzlarına dönüşürler? Burada geçişe özgü dönüşüm süreciyle, işleyişe özgü basit yeniden üretim içiçe geçmiş gibi görünüyor. Görüşüme göre komünal üretim tarzı (ya da tarzları) kavramı kabul edilirse, bu üretim tarzından vergisel üretim tarzına özgül bir geçiş dönemi düşünmek gerekir.

Kanımca bu geçiş şöyle düşünülebilir: Üretici güçlerin ikinci eşik yönünde gelişmesi, aile, klan, kabile biçimindeki toplumsal örgütlenmeyle sınırlı üretim ilişkileriyle çelişir. Üretici güçlerin gelişmesi te-

(9) Geniş anlamda aile : Klan, kabile vb...

mel üretim aracı toprağın kullanım tarzının değişmesini gerektirir. Bu değişme artığın genişlemesine yol açarak sömürünün maddî temelini oluşturur. Vergisel üretim tarzının devletiyle sınıfları bu süreç içinde doğar ve tamamlanır.

VERGİSEL ÜRETİM TARZI :

S. Amin vergisel üretim tarzını dört özelilk aracılığıyla tanımlıyor:

1 — Üretici üretim araçlarından ayrılmadığından, artığa ekonomi dışı yollarla el konulur. Bu tarzda komünal üretim tarzından farklı olarak, artık yönetici sınıf tarafından gaspedilir. Böylece yönetici sınıf aynı zamanda sömürücü sınıftır. Artığın elde edilmesi vergi (tribut) biçiminde gerçekleşir. Bu tarzı, S. Amin'in vergisel tarz (mode tributaire) diye adlandırmasının nedeni de budur.

2 — Üretim esas olarak mübadele değeri temelinde değil, kullanım değeri temelinde örgütlenmiştir; üretimin bir kısmı üretici tarafından doğrudan tüketilir. Sömürücü sınıfın el koyduğu aynî artıksa kullanım değeri biçimini alır. Vergisel üretim tarzının belirlediği toplumsal kuruluşlarda gözlemlenen, görünüşte ticarî ve çoğu zaman da parasal mübadeleler, mübadele değeri biçimini almazlar.

3 — Vergisel tarzın üçüncü özelliği üstyapının egemenliğidir. Verginin alınması her zaman zor yoluyla mümkün değildir: Sınıfsal zorun etkin bir biçimde işletilmesini olanaklı kılan toplumsal onayı belirleyen ideolojinin işlevi burada aranmalıdır. Vergisel üretim tarzında bu ideoloji «büyük dinlerden» —Hıristiyanlık, İslâm, Budizm, Konfiçyüs dini, v.b...— oluşur.

Üst yapının egemenliği, ekonomi düzeyinde kullanım değerinin egemen olmasının ilk sonucudur.

4 — Vergisel tarzın dördüncü özelliği durağan bir görünüşe sahip olmasıdır. Bu kullanım değerinin egemen olmasının ikinci sonucudur. Aslında bu özellik yalnızca «asyagil» toplumlara özgü değildir. Avrupa'nın feodal kuruluşları dahil, tüm vergisel kuruluşların ortak özelliğidir.

Duraganlık yanıltıcı bir görünümden başka birşey değildir. Bu yanılgı, ön-kapitalist kuruluşlara kapitalizmin gözlükleriyle bakılmasından kaynaklanmaktadır. Mübadele değerinin egemen olduğu kapitalizmin temel iç kanunu ekonomik düzeyde yer alır: Kapitalistler arası re-

kabet, birikimi, bir başka deyişle, üretici güçlerin sürekli devrimini zorunlu kılar.

Bununla birlikte vergisel tarz göründüğü gibi durağan değildir. «Hareketsizlik» fikri, marksizmin alfabesine aykırıdır. Mısır, Çin, Japonya, Hindistan, Güney Asya, İran gibi vergisel toplumlarda üretici güçlerin gelişiminde önemli ilerlemeler gerçekleştiği gözlemlenebilir. Ama sözkonusu gelişme vergisel üretim ilişkilerinde niteliksel değişmeleri gerektirmez. Aslında bu, üretim ilişkilerinde değişiklik olmadığı anlamına gelmez. Aksine, üretici güçlerdeki gelişme, üretim ilişkilerinde değişiklikler olmaksızın mümkün değildir. Ama bu değişme, üretim ilişkilerinin belli bir üretim tarzına uygun niteliğini sarsmaz. Oldukça soyut olan bu açıklamayı kaptalizmden bir örnek vererek somutlaştırmaya çalışayım: XIX. yüzyılın başlarında sınırlı bir teknolojiyle (buhar makinası v.b...) çerçevelenmiş üretim ilişkileriyle, günümüzde çok yönlü teknolojinin çerçevelediği üretim ilişkileri aynı değildir. Gelişen üretici güçlere uyarlamaları sonucu önemli değişmelere uğramışlardır. Örneğin sermayenin ve işin örgütlenme biçimleri çok farklıdır. Ama bu farklılık üretim ilişkilerinin kapitalist niteliğinin değişmesini gerektirmemiştir.

FEODALİZMİN ÖZGÜLLÜĞÜ :

Feodal tarz, vergisel tarza özgü yukarıda sayılan tüm özellikleri içerir. Bunun yanı sıra iki özgüllük gösterir ([10]): 1 — Üretimin malikâne çerçevesinde örgütlenmesi ve bunun sonucu emek - rantın varlığı. 2 — Siyasal ve hukuksal ayrıcalıkların feodal bey tarafından kullanılması ve bunun sonucu siyasal parçalanmanın (décentralisation) varlığı.

Bu özellikler feodal üretim tarzının oluşumunun özgüllüğünü yansıtır. Bilindiği gibi feodal üretim tarzı barbar istilâları sonucunda ortaya çıkmıştır. Feodal yapı, henüz sınıflaşma sürecini tamamlamamış kabilelerin (komünal üretim tarzına uygun toplumsal kuruluşlar) daha ileri bir toplumsal kuruluşu (Roma imparatorluğunu) ele geçirmeleri sonucu olmuştur. Feodal tarz, tamamlanmamış, «ilkel» bir vergisel tarzdan başka birşey değildir.

Feodalizm, köleci toplumdan çıkmamıştır. Komünal aşamadan son-

(10) P. Sweezy, **The Transition from Feudalism to Capitalism**, 1954.

ra gelen aşama vergisel aşamadır. «Köleci tarz» gibi bir ara aşama yoktur. Nitekim herkesin kabul ettiği gibi Japon feodalizmi de komünal toplumdan çıkmıştır. İki tarz arasında köleci aşama yoktur.

Feodal mülkiyet özünde vergisel mülkiyetten farklı değildir. Vergisel mülkiyetin ilkel bir türüdür ve özgüllüğü siyasal iktidarın parçalanmışlığına, hatta zayıflığına bağlıdır. Asya'da «devletin toprak üzerindeki mülkiyetini», feodal beyin «özel» mülkiyetinin karşısına koymak, gerçekle yanlışı birbirine karıştırmaktır. Çünkü devletin mülkiyeti, üretimin teknik örgütlenmesi düzeyinde değil, üst-yapısal —vergiyi haklı kılmak için— düzeyde işlev görür. Oysa Avrupa feodalizminde yani merkezî devletin oluşmadığı bir yapıda «Yüce Tanrı'nın mülkiyeti» (toprak işlenmelidir, köylü toprağı kullanma hakkına sahip olmalıdır) aynı işlevi görür. Üretici güçler ilerledikçe siyasal parçalanma yerini giderek merkezîleşmeye bırakır. Böylece, Avrupa'nın mutlakiyetçi krallıkları tamamlanmış vergisel biçimlere yaklaşacaklardır.

Godelier ([11]), asya tipi üretim tarzının, üretici güçlerin gelişimi sonucu, feodal üretim tarzına doğru yöneldiğini savunur. Merkezî devletin varlığı «asya tipi» feodalizmin özelliklerini belirler. S. Amin'se tam aksini savunuyor ([12]); Feodal tarz (ilkel) vergisel tarza doğru gelişir.

VERGİSEL TARZ VE SINIF SAVAŞI :

S. Amin, üretici köylülerle, artığa vergi yoluyla elkoyan sömürücü sınıf arasındaki savaşın, Asya ve Afrika'da olduğu gibi Avrupa'da da tüm vergisel kuruluşların tarihinin itici gücünü oluşturduğunu düşünüyor. Vergisel tarza hareketlilik kazandıran ve kapitalizm tarafından aşılmasına olanak sağlayan bu sınıf savaşıdır. S. Amin, sınıf savaşının vergisel kuruluşun işleyişini iki biçimde etkilediğini savunuyor:

1 — Sınıf savaşının hedefi artıktır. Sömürücü sınıf, bu artığı artırmaya ya da en azından azalmasını engellemeye çalışırken, köylüler vergilerin azalması ya da yükselmemesi için mücadele ederler. Bu ça-

(11) M. Godelier, **a.g.e.**

(12) S. Amin 1973'te yayımlanan **Développement Inégal** (Ed. de Minuit) adlı kitabında Godelier'ye yakın bir görüş savunuyordu: «... gelişmiş vergisel üretim tarzı hemen hemen her zaman feodalleşme eğilimi gösterir...» **a.g.e.,** s. 10.

tışma gerek sömürücü sınıfı gerek köylüleri üretim yöntemlerini geliştirmeye zorlar. Vergisel tarzda üretici güçleri gelişmeye zorlayan sınıf savaşıdır.

2 — Vergisel tarzda sömürücü sınıfın «dış politikasını» sınıf savaşı açıklar. Sömürücü sınıf, ülke içinde yitirdiğini, fetih yoluyla karşılamaya çalışır. Amaç, komşu ülkelerin sömürücü sınıflarının elkoyduğu artığa, bu sınıfları yıkarak, kendisinin elkoymasıdır. Vergisel dönemin tüm savaşları, «feodal savaşlar» dahil, bu mekanizmanın sonucudur.

Vergisel tarzda sınıf savaşının köylülüğün zaferiyle sonuçlanması söz konusu olamaz. Köylüler genellikle «adaletsiz vergilere» karşı ve «iyi bir kral» için savaşırlar. Bununla birlikte, bu sınıf çatışmasının bir yandan sömürücü sınıfı zayıflatarak burjuvazinin gelişmesini kolaylaştırması, öte yandan köylülüğün içinde sınıfsal ayrışıma yol açması, kapitalist üretim ilişkilerinin kolaylıkla gelişebileceği temeli hazırlar.

Yukarıda özetlemeye çalıştığım modelde iki eksiklik hemen göze çarpıyor. Küçük meta üretiminin ve köleci üretim tarzının bu modele uygun tarihsel gelişim içindeki yerleri nedir? S. Amin'in bu soruya verdiği yanıtı görelim.

KÜÇÜK META ÜRETİMİ :

S. Amin'e göre somut gerçeklikte, özerk «basit küçük meta üretimi» yoktur. Bu tarzın kavramsal tanımı, üretim araçlarına sahip küçük üreticilerin ürünlerini (ilke olarak tamamını) değer kanununa göre mübadele ettikleri, sömürücü sınıfsız bir yapıyı içerir. Bu yapıysa göreceli olarak küçük meta üretimi tarzının diğer tarzlara göre özel epistemolojik (bilgikuramsal) statüsünü vurgular.

Marx, değer kanununa dayalı mübadelenin gerçekleşebilmesi için üç koşul ileri sürmüştür: Mübadele; 1 — fırsat çıktıkça değil sistemli, 2 — tekelci değil rekabetçi, 3 — marjinal değil talep ve arzı ayarlayabilecek kadar büyük miktarlara dayalı olmalıdır.

S. Amin'e göre ön-kapitalist toplumların hiç birisinde bu koşullar bir arada değildir. Ticaretin ve para ekonomisinin oldukça geliştiği kimi vergisel kuruluşlarda bile üretim araçlarının (toprak ve emek gü-

cü) genelleşmiş bir pazarı yoktur. Otarşik üretim ve tüketim oldukça önemlidir. S. Amin dolaşımın bu kuruluşlarda mübadele değeri kanununa göre değil, neo-klasik kuramın öne sürdüğü değer kanununa (karşılaştırmalı faydalar) göre gerçekleştiğini söylüyor.

S. Amin'in bu konudaki görüşlerine bütünüyle katılmak oldukça güç. Küçük meta üretimi bilgikuramsal bir modelden ibaret değildir. Bu modele uygun yapılar somut gerçeklikte kolaylıkla gözlemlenebilir. Örneğin kimi gelişmiş kapitalist ülkelerde (Fransa, A.B.D) tarım sektörünün bir bölümü küçük meta üretimi modeline uygun bir yapıdadır.

Küçük meta üretimini vergisel kuruluşlarda da gözlemliyoruz. Örneğin Osmanlı toplumunda zenaat sektörü, küçük meta üretiminin tüm koşullarını içerir. S. Amin üretim araçlarının metalaşmamasını ileri sürerken aslında fazladan ve gereksiz bir koşul getiriyor.

Bence vergisel üretim tarzının belirlediği toplumsal kuruluşlarda küçük meta üretimini, bu kuruluşlara özgü yeniden üretim sürecine eklemlenmiş ve bu süreçle uyum halinde olan bir yapı olarak ele almak gerekir.

KÖLECİ ÜRETİM TARZI :

S. Amin «Yunan - Roma» istisnasının bir dizi yanılgıya yol açtığını düşünüyor. Daha önce sözünü ettiğimiz Tokei ve Godelier'nin tezleri bu yanılgılardan biridir. S. Amin iki gözlemde bulunuyor: 1 — Köleciliğe rastlanan toplumlar istisnaî niteliktedir, genelleme yapılamaz. Birçok toplumda köleciliğe rastlanmıyor. 2 — Her nedense kölecilik çok farklı gelişme düzeyindeki üretici güçlerle birarada varolabiliyor: Atina'dan ve Roma Sicilya'sından, Abbasîler döneminin Aşağı Irak'ına, Amerika'nın plantasyonlarına ve pratik olarak Güney Afrika'nın madenlerine varıncaya dek! Üretim ilişkilerinin üretici güçlerden bu kadar bağımsız olduğu düşünülebilir mi? diye soruyor S. Amin.

Buna karşılık kölecilik her zaman ticarî (marchand) ürüne yolaçar: Antik çağda, Aşağı Irak'da Amerika'da olduğu gibi. Oysa ön-kapitalist dünyada ticarî üretim her zaman bir istisna teşkil etmiştir. Bu durumda köleci yapıyı kendi içinde anlamak olanaksızdır. Bu yapı, daha geniş bütünlerin özerk olmayan bir parçasıdır. Bu durumda köleci yapıyı kendi içinde anlamak olanaksızdır. Bu bağlamda, Atina köleciliği, Yunan kentlerinin ticaret yaptıkları bütün içinde

ele alınmadıkça anlaşılamaz. Roma'da kölecilik, ürünün satılabileceği (ihraç edilebileceği) kıyıya yakın bölgelerde yerleşmiştir. Fransa ve İspanya'daysa yüksek ulaşım maliyetleri köleciliğin yayılmasını engellemiştir.

Köleciliği istisnaî bir tarz yapan diğer bir özellik de emek gücünü yeniden üretememesidir. Buysa kısa sürede dışsal çapulu (çevre toplumlarından zor yoluyla köle devşirilmesini) gerektirir. Köleciliğin yaşaması bu çapulun sürmesine bağlıdır. Dış kaynak tükenmeye başlayınca ya da olanaksızlaşınca, köleci üretim ilişkilerinin de sonu gelmiş demektir. Kanımca S. Amin'in köleci tarzla ilgili görüşleri oldukça doğru. Bununla birlikte yanıtlanması gereken bazı sorulara cevap vermiyor. Bu görüşler kabul edildiğinde «köleci üretim tarzından» sözedilebilir mi? Bence üretici güçlerin belli bir gelişme eşiğine tekabül etmeyen ve yeniden üretim mekanizmasından yoksun olan bir yapıyı üretim tarzı olarak değerlendiremeyiz. Bu durumda ikinci bir soruyu yanıtlamak zorundayız. Köleci üretim ilişkilerini hangi kavramsal çerçevede değerlendirebiliriz? Bu soruya kesin bir yanıt vermekten çok geçici bir öneride bulunabilirim; ücretli emeğin henüz gelişmediği vergisel kuruluşlarda, emeğin yoğun olarak kullanılmasını gerektiren çalışmalar (piramid, su kanalı inşası ya da Antik ve Roma çağında düzenli ticaretin gereği üretim gibi v.b...) köle emeğine başvurulmasını zorunlu kılar. Kölecilik, ücretli emek kullanımının olanaksız olduğu (bu olanaksızlığın nedenleri çok farklı olabilir) durumlarda emeğin geri bir kullanım ve sömürü biçimidir.

GEÇİŞ SORUNU :

S. Amin, tarihsel gelişimi «gerekli aşamalar» ve «geçiş dönemleri» olarak ikiye bölüyor. Amin'e göre geçiş dönemlerinde değişim unsurları yeniden üretimin unsurlarına üstün gelir. «Gerekli aşamalar» ise yeniden üretimin egemen olduğu dönemleri belirler. S. Amin'in kısaca formüle etmekle yetindiği bu konuyu biraz daha açmakta yarar var.

Geçiş sorunu üretim tarzı kavramından kaynaklanır. Tarihî maddecilik kuramının geleneksel yorumu toplumların gelişimlerini eski üretim tarzının bir dönüşüm süreci sonunda yerini yeni bir üretim tarzına bırakması yoluyla açıklar. Üretim tarzını somut bir kuruluş değil de, kavramsal bir model olarak ele alırsak, toplumsal gelişimi şöyle

açıklayabiliriz: Üretici güçlerin belli bir eşiğine tekabül eden üretim tarzına göre biçimlenmiş bir toplumsal kuruluşun, üretici güçlerin daha ileri bir eşiğine tekabül eden üretim tarzına göre yeniden biçimlenmesi. Bu gelişim sürecinde toplumsal kuruluşun egemen üretim ilişkileri yeni üretim tarzına özgü üretim ilişkilerine dönüşür ve toplumsal kuruluşun yeniden üretimi yeni üretim ilişkilerinin yeniden üretimi temelinde gerçekleşir.

Üretim ilişkilerinin dönüşüm süreci geçiş dönemi diye tanımladığımız özgül tarihsel bir kesit belirler. Böylece toplumsal gelişimi, iki ayrı nitelikte döneme bölerek çözümleme gereği ortaya çıkar: 1 — Üretim ilişkilerinin dönüşüme uğramaksızın yeniden üretildiği dönem. Bu dönemi «istikrar» (stabilité) dönemi diye adlandırabiliriz. 2 — Üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin olanaksızlaştığı, çelişkilerin üretim ilişkilerini dönüşüme zorlayacak kadar keskinleştiği andan, yeni üretim ilişkilerinin egemen duruma gelip, yeniden üretimin temel bir zorlukla karşılaşmaksızın işlemeye başladığı ana kadar süren dönem. Bu döneme de geçiş dönemi diyoruz.

Şüphesiz, somut gerçeklik düzeyinde toplumsal kuruluşların tarihini kesin çizgilerle yukarıda tanımlanan iki döneme ayırmak olanaksızdır. Bununla birlikte geçiş dönemlerini çözümleyebilmek için, önce «geçiş dönemini» kuramsal bir kavram olarak inşa etmek zorundayız. Yukarıda yaptığım tanım önerisi de bu anlayışla değerlendirilmelidir.

GEÇİŞ DÖNEMİ VE SINIF SAVAŞI :

İstikrar dönemi ve geçiş dönemi ayrımı çerçevesinde sınıf savaşının işlevini nasıl değerlendirebiliriz? Bu soruya S. Amin'in verdiği yanıt kanımca birçok tarihsel olguya ışık tutucu nitelikte. Amin, söz konusu iki dönemde sınıf savaşının işlevinin aynı olmadığını söylüyor.

İstikrar döneminde sınıf savaşı esas olarak toplumsal yeniden üretimle bütünleşme eğilimi gösterir. Bir başka deyişle, sınıf savaşı yeniden üretim mekanizmasının bir parçası gibi işlev görür. Sınıfsal çelişkiler yeniden üretimi engelleyici çözümler gerektirmezler. Amin gelişmiş kapitalist ülkeler örneğini alarak, bu ülkelerde sınıf savaşının sürekli ekonomik boyutuna (sendikal mücadele) indirgeme eğiliminin,

sınıf savaşını sistemin yıkıcı bir unsuru olmaktan çok işleyenin bir unsuru haline getirdiğini vurguluyor.

Bence Çin'i de örnek olarak alabiliriz. Çin'de, vergisel kuruluşun istikrar döneminde meydana gelen birçok köylü ayaklanmaları, sistemi dönüştürücü rol oynamamışlardır. Bu ayaklanmalar genellikle, vergileri ağırlaştıran, kanunları çiğneyen, halka kötü davranan, merkezî ve daha çok yerli bürokrasinin sistemi yozlaştırmaya başladığı dönemlerde ortaya çıkar. Bu ayaklanmaların hedefi eski düzeni geri getirmektir ve çoğunlukla hanedanın değişmesi ve/ya da bürokrasinin «kötü» unsurlarından ayıklanmasıyla son bulurlar. Bu arada ayaklanmaya önderlik edenlerin içinde imparatorluğunu ilân edenler de eksik değildir. Görüldüğü gibi bu dönemde sınıf savaşı vergisel tarzı dönüştürücü bir rolden çok, bozulma eğilimi gösteren sistemi düzeltici rol oynar.

Geçiş dönemlerinde ise, sınıf savaşı üretim ilişkilerini dönüştürücü bir görev görür. Sınıf savaşının tarihin itici gücü rolünü oynaması daha çok bu dönemlere özgüdür. Çelişkilerin çözümü ve çelişkilerin yansıması olan sınıf savaşının hedefi, yeni üretim ilişkilerinin kurulmasında aranmalıdır. Nitekim Avrupa'da serflerin mücadeleleri, malikâne üretim biçimini parçalayarak, emek-rantın, aynî ranta, daha sonra da para-ranta dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Rant biçiminin dönüşüm süreci kapitalist üretim ilişkilerini geliştirici, dolayısıyla burjuvaziyi güçlendirici niteliktedir.

KAPİTALİZME GEÇİŞ

S. Amin'in kapitalizme geçiş sorununa yaklaşımı eşitsiz gelişim kanununun kapitalizme özgü olmayıp toplumsal gelişimin genel bir kanunu olduğu görüşünden kaynaklanıyor. Çağımızda kapitalizmden kopmalar (sosyalist girişimler) nasıl kapitalizmin periferisinde yer alıyorsa, kapitalizm de vergisel üretim tarzının periferisinde, yani feodal kuruluşta gelişmiştir. Vergisel tarzın «zayıf halkası» feodalizmdir diyebiliriz. Burada zayıflıktan anlaşılması gereken üretim ilişkilerinin egemenliğinin zayıflığı, dolayısıyla daha kolay parçalanmalarına/aşılmalarına yolaçan esneklikleridir. S. Amin'e göre vergisel tarza özgü çelişkiler bu nedenle daha kolay aşılmıştır. Diğer vergisel kuruluşlarda da aynı nitelikteki çelişkiler aynı şekilde kapitalizm tarafından aşılacaktı. Ama söz konusu çelişkilerin daha iyi kontrol edilmesi daha ya-

vaş gelişmelerine neden olmuştur. Avrupa feodalizmi, mutlak krallıklarla tamamlanmış vergisel aşamaya geldiğinde artık çok geçtir. Kapitalist üretim ilişkilerinin temelinde gelişen burjuvazi, güçlü ve özerk bir sınıf olarak tarih sahnesindedir ve feodal ilişkiler kırlık alanlarda çözülme halindedir.

S. Amin'in bu yaklaşımına katıldığımı belirtmeliyim. Görüşüme göre, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesinin temel iki önkoşulu olan, ticarî sermaye birikimi ve «özgürleşmiş» işgücü, merkezî yetkenin (autorité) zayıf olduğu bir yapıda oluşabilir. Nitekim Avrupa'da merkezî yetkenin ve gediklerin (corporations) güçlü olduğu kimi ülkelerde, kapitalizm şehirleri terkederek merkezî yetkenin zayıf olduğu kırsal kesimde gelişmiştir (örneğin Manchester ve Birmingham bölgeleri). Aynı şekilde feodal ilişkilerin kırsal kesimde kolaylıkla parçalanması, feodal iktidarın ufalanmışlığına bağlanabilir.

Oysa vergisel üretim tarzına özgü yapının güçlü olduğu kuruluşlarda, üretim sistemini ve dolaşımı (mübadeleyi) kontrol eden güçlü bir merkezî devletin varlığı, ticarî sermaye birikimini, özellikle de «özgürleşmiş» işgücünün oluşumunu engelleyici, daha doğrusu zorlaştırıcı ve geciktirici bir rol oynamıştır. Osmanlı imparatorluğunda fiyatların merkezî kontrolü, IV. Murat döneminde Istanbul'a sığınan çift bozmuş köylülerin toplanarak zorla köylerine geri götürülmesi anlamlıdır.

Son olarak değinmek istediğim sorun, üretim ilişkileriyle üretici güçler arasındaki bağlatıya ilişkin. Geçiş dönemi yaklaşımımız, bu konudaki geleneksel marksist tezi yadsıyıcı nitelikte. **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**'dan ünlü alıntıyı yapmaksızın bu tezi kısaca özetleyelim: Üretici güçlerin gelişmesi belli bir gelişme düzeyinden itibaren, bu gelişme düzeyine uygun olmaktan çıkan ve gelişmeyi engelleyen üretim ilişkileriyle çelişmeye başlar. Böylece yeni üretim ilişkilerinin kurulmasıyla sonuçlanacak olan sosyal devrimler dönemi açılmış olur.

Oysa gözlemlenen bunun aksidir. Kapitalist üretim ilişkileri, kapitalizmin üretici güçlerinin (sanayi devrimi) gereği değil, önkoşuludur. Nitekim tarihsel olarak kapitalist üretim ilişkileri, sanayi devriminden çok önce doğmuştur. Sanayi devriminin temelini oluşturan teknolojik gelişme (çeşitli dokuma tezgâhları, buhar makinası v.b.) kapitalist rekabetin bir sonucudur. Bu buluşlar ve uygulamaları, kapitalist girişimcilerin eseridir.

P. P. Rey, belli bir andan itibaren üretici güçlerin üretim ilişkileriyle çelişkiye girmediğini, aksine üretici güçlerin üretim ilişkilerine giderek daha iyi uyarladığını savunuyor. Bu görüşe katılmakla birlikte, üretici güçlerin üretim ilişkileri üzerindeki etkisinin gözardı edilmemesi gerektiğini düşünüyorum. Örneğin, sanayi devrimi manüfaktür aşamasından fabrika aşamasına geçişi gerçekleştirerek, kapitalist üretim ilişkilerini perçinlemiştir. Sermayenin emek üzerindeki biçimsel (formel) egemenliğinin, gerçek (réel) egemenliğe dönüşmesi makinalaşmanın sonucudur.

Kapitalizmden kopma, üretici güçlerin geri bir düzeyde olduğu alanlarda olmuştur. Marx'ın ve Engels'in öngörülerinin aksine, sosyalizm girişimlerinin gelişmiş kapitalist ülkelerde değil, geri kapitalist ülkelerde (Rusya gibi) ya da yarı-sömürge ülkelerde (Çin gibi) yer aldığını biliyoruz. Bu nedenle sosyalizm girişimlerinin en önemli sorunu gelişmiş üretici güçlere uygun üretim ilişkilerini (sosyalist) yerleştirmek değil, üretici güçleri geliştirmektir. Bu sorun, üretici güçlerin üretim ilişkilerine uyarlanması açısından ele alınabilir. Aslında sosyalizmin kuruluşu konusu oldukça karmaşık bir sorun. Ben burada yalnızca iki geçiş dönemi arasında bu alandaki benzerliğe dikkati çekmekle yetindim.

Bu yazıda tarihî maddeciliğin tüm sorunlarına değinildiğini savunacak değilim. Ayrıca birçok soruna özet olarak değinmek zorunda kaldım. Amacım birtakım önerileri kesin yanıtlar gibi sunmak değildi zaten. Bununla birlikte bu yazıdaki önerilerin, özellikle de S. Amin'in önerilerinin tarihî maddecilik üstüne günümüzde sürdürülen tartışmanın geliştirilmesine katkıda bulunacağını umuyorum.

Seyfettin Gürsel

YENİDEN-ÜRETİM VE ÜRETİM TARZI GENEL TEORİSİNE GİRİŞ**

Sencer DİVİTÇİOĞLU (*)

> *«Bir çocuk bile bilir ki, eğer bir toplumsal kuruluş ürettikleriyle aynı zamanda, üretim koşullarını (da) yeniden-üretemezse bir yıl bile yaşayamaz.»*
>
> Marx'dan Kugelmann'a Mektup (1868)

Tarihsel maddecilik öğretisi tarihsel ve güncel toplumun (toplumların) iktisadî-toplumsal gerçeğini anlamak için yeniden-üretim (bundan böyle **yenüretim**), üretim tarzı ve toplumsal kuruluş gibi kavramlar kullanır. Marx'ın yapıtlarında bu kavramlara sık sık değinilmişse de, maalesef, bu kavramların içinde/arasında bütünleştiği, toplumların iktisadî-toplumsal evrilme doğrultularını açıklayan bir **genel teori** kurulmamıştır. Nitekim, **Yazışmalar, Alman İdeolojisi, Eleştiri, Grundrisse** ve **Kapital** içindeki belen ve bölümler genellikle özgül bir yenüretim, üretim tarzı yada toplumsal kuruluş hakkında olup, hiç birinde tikelin aşılıp tümele varılışı sözkonusu olmamıştır. Yalnız, **Alman İdeolojisinin** ilk bölümlerinde ve **Eleştiri**'nin ünlü önsözünde bir genelleştirme denemesi yapılmış, fakat, üretim güçleri → üretim ilişkileri → üretim tarzı → toplumsal kuruluş ardıl belirleyici evreleri, tahlilsel bir mantıktan çok, bir aksiyomlar dizisi üzerine oturtulmuştur (1).

Bu çalışmada böyle bir genel teori kurmanın çabaları gözükecektir. Fakat itiraf edelim ki, yazarın bilgi dağarcığı «iktisat» bilim dalı ile sınırlı olduğundan, iktisat kertesinden başka öteki toplumsal bilim dallarının ilgi alanına giren toplumsal kertelerin (özel olarak ideoloji/politika, yani; gelenek, töre, din, hukuk, siyaset, devlet) hep birlikte

---

* **Sencer Divitçioğlu** : Prof. Dr. İst. Üni. İktisat Fakültesi.

** Eleştirileri ile bu çalışmaya katkıları bulunan kürsüdaşlarım A. S. Akat, S. Savran ve F. Yağcı ile bütün seminer arkadaşlarıma teşekkür ederim. Doğalıkla, böyle bir tartışıklı konudan doğacak bütün hatalar benimdir.

(1) Althusser böyle bir yaklaşıma «betimsel teori» **(théoire descriptive)** diyor ki, ona göre «teori»nin kurulması için gerekli, fakat geçici bir evredir (Althusser **Ideologie...**)

oluşturdukları karmaşık bütün, yani, toplumsal kuruluş kavramı, yenüretim - üretim tarzı ikilisi tahlillerine ancak dışsal olarak sokulmuştur. Bu bakımdan, kurulmak istenilen genel teorinin kapsamı yalnız iktisat ile belirlenmiştir. Bunun vargısı ise, benimsenen yaklaşım tarzının, genel bir teori için gerekli koşulları verse bile. yeterli koşulları sağlamaktan aciz olduğudur.

I

Yenüretim kavramı, tarihsel süreklilikle iktisadî çevrelerin kalımı için maddesel koşulları ile üretim ilişkilerinin yinelenişini, üretilmiş ve benimsenmiş olanların yenüretimlerini verir. Böylece, iktisadî çevrelerin (toplam) toplumsal yenüretim sürecini iki ayrı düzeyde ortaya çıktığını söylemiş oluyoruz: 1) toplumsal hayatın maddesel yenüretimi ve 2) varolan toplumsal üretm ilişkilerin yenüretimi...

Bu çalışmada, hemen, yenüretim olgusunu genel, soyut ve tarihsel olmayan bir düzeyde inceleyeceğimizi belginleştirelim. Bundan dolayı, tanım verilirken, «tarihsel süreklilikte», «iktisadî çevreler» ve «yenüretim» deyimlerini kullandık. Bu demektir ki, toplumsal yenüretim olgusu tahlil edilirken kendimizi herhangi bir iktisadî çevre ile kısıtlamamaktayız. İktisadî çevreler, tarihsel sürekliliği olan, evlek, kabile, köy, kent, kentlerbirliği, malikhane **(domaine)** ülke ve ülkelerbirliği olabilir. Ama, buna karşılık, iktisadî çevrelerin herbirinde, bütün dönemlerde varolan, yenüretim çizgilerini çıkarmaya çalıştık. Soruna bu yaklaşım tarzı Marx'ınkinden farklı değildir. Ona göre,

> «Üretim derken, toplumun belli bir gelişme düzeyindeki... üretimi kastediyoruz. Bundan dolayı, öyle görünmektedir ki, üretimden bahsetmek için, tarihsel gelişmenin değişik evreleri izlenmelidir... Fakat, üretimin her evresinde bazı ortaklaşa nokta ve çizgiler bulunabilir. **Genel olarak üretimin** bir soyutlama olduğunu kabul ediyorsak, teslim edelim ki bu ortaklaşa noktaları vurgulayıp açıkladığı için bizi tekrardan alıkoyacak, akılla yapılmış bir soyutlamadır.»
>
> (Marx, **Fondements,** Vol I. p. 13)

Başlarken, iktisadî çevrelerin (toplam) toplumsal yenüretim sürecinin iki ayrı düzeyde ortaya çıktığını söylemiştik: toplumsal haya-

tın maddesel yenüretimi ve toplumsal üretim ilişkilerinin yenüretimi... Şimdi bu düzeyleri, aralarındaki diyalektik ilişkiyi de gözeterek, (toplam) toplumsal yenüretim sürecinin bütünselliği içinde inceleyelim.

Maddesel yenüretim, insanın (ve de toplumun) nesnel dünya ile olan ilişkisini ifade eder. Nesnel dünya ile önce doğayı, sonra da doğanın bir uzantısı olan üretilmiş ürünleri kastediyoruz. İnsanoğlunun gereksinmelerini gidermek için ilk karşılaştığı nesne doğadır. Fakat, zamanla, emek süreci bu nesneyi üretilmiş ürüne dönüştürmüştür. Bu olgu, **reel edinim** sürecidir. Reel edinim sürecinde insan (ve de toplum), kendi kalımı için hem doğayı, hem üretilmiş ürünü, hem de emek şeklindeki güçlerini yenüretir.

> «Yaşamak için, herşeyden önce, içmek, yemek, barınmak, giyinmek ve de başka şeyler yapmak gerekir. Öyleyse, ilk tarihsel olgu bu gereksinmeleri karşılayacak araçların, yani maddesel hayatın üretimidir. Bu, binlerce yıldır olduğu gibi bugün de, insanı hayatta tutabilmek için, her gün ve her saat yapılması gereken, bütün tarihin temelindeki tarihsel olgudur.» (Marx - Engels. **L'idéologie** p. 39)

Toplumun nesnel dünya ile olan yenüretim ilişkisini tahlil etmek için ürünlerin emekle üretildiği bir iktisadî çevreyi elealacağız. Bu iktisadî çevre, hernekadar, toprak gibi emekle üretilmeyen bir üretim etkenin ürün üretebileceği hali dışlar gözükmekte ise de, bunun maddesel yenüretim sürecinin anlaşılmasına büyük bir katkıda bulunacağına inanmaktayız. Özellikle, toprağın emekle üretilmemiş ürün üreteceği varsayılsa bile, bu ürünün (yen) üretimi için, mutlaka, emekle üretilmiş ürüne gereksinme vardır. Zaten, ayrıca, toprağın yenüretilmezlik kavramı, (toplam) toplumsal yenüretim kavramının zıddıdır. Yenüretilemez bir kavramdan, yenüretilebilirlik türetilemez.

Maddesel yenüretim sürecini dilimlersek bunun ardıl iki evreli bir bütün oluşturduğunu görürüz: üretim güçleri evresi ve emek süreci evresi. Öyle ki, bu sürecin hem başlangıcı hem de sonu maddesel yenüretim ile açılıp kapanmaktadır.

Herhangi bir iktisadî çevrede, bir üretim dönemi (mevsim, yıl vb.) sonunda yenüretilen doğa, ürün ve insan-emek, bir sonraki üretim dönemini maddesel olarak sürdürebilmek için, belli bir bilim, teknoloji,

beceri ve örgütlenme düzeyinde ve yine belli bir teknik işbölümü şebekesinde, emek, toprak ve üretim araçları (stok ve akım) etkenlerinden oluşan **üretim güçlerini** meydana getirirler. Fakat;

> «Üretimin toplumsal şekilleri ne olursa olsun, emekçiler ve üretim araçları daima birer etkendir. Ayrı oldukları vakit herbiri tasarlı durumdadır. Herhangi bir üretim için bunların **birleşmesi** gerekir.» (Marx, **Capital.** Vol p. I)

Bu demektir ki, maddesel yenüretim sürecinin gerçekleşmesi için, üretim güçlerinin tasarlı durumu belli bir emek sürecinde etkinleşmelidir. Öyle ki, emek sürecine göre iktisadî çevre, bir yandan tüketim mallarını, öte yandan, üretim araçları (toprak dahil) ile hammaddeleri (yen) üretebilsin. Yalnız, emek süreci dediğimiz vakit bu sürecin; i) iktisadî çevrenin yaşarlılığı için verimli ve; ii) toplumsal kullanma-değerlerine göre ürün üretmiş olması gerektiğine işaret edelim. Anlaşılacağı gibi, iktisadî çevrelerdeki üretim güçlerinin bileşimlerinin şekillerin, teknik olarak en-iyi bileşim seçilmiş olsa bile, doğru kararlar dizisine göre değerlendirilmesi, «sistem»in verimli olarak çalışabilmesi için gereklidir ve de emek sürecinde üretilen ürünler toplumsal bir «fayda»ya tekabül etmelidir.

Emek sürecinin ekonomideki fiilî sonucu kaynakların dağılımı ve yendağılımıdır. Bu, herhangi bir iktisadî çevrenin maddesel yenüretim sürecinde bir üretim döneminin sonu olduğu gibi, yeni üretim güçleri ürettiği için, bir sonraki üretim döneminin başlangıcıdır da.. Böylece, üretim güçleri ile emek süreci uyuşağında **(conbinatoire)** maddesel yenüretim süreci **ad infinitum** sürüp gider.

Maddesel yenüretim sürecini bir üretim güçleri-emeksüreci bütünü olarak betimledikten sonra, (toplam) toplumsal yenüretim gerçeğini daha iyi yakalayabilmek amacıyla, yine maddesel yenüretim süreci ile ilgili, fakat onu aşan kavramları da içeren iki model kullanacağız. Geçimlik ve artıklı üretim modelleri.

Geçimlik üretim modeli, ilk kez Marx tarafından (Marx, **Capital** Vol I ch. I) kapitalist üretim tarzının anlaşılmasına yardım edecek bir ilk-yaklaşım modeli olarak, tamamen soyut düzeyde, «Basit Meta Üretimi» başlığı altında kullanılmış, çok daha sonraları, Sraffa tarafından (Sraffa, 1960), kendi amaçlarına uygun olarak, yine aynı adla sergilenmiştir. Hemen söyleyelim ki, burada model ne Marx'da olduğu gibi

mübadele değerinin özünü açıklamak için, ne de Sraffa'da olduğu gibi bir teknolojik matris aracıyla nisbî fiatların ve gelir bölüşümünün belirlenmesi yolunda kullanılmıştır. Bu modeli kullanmakla amacımız, **emek (üretim) sürecinin yaşarlılığını sağlayacak** koşulları saptamaktır.

Varsayım olarak, üretim güçleri düzeyinin toplumun (ve de bireylerin) yalnız kendisini yenüretebilmek için gerekli tüketim malları tomarını (beslenme, barınma, giyinme vb.) üretebilecek bir emek sürecinde olduğumuzu kabul edelim. Dikkat edilirse burada, bir altvarsayım olarak «ota ot, makinaya yakıt» gibi tüketim malları da emeğe girdi olarak verilmiştir. Bu önermenin ışığı altında, toplumu oluşturan bireylerinin tümünün **doğrudan üreticiler** olduğunu gözlemleriz. Şu basit mantıktan dolayı ki, ürünün yaratılmasına katkısı olmayanlar, tüketim mallarının ufak bir kısmını bile gaspederlerse, üretici birey iktisadî faaliyette bulunamaz, dolayısıyla kendini ve toplumu yenüretemez.

Böyle bir ekonomide maddesel yenüretimin amacı doğrudan üreticilerin yenüretilmesini sağlayacak tüketim mallarını üretmektir, dedik, yani; amaç doğrudan doğruya tüketimdir. Ama, maddesel yenüretim yalnız nihaî tüketim mallarının üretilmesiyle olmaz. Nihaî tüketim malarının üretimi için ayrıca, üretici birey (emek) yanında, hammaddelere ve üretim araçlarına da gereksinme vardır. Bundan dolayı, bu iktisadî çevrede verilmiş üretim güçleri ve emek sürecine göre, bir yandan, tüketim malları tomarı (yen) üretilirken, öte yandan, üretken tüketimle yokolan yıpranan ve aşınan hammaddeler ve üretim araçları da (yen) üretilmektedir.

Geçimlik üretim modelinin, (toplam) toplumsal yenüretim süreci ile bağdaşması için «modelin» maddesel yenüretim sürecini «sağlaması» gerekir. Ya bu model çerçevesinde, her kesimde üretilen çıktılar, tüketim malları ile hammaddeler ve üretim araçları gereksinmelerini karşılayacak girdilere, nicel ve nitel olarak tekabül etmiyorsa?

Konuyu açmak için iki-kesimli bir model alıyoruz. Kesimlerden biri tüketim malı (A_1), öteki de üretim malı (A_2) olsun. Öyle ki, (A_{11} ve A_{12}) her iki kesimdeki doğrudan üreticilerin tüketim gereksinmelerini, (A_{21} ve A_{22}) de üretim araçlarının aşınma ve yenilenme paylarını gösterir.

$$A_{11} + A_{21} \rightarrow A_1$$
$$A_{12} + A_{22} \rightarrow A_2$$

Modele göre, her iki kesimde maddesel yenüretim koşullarının sağlanabilmesi için tüketim kesiminin toplam çıktısının (A_1), hem kendi (A_{11}) hem de öteki kesime (A_{12}) verdiği girdilerin toplamına eşit olması, üretim kesiminin toplam çıktısının da (A_2), hem kendi (A_{22}) hem de öteki kesime (A_{21}) verdiği girdilerin toplamına eşit olması gerekir. Bu demektir ki, iki-kesimli maddesel yenüretim sürecinde, (A_{21}) **eşdeğerdir** (A_{12}) olmalıdır (miktar olarak eşit değil).

Fakat, bu modelde kesimlerarası eşdeğerler sistemini etkinleştirecek herhangi bir mekanizma yoktur. Doğrudur, ilk bakışta eşdeğerler sisteminin oluşmasını tekniğe bağlamak mümkünmüş gibi gözükmektedir (teknolojiye bağlı olarak çıktılar belli ise ve de üretim katsayıları sabit ise, her kesimde kuullanılacak girdi miktarı da bellidir gibi). Ama, bu bakış hatalıdır. Emek sürecinde teknik ikame olanaklarının varlığı bir yana, teknoloji sabit üretim katsayılarıyla çalışsa bile, mallar kesimlerarası dengeyi sağlamak üzere, üreticilerinden bağımsız olarak diledikleri yere diledikleri miktarlarda akamazlar. Marx'ın vurguladığı gibi, «teknoloji iktisat değildir.» (Marx, **Fondements,** Vol. I. p. 14).

Şüphesiz ki, malları üretenler doğrudan üreticilerdir ve kesimler içinde/arasındaki mal akımları ancak onların kararlarıyla gerçekleşir. Fakat kararların alınması, yani, üretilen mallarının ne kadarının kendi kesimlerinde, ne kadarının başka kesimlerde kullanıldığı, ve hele, başka kesimlere verilen miktarlara karşılık öteki kesimlerden ne miktar girdi isteneceği, ekonomide bir «eşdeğerler» sisteminin yerleşmesiyle mümkündür (neden x miktar tahıl verip, y miktar demir alınır). Bu eşdeğerler sistemi olmadan verilen mal miktarı karşılığında ne kadar mal alınması gerektiği kesinlikle saptanamaz. Eğer bu saptama işlemi düzenlemez ise maddesel yenüretim sürecinin sağlanmasına olanak kalmaz, süreç aksar.

Nazarî planda, geçimlik üretim modelinde, maddesel yenüretimini sağlamak üzere kesimlerarası doğru orantılarda mallar dağılacak bir **genel dağılım şekli** yoktur. Örneğin, **bir** dağılım şekli, Marx'ın basit meta üretimi modelinde sergilediği gibi, üretilen mallar içinde cisimlenmiş emek-miktarlarına göre belirlenen mübadele değerleri ile olabileceği gibi (Marx, **Capital,** Vol. I), başka bir dağılım şekli Sraffa'nın **(Sraffa)** genel bir ipotez olarak benimsediği nisbî üretim fiatlarıyla da olabilir. Bunların dışında, yordamlarla gerçekleştirilen bir gelenek,

sipariş yada emir dağılış şekli, din ve hukuk kertelerinin yol gösterdiği bir dağılım şekli yada planlamanın miktarlarına bağlı olarak düzenlediği bir dağılım şekli de akla gelebilir. Herbir dağılım şekli belli bir üretim güçleri ve emek süreci ile etkinleşerek maddesel yenüretimin sağlanmasına, yani bu sürecin aksamadan sürüp gitmesine önayak olabilir.

Özetlersek, geçimlik üretim modelinde, üretim güçleri ve emek süreci çerçevesinde, maddesel yenüretimin olanaklarına değgin bir fikir edinilebilirse de, bu model üretilen kaynakların tüketim ve üretim kesimleri içinde/arasında nasıl dağılacağı hakkında hiç bir şey söylemez (model, bir genel dağılım şeklini içermez). Dağılım şekilleri, gelenek, cebir, emek-değer, emir, sipariş, fiyat ve planlama gibi şekiller olabilir.

Bu kez, toplumsal hayatın maddesel yenüretim sürecini «artıklı üretim» modeli çerçevesinde inceleyelim.

İlk modelin aksine bu modelde üretim güçlerinin geliştiğini ve dolayısıyla emek sürecinin değiştiğini varsayalım (doğalıkla, tahlillerin bu düzeyinde, varsayımın tarihsel olmayıp, zihin sürecinde üretildiğini söyleyelim). Öyle ki, iktisadî çevrede ürün (verim) arttığından dolayı ekonomide toplam tüketim malları tomarı ve üretgen tüketimin üstünde tüketim malları ile üretim araçları üretilmektedir, yani, ekonomide bir artık-ürün yaratılmaktadır. Bu artık-ürün aslında, iktisadî çevrenin maddesel yenüretim düzeyi üstünde üretilen tüketim ve üretim malları derneşiğidir. Böyle olunca, geçimlik üretim modelinin aksine, bu modelde yaratılan ürün **eşittir** yıpranma ve hammadde payı **artı** doğrudan üreticilerin tüketim malları tomarı **artı** artık-ürün derneşiği. Eğer, üçüncü ürün kategorisi de tüketim malları tomarına eklenirse, ekonomi durağan halde kendisini dönemler boyu yineler. Fakat eğer, artık-ürünün bir kısmı üretim araçlarının üretimine (yatırım) ayrılırsa, bu durumda, durağan hal kalkar ekonomi büyümeye doğru yönelir (2).

Fakat, tıpkı geçimlik üretim modelinde olduğu gibi, artıklı üretim modelinde de, durağan hal yada büyümenin ortaya çıktığı herhangi bir maddesel yenüretim sürecinde, bu sürecin sağlanması yolunda man-

(2) Bu hal, Marx'ın **Kapital**'in II cildinde bahsettiği «Basit Yenüretim Şemaları»nda açıklanmıştır, sınıf tahlilleri de modele katılarak. İkinci hal ise, yine, **Kapital**'in aynı bölümünde «Genişleyen Yenüretim Şemaları» adı altında incelenmiştir. (Marx, **Capital** Vol. II).

tıksal (üretim güçleri ve emek süreci tahlillerinden türevlenen) bir genel dağılım şekli yoktur. Öyle bir dağılım şekli ki, artık-ürünün tümünün tüketim mallarına ayrıldığı bir ekonomide tüketim malları ile üretim malları arasında, artık-ürünün bir kısmının yatırımlara ayrıldığı bir ekonomide ise tüketim, üretgen tüketim ve yatırım malları arasında kesimlerarası bir denge kurulabilsin.

Tekrar geçimlik üretim modeline dönelim. Bu modelde yaratılan ürünün **bölüşümü** yoktu. Önermelerden de anlaşılacağı gibi, maddesel yenüretim sürecini sağlamak üzere yaratılan tüm ürün doğrudan üreticilerin tüekitimine ayrılmaktaydı. Üleşilecek bir ürün fazlası olmadığına göre de, yaratılan ürünün bölüşümü söz konusu edilmemişti.

Oysa, artıklı üretim modelinde üleşilecek bir fazla ürün vardır. Bundan böyle, toplumsal hayatın maddesel yenüretim sürecinde, doğrudan üreticilerin kendilerini yenüretim olanakları dışında kalan derneşik ürünün, yaratılan ürünle birlikte, nasıl bölüşüleceği sorulacaktır. Yaratılan ürünün nasıl bölüşüleceği ise, bu artık-ürünün **kime ait** olduğu sorusuyla özdeştir.

Nazarî olarak, bu artık-ürün büyüklüğü ya doğrudan üreticilerin tüketim tomarının artmasına (yatırımlarla da uzun-dönemde aynı sonuç alınır) yada emek sürecine katılmadıkları halde, bir grubun bu artık-ürün üzerinden geçinmelerine yarar. İlk halde, yine geçimlik üretim modelinde olduğumuz gibi yaratılan ürün doğrudan üreticilerin tüketimine gider, yalnız bu sefer tüketim mallarının düzeyi yükseltmek şartı ile ki, ikinci halde ise, yaratılan ürün, doğrudan üreticinin payı olan gerekli ürün ile doğrudan üretici olmayanların payı olan artık-ürün olarak blöüşülmüştür. Bu olgu, tarihsel maddecilik açısından, **toplumsal sınıfların** meydana gelişlerinin maddesel bir açıklamasıdır da. Bundan böyle, toplum sınıflı bir toplumdur. Ürünü yaratan doğrudan üreticiler (emekçiler) sınıfı ve üretim sürecine katılmadıkları halde yaratılan üründen, artık-ürün olarak pay alan bir sömüren sınıf.

Modelimizi yenkuralım, fakat bu kez her iki kesimde (A_{15}) ve (A_{25}) olarak artık-ürün üretsinler:

$$A_{11} + A_{21} + A_{15} \rightarrow A'_1$$
$$A_{12} + A_{22} + A_{25} \rightarrow A'_2$$

Öyle ki:
$A'_1 > A_1 \quad A'_2 > A_2$

Modelde (A_{11} ve A_{12}) doğrudan üreticilerin payı olan gerekli ürünü, (A_{15} ve A_{25}) tüketim ve üretim kesimlerinde yaratılan artık-ürünü göstermektedir. İlk ürün kategorisi doğrudan üreticilerin payı (reel ücret) olmakta, ikinci ürün kategorisi ise artık-ürün adı altında sömüren sınıfa geçmektedir.

Dikkat edilirse, artıklı üretim modelinde, maddesel yenüretim sürecinin sağlanması için gerekli genel bir dağılım şekli olmadığı gibi, yaratılan ürünü sınıflara ve sınıflara bağlı olarak kesimlerarasında üleştirecek **genel bir bölüşüm şekli** de bulunmamaktadır. Modelde, (A_{11} ile A_{15}) ve (A_{12} ile A_{25}) bölüşümünde ve hele toplam artık-ürünün ($A_{15} + A_{25}$) kesimlerarasındaki üleştirilmesinde, maddesel yenüretim sürecinin ve daha önemlisi varolan sınıfların yenüretimlerini sağlayacak bir bölüşüm mekanizması yoktur. Bu mekanizma, genel dağılım konusunda açıkladığımız gibi, gelenek, emir, emek-değer, fiat ve planlama gibi herhangi bir bölüşüm şekli olabilir (Marx'ın **Kapital**'in II. cildinde sözünü ettiğimiz basit yada genişleyen yenüretim şemalarında emek-değer, bölüşümü sınıflar arasında gerçekleştiren herhangi şekilden biridir. Eğer dönüşüm sorunu çözülmüşse bu şekil üretim fiyatları halini alır). Bu bölüşüm şekillerinden herbiri, gerekli ürünle artık-ürün arasındaki ilişkiyi saptamak üzere, ekonomide artık-ürünü çekipalma sürecini belirlemekte ve böylece toplumsal sınıflar da kendilerini yenüretebilmektedirler.

Geçimlik ve artıklı üretim modelleri bize sınıfsız ve sınıflı toplumların, tarihsel maddeciliğe göre, maddesel yenüretimlerinin neden mümkün olabileceğini, daha açıkçası, toplumun maddesel olanaklarının koşullarını belirler. Fakat, genel olarak, bu maddesel olanak, toplumsal yenüretim sürecinin sağlanması için gerekli ise de, yeterli koşul olamaz. Yeterliğin ortaya konabilmesi için, maddesel yenüretim sürecinde, ekonomide mal akımlarıyla ürünleri dağıtıp, gerekli ürün ile artık-ürün arasındaki bölüşümü etkinleştiren ve de böylece sisteme yaşarlılığı verecek bir koordineci sisteme gereksinme vardır. **İşte, (toplam) toplumsal yenüretim sürecinin bütünselliğinde, ekonomideki kaynakların dağılımı ve ürünün bölüşümü ile, bir yandan, maddesel yenüretimi sağlayan, öte yandan, artık-ürünün çekipalınış sürecini şekillendiren ve ekonomideki sınıfların yenüretimlerini gerçekleştiren koordineci sisteme toplumsal üretim ilişkileri demekteyiz.** Zaten bundan dolayıdır ki, Marx «Dolaşım süreci toplam yenüretim sürecinin bir

evresidir» (**Capital,** Vol. III. p. 279) «bölüşüm (üretimin yarattığı nesneleri) toplumsal yasalara göre dağıtır» (**Fondements,** Vol. I, p. 17) yada «(kapitalist üretim tarzı) yalnız maddesel ürünü değil, aynı zamanda, sürekli olarak maddesel üretimin üretildiği üretim ilişkilerini ve bununla uyuşan bölüşüm ilişkilerini de belirler» (**Capital,** Vol. III, p. 857) derken, hep aklımda olan, (toplam) toplumsal yenüretim sürecinin gerçekleşemesi için dağılım ve bölüşümün de bir süreç olarak müdahale edebileceğidir. Ve hatta son alıntı üzerinde durulursa, Marx'da açıkça bölüşümün üretim ilişkileriyle özdeş tutulduğu anlaşılır.

Toplumsal üretim ilişkileri deyimi ile dağılım ve bölüşüm şekillerini kastettiğimizi söyledikten sonra, şimdi bu ilişkiler sürecini maddesel yenüretim süreciyle ilişkin olarak, biraz daha irdeleyelim:

Hangi iktisadî çevrede olursa olsun, emek sürecinin ortaya çıkabilmesi için emek, toprak ve üretim araçları (hammadde, araç, gereç ve makina) etkenlerinin bileşimi gereklidir, demiştik. Etken bileşimi sözkonusu ise, şu soru akla gelir: etkenlerin niteliğine göre bileşim işlemi hangi sınıf tarafından ve nasıl yapılır?

Üretim etkenlerinin bilim ve teknoloji düzeyi ile olan içiçe bağıntısını biliyoruz. İnsanın (toplumun) doğayı ve doğanın bir uzantısı olan üretilmiş ürünü reel edinmelerinin şekli, tarihsel sürecin senkronik ve diokronik çizgisinde, üretim güçlerini bilim ve teknolojinin devinmesine bağlı olarak değiştirmiştir. İktisadî çevrelerdeki üretim güçlerindeki bu gelişmenin yönü emeğin asal toprak ve üretim araçlarının talî, toprağın asal emek ve üretim araçlarının talî ve üretim araçlarının asal emek ve toprağı talî olduğu genel-üç-etken-bileşimi-çevresi olarak kategorilere ayrılabilir. Doğalıkla, bu tasnif herbir kategorinin salt halde varolduğunu öngörür. Oysa, örneğin köle kullanan bir toplumsal yenüretim sürecinde, emek kadar belki toprak da önemlidir. Fakat yine de, bilimsel yaklaşımda, salt kategorileri kullanmanın erdemine inanan biz bu tasnifi benimsiyoruz.

Nazarî planda, bu genel-üç-etken-bileşimi-çevrenin herbirinin ayrı ayrı, artıklı üretim modelinin sınıfsız yada sınıflı toplum çeşitleri ile uyuşabilir. Bu sorunsalın belginleştirilmesi önemlidir. Şu bakımdan ki, bir yandan, etken-bileşime göre sınıfların oluşmaları, öte yandan, her tekil durumda, maddesel yenüretim sürecinin sağlanması yönünde gerekli üretim ilişkilerinin (dağılım ve bölüşüm) şekillenmeleri açıklığa kavuşturulabilir.

1. Genel-emek-bileşimli çevre, tanım gereği, toprağın pek sınırlı olarak kullanıldığı, üretim araçlarının basit araç ve gereç düzeyinde tutulduğu ve dolayısıyle de teknik işbölümünün pek az geliştiği bir iktisadî çevredir. Gene tanım gereği, bu çevre kabile (oturak, göçebe) ve köy sınırlarını aşamaz. Emek süreci, genellikle, toplumsal işbirliği sonucu ortaya çıktığından, yalnız doğrudan üreticiler sınıfı geleneklerine bağlı olarak, yordamlarla, topluluklarının maddesel yenüretimini sağlayacak özgül üretim ilişkilerini sürdürürler. Böyle bir çevre artık üretse de, üretmese de sınıfsız bir toplumdur.

Fakat, emekli-çevre kategorisinde, emek esir yada köle emeği haline dönüşünce iş değişir. Tahmin edileceği gibi bu durumda, iktisadî çevre daha da genişlemiş, kabile ve köy sınırları aşılarak yerleşik düzene geçilmiş olduğundan, kent (site) yada kentler-birliği sınırına erişilmiştir. Bu gelişmenin iktisadî sebebi bellidir: ilkel topluluk ancak kendisini yenüretebildiğinden, emek sürecini köle ile yürütmek için, kölelerin de kendilerini maddesel yenüretebilecekleri bir iktsadî çevreye gereksinmeleri vardır. Bu ise, ancak tarımla mümkündür. Bundan dolayıdır ki, köle emeği kullanmak, ister istemez, topraklı-çevreye geçiş dönemini hazırlar. (Akat) Fakat bu sefer, kesinlikle, sınıflı toplum olarak.

Köle emeğinin yarattığı artık-ürün, sömüren sınıflarca, ya bireysel yada ortaklaşa olarak edinilebilir. Sömüren sınıfın emek süreci hakkında alacağı kararlar, iktisadî çevrenin ideolojik/politik kerteye göre şekillenen üretim ilişkisiyle yön alır. Bu öyle bir üretim ilişkileri şekilleridir ki, topraklı-çevrenin üretim güçleri kuşatımı ile uyuşarak, hem köle sınıfının, hem de sömüren sınıfın yenüretimlerini gerçekleştirebilsin.

2. Genel-toprak-bileşimli-çevre için de aynı usavurma geçerlidir. Bu çevrenin özellikleri, emekli-çevrenin özelliklerinden pek farklı değildir. Şu anlamda ki, üretim birimi (çiftlik) kendisinin maddesel yenüretim koşullarını verir. Bu üretim biriminin içinde bulunduğu çevre dar **(domaine)** yada geniş (sultanın arazisi) olsa bile.

Topraklı-çevrenin başka bir önemli özelliği onun emekli-çevreden daha fazla artık-ürün üretebilmesidir (toprağın doğal verim gücü). Tarımsal üretim birimi içinde yaratılan ürün, doğrudan üreticilerin maddesel yenüretimlerini kolaylıkla karşılayabilir, geriye bir artık-ürün kalır. Bundan dolayı, topraklı-çevrede sömüren bir sınıfın ortaya çıkma

olanakları fazladır. Maamafih, nazarî olarak, bu çevrede sınıfsız bir toplumun olamaması için de bir neden yoktur.

Tarımlı-çevrede, sömüren sınıf tarafından alınan emek süreci hakkındaki kararlar, tarımsal birimin içinde bulunduğu iktisadî çevreye göre şekilenen üretim ilişkilerine göre olur. Eğer bu çevre darsa, toplam emeğin dağılım süreci ile artık-ürün çekipalma süreci hakkında karar veren sömüren sınıf doğrudan üreticilerle karşıkarşıya olduğundan, kararları gözle görülebilir bir yoldan uygulamaya koyan üretim ilişkilerine göre olmak zorundadır (yıllık ürünün miktar ve cinsinin belirlenmesi, ortakçılık, angarya, vergi/rant gibi). Buna karşılık, iktisadî çevre geniş ise, tarımsal birimde çalışan doğrudan üreticilerle sömüren sınıf arasında doğrudan temas kopmuş olduğundan uymak zorunda olunan üretim ilişkileri başka şekiller almaktadır (sipariş-emir **(commond)** vergi/rant).

Fakat, her iki halde de, ortaklaşa olan bir husus vardır: her iki iktisadî çevrenin maddesel yenüretimi ile sınıfların yenüretimleri, topraklı-çevredeki emek sürecinin kuşatımına uygun dağılım ve bölüşüm şekillerinin (üretim ilişkilerinin), ideoloji/politika ile belirlenmesiyle mümkün olur. Nitekim, gelenek, din, cebir, emir, hukuk ve töre, ayrı ayrı yada birlikte, toplumsal üretim ilişkileri şeklini belirler.

3. Genel üretim araçlı (makinalı)-çevre, öteki çevrelerden önemli bir hususta ayrılır. Üretim birimlerinin (genellikle atölye ve fabrika) kullandıkları üretim araçlarının tümü yenüretilmiş ürün olduğundan dolayı, bir üretim birimi öteki üretim birimleriyle karmaşık bir ürün arakımı bağı kurmak zorundadır (üretilmiş mallar tarafından üretilen mallar). Bu iktisadî çevrede üretim birimlerinde üretilen malların kesimlerarası nasıl dağılacağını, ve yaratılan artık-ürünün hangi malda ne kadar olduğunu bilmeye olanak yoktur. Bu olanak, iktisadî çevrede ancak bir bilgisayarın varlığı ile kabildir. Öyle bir bilgisayar ki, onun göstergelerine göre emek sürecinde yaratılan kaynaklar istedikleri yere gitsin ve üretilen ürün, gerekli ve artık-ürün olarak üleşilsin. Yani, hem maddesel yenüretim süreci sağlansın, hem de toplumsal sınıfların yenüretimleri gerçekleşsin.

Tahmin edileceği gibi, makineli-çevrede de sınıflı ve sınıfsız toplum almaşıkları ortaya çıkabilir. Yalnız, hemen söyleyelim ki, bu karmaşık çevrede, ne üretilen ürünün kesimlerarası dağılımı ne de bölüşümü üreticilerin gözü önünde cereyan etmediğinden, sömüren sını-

fın varlığını anlamak zordur ve bu bakımdan sınıflı toplumun kendiliğinden devamını sağlayacak koşullar daha olanaklıdır. Maamafih, makinalı-çevrenin sınıfsız bir toplum olabilmesi için, yine nazarî hiç bir neden yoktur.

İlk halde, yani sınıflı toplum çeşidinde, sömüren sınıf yaratılan ürünü dağıtacak ve de sınıflar arasında üleştirecek, mekanizmayı yani, üretim ilişkilerini, emek sürecinin kendisinde bulur. Bu özgül dağılım ve bölüşüm şekli, malların mallarla üretildiği bir iktisadî çevrede kendiliğinden mübadele değeri sürecinde ortaya çıkar (3). Artık, emekli yada topraklı-çevrede olduğu gibi üretim ilişkilerini belirleyen ideolojik/politik öğeler değildir. Ne gelenek, ne cebir, ne din, ne de töre n-mallı bir dünyada kaynakların dağılımı ve yaratılan ürünün bölüşülmesinin esaslarını verebilir. Mübadele değeri dedikleri bir mekanizma bir yandan, emek-gücünün ve ürünlerin değerini saptarken, öte yandan yaratılan değer,, emek-gücünün yenüretim değeri ve artık-değer olarak sınıflar arasında bölüşülür.

Makinalı çevrenin ikinci çeşidinde, yeni sınıfsız toplum halinde ise durum biraz değişiktir. Tam anlamı ile bölüşüm ortadan kalkmıştır ama, iktisadî çevrede yine de bir artık-ürün üretilmektedir ve bu n-mallı dünyada ürünler kesimler arasında dağılmalıdır. Özellikle, bu son husus, ekonomide yine bir bilgisayara gereksinme olduğunu gösterir. Fakat bu bilgisayar **mübadele değeri** olamaz. Olamaz çünkü, mübadele değerinin amacı yaratılan artık-değeri, dolaylı bir yoldan, sömüren sınıfa geçirmektir. Sınıfsız toplumda, yaratılan ürünü ve artık-ürünü, dağıtacak mekanizmanın (üretim ilişkileri) başka bir bilgisayarla şekillenmesi kaçınılmaz olur (planlama). Fakat, planlama tanım gereği, saptanmış amaçlara göre, tüm kaynakların optimum dağıtılmasıdır. Bu son noktada, makinalı-çevrenin, sınıfsız toplum hali için, üretim ilişkilerini, verilmiş teknolojiye uygun olarak kendiliğinden belirleneceği mi (mübadele değeri), yoksa, bu ilişkilerin ideolojik/politik kertede mi oluşması gerektiği gerçek bir sorundur. Bize göre, planlama sürecinde amaçların saptanması gereği gözününe alınırsa, ve de sınıfsız bir toplumda değer yasasının geçerliliğini yitireceği varsayım olarak kabul edilirse, emek süreci kararların ideolojik/politik kerteye göre oluşan bir üretim ilişkileri çerçevesinde olması kaçınılmaz olmaktadır.

(3) Bu bahiste üretim fiyatları ve piyasa fiyatlarının ihmal edilmesinin tek nedeni, bunların arkasındaki gerçeğin değerler sisteminde bulunmasıdır.

Madem ki, bu tahlillerde, verilmiş üretim güçlükleri ile yapılan emek sürecinde, maddesel yenüretimin sağlanması ve varolan sınıfların yenüretimlerinin gerçekleşmesi, bu üretim güçleri ile uyuşan emekli ve topraklı-çevrelerde sınıfsız ve sınıflı toplum hallerinde ideoloji/politika, makinalı-çevrelerin sınıflı toplum halinde, sistem-içi iktisat ve fakat bunun sınıfsız toplum halinde yine ideoloji/politika kerteleriyle belirlenen üretim ilişkilerinin (dağılım ve bölüşüm) alacakları şekillerle mümkün olabilmektedir, öyleyse, makinalı-çevrenin sınıflı toplum hali dışında kalan bütün hallerde üretim ilişkilerinin şekli edinim = **(appropriation formale)** ilişkilerini de kapsaması gerekir. Eğer bu çevrelerde üretim güçleri ve emek süreci kendiliğinden üretim ilişkilerini yaratmıyor, ve fakat bu ilişkiler ideoloji/politika kertesiyle oluşuyorsa, özelikle artık-ürünün çekipalma sürecinin gerçekleşmesi için sömüren sınıfın üretim güçlerine yine ideoloji/politika kertelerinde belirlenen şekillerle edinmesi gerekir. Hiç bir üretim ilişkisi şekli (gelenek, din, töre, hukuk, politika, planlama) üretim güçlerini şeklen edinmeden, maddesel yenüretim sürecinin sağlanmasına ve artık-ürünün çekipalınış sürecinin gerçekleşmesine önayak olamaz.

Buna karşılık, makinalı-çevrenin sınıflı toplum halinde bu süreçlerin sağlanması ve gerçekleşmesi için ideoloji/politika kertelerinde oluşan bir üretim ilişkisine gereksinme yoktur. Bu ilişkiler, maddesel yenüretim ve sınıfsal yenüretim süreçlerinin niteliğinin zorunlu sonuçları olarak kendiliğinden doğar. Her iki süreci de ayarlayan mübadele değeri düzeni, ekonomide dağılım ve bölüşümü kendiliğinden gerçekleştirir. Doğalıkla, mübadele değerinin ortaya çıkmasıyla gerçekleşen dağılım ve bölüşüm ilişkilerinin etkinleşmesi için bu çevrede de sömüren sınıf üretim güçlerini şeklen edinmelidir (mülkiyet). Fakat dikkat edilirse, bu edinim şekli sistemin kendi mantığından doğmaktadır, ancak bunun kalıplaştırılmasıdır (kurumlaştırılması) ki, ideolojik/politik kertelerde mülkiyet ilişkilerinin doğmasına önayak olur. Oysa, öteki çevrelerde üretim güçlerini şeklen edinme gereği, doğrudan doğruya, ideolojik/politik kertelerde ortaya çıkmıştır.

Bu uzun, fakat gerekli açıklamalar hep üretim güçlerinin belli bir bileşimi ile yürütülen emek sürecinin sağlanabilmesi için, bu sürecin doğurduğu sınıfların da yenüretimlerini mümkün kılabilecek, üretim şekilerinin ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğunu gösterebilmek içindi (sınıflar ve üretim ilişkilerinin esaslı olarak vücut bulmalarına dik-

kat). Öyleyse, bu tahlillerden, maddesel yenüretimin üretim güçleri ve emek sürecine bağlı bir süreç, oysa toplumsal sınıfların ve bu sınıflarla birlikte doğan toplumsal üretim ilişkilerinin tesadüfî şekiller alabileceği herhangi bir süreç olduğu, yorumlanamaz. Bu tahlilde yadsınan, verilmiş üretim güçlerinin kaçınılmaz olarak, belli bir sınıflaşma ve belli bir üretim ilişkilerini yaratacağı yolundaki mekanist ve ekonomist savdır. Okuyucu, tarihsel maddecilik çerçevesinde, **belirlenme** sürecini daha geniş ve kapsamlı olarak gördüğümüzü anlamıştır. Bize göre, bu belirlenme ancak, belli üretim güçleri ile yapılan maddesel yenüretim sürecinin sağlanması yolunda, bu güçlerin kuşatımı ile ortaya çıkabilecek toplumsal sınıfların yenüretimleriyle uyuşacak, üretim ilişkilerinin değişik şekiller alması olanakları içinde geçerlidir (doğalıkla bu şekillerin (toplam) toplumsal yenüretim sürecine köstek vurmadığı sürece..). Bu bakımdan, (toplam) toplumsal yenüretim süreci maddesel, sınıfsal ve ilişkisel düzeylerin içinde/arasındaki bir uyuşakta gerçekleşen bir bütün süreçtir.

Toplumsal sınıfların yenüretimleri, doğrudan üreticilerin payı olan gerekli ürün ile sömüren sınıfın payı olan artık-ürünün yenüretilmeleriyle anlamdaştır. Yaratılan toplam ürünün bu denli üleşilmesi ise bize **sınıf mücadelesinin** temellerini verir. Bundan dolayıdır ki, her sınıflı toplumda tasarlı olarak sınıf mücadelesi vardır.

Fakat bu noktada sınıflar sorununu biraz deşmekte yarar var:

Yukarda emekli ve topraklı-çevrelerde, üretim güçlerinIn kuşatımında yürütülen emek sürecinin sağlanması için, sınıfları da yenüretebilecek belli üretim ilişkilerinin ideolojik/politik kertelerde oluştuğuna işaret etmiştik. Konumuz bakımından bu önerinin önemli sonuçları vardır: ilk olarak, bu iktisadî çevrelerdeki tasarlı sınıf mücadelesi, ideoloji/politika örtüsü ile toplumu bir **birlik** içinde (gibi) gösterdiğinden, su üstüne çıkmaz ve bundan dolayı da karşıt sınıflar arasında bir gizil sınıflar ittifakı sürüp gider. Sonra da, bu sınıf ittifakına önayak olan ideolojik/politik öğeler her iktisadî çevrede aynı olmayacağından, bu öğelerin belirlediği üretim ilişkileri de, aynı üretim güçleri düzeyinde olunmasına rağmen değişik şekiller alabilir.

Yine yukarda, makinalı-çevrede üretim güçlerinin kuşatımında yürütülen emek sürecinin sağlanması için sınıfları da yenüretebilecek belli üretim ilişkilerinin hem sistem içinde kendiliğinden vücut bulacağını, hem de, bu ilişkilerin ideolojik/poltik kertede belirlenebilece-

ğini söylemiştik. Tasarlı sınıf mücadelesinin **fiilen** ortaya çıktığı bir iktisadî çevrede sömüren sınıfın bu verilmiş üretim ilişkilerini yenüretmek isteyeceği, öteki almaşık üretim ilişkilerini ise, sömürülen sınıf tarafından yenüretilmek isteneceği açıktır. Bundan böyle artık, hiç bir sınıf kendi sınıfsal çıkarları karşısında olan bir üretim ilişkisini benimsemek gereğini duymayacaktır.

Öyleyse, iktisadî çevrelerin sahip oldukları aynı üretim güçleri düzeyi, sınıf mücadelesinin aldığı gizil sınıf itifakına uygun olarak değişik üretim ilişkileri yaratabileceği gibi, sınıf mücadelesinin fiilen ortaya çıktığı hallerde de üretim ilişkilerinin farklı şekillenmesine yolaçabilir.

II

Okuyucu, buraya kadar yürütülen tahlillerden, bizim tarihi toplumsal yenüretim açısından değerlendirdiğimizi anlamıştır. Gerçekten bize göre tarih iktisadî çevrelerin sürekliliği içinde maddesel yenüretim ile üretim ilişkilerinin uyusağında, toplumsal sınıfların yüklendikleri toplumsal bir yenüretim sürecidir. Bu süreç bir anlama sürekli, bir anlama kesiklidir. Süreklidir çünkü, iktisadî çevreler kalımları için, dönemler boyu kendilerini sınıfları ile birlikte yenüretmelidirler. Kesiklidir çünkü, iktisadî çevrelerin değişen üretim güçlerine bağlı olarak oluşan sınıflarınca uyulmak zorunda olunan özgül üretim ilişkileri, toplumsal yenüretim sürecinde tekdüze olmayıp, çokdüzedir. Doğalıkla, bu çokdüzelik iktisadî çevrelerin senkronik düzeyde olabileceği gibi, diokronik düzeyde de olabilir. İşte, (toplam) toplumsal yenüretim sürecinde, herhangi bir maddesel yenüretim sürecinin kendisiyle uyuşan sınıflar ve üretim ilişkileri ile çakıştığı **tarihsel an kesiti** bize iktisadî çevrenin **bir üretim tarzını** verir. Bu tanım Kay'ın verdiği tanıma benzemektedir. «Üretimin iki veçhesinin, yani bir yandan, maddesel, öte yandan, toplumsal süreç olarak bileşimi üretim tarzını oluşturur.» (Kay, p. 22)

Bu bölümde, yine genel, soyut ve tarihsel-olmayan bir tahlil düzeyinde üretim tarzı teorisi işlenecektir. Anlaşılacağı gibi bu teori, toplumsal yenüretim teorisinin geneli içinde bu teoriyi daha da genelleştirmek amacı ile kullanılacaktır. Böylece tarih teorisi, toplumsal

yenüretim teorisine, toplumsal yenüretim teorisi de üretim tarzı teorisine indirgenecek, birbirleriyle bütünlenecektir.

Bir üretim tarzı, dedik, belli bir tarihsel anda iktisadî çevrenin maddesel yenüretim süreci ile toplumsal sınıflar ve üretim ilişkilerinin uyusağı olan bir toplumsal yenüretim kesitidir. Bu teori Marx'da değinik yerlerde, daha sonraları Althusser (Althusser), Balibar (Balıbor), Bettelheim (Bettelheim), Hindress-Hirst, (Hindress-Hırst) ve Rey (Rey)'ın yapıtlarında sergiledikleri kadarıyla üretim güçleri, üretim ilişkileri, reel edinim, emek süreci, artık-ürün çekipalma süreci ve sınıf mücadelesi gibi tarihsel maddeciliğin zihin sürecinde ürettiği soyut kavramlar kullanılarak kurulmuştur. Teorinin bazılarınca yorumunda ne kadar yapısalcılık ne kadar da ideoloji koktuğu bizi burada ilgilendirmemektedir. Bize göre bir bilimsel yapıt **ex ente** değerlendirmelerden çok, **ex post** değerendirilmelidir. Olabilir ki, belli bir öğretinin sunmuş olduğu bir teori yarınki bilgi dağarcığının genişlemesine yardım edebilir.

Toplumsal yenüretim süreci tahlillerinden çıkarsadığımız sonuçlara göre bir üretim tarzının özgülleşmesi (tarihsel an kesiti) iki etkene bağlıdır.

1. Üretim güçleri ve emek sürecinin düzeyi,
2. Bu düzey çerçevesinde maddesel yenüretimi sağlayacak ve sınıfların yenüretimlerini gerçekleştirecek üretim ilişkileri.

Üretim tarzının özgülleşmesinden söz ederken birinci etken üzerinde fazla durmaya gerek yok. İnsanın emek sürecinde doğayı yada doğanın bir uzantısı olan üretim araçlarını edinmesi süreci, üretim güçlerinin devamlı olarak gelişmesine neden olmuştur. Bu üretim güçlerinin gelişmesi genel olgusuna koşut olarak, iktisadî çevreler uzun ve battal tarihleri içinde, genel hatlarıyla, emek-bileşimli üretim tarzlarından, toprak-bileşimli üretim tarzlarına, toprak-bileşimli üretim tarzlarından üretim araçları-bileşimli üretim tarzlarına evrilmişlerdir. Fakat bu evrilme olgusu insanlık tarihinin genel bir olgusudur ve bize ancak üretim güçlerinin gelişmesine koşut olarak toplumların feodal yada Asya üretim tarzlarından kapitalist yada sosyalist üretim tarzlarına geçiş nedenlerini verebilir. Fakat toplumların tikel hayatı söz konusu olunca, toplumun üretim güçlerinin gelişmesine uygun olarak üretim tarzının da değişeceği varsayımı bizi yanıltabilir. Çünkü toplum

kendi başına değil, belli bir iktisadî çevrenin içinde yaşamaktadır, onun yörüngesindedir. Örneğin, bu varsayım Oğuzların emek-birleşimli göçebe yada yarı-göçebe üretim tarzlarından Selçuklu yada Osmanlı İmparatorluğunun toprak-bileşimli Asya üretim tarzına, oradan da, XIX. ve XX. yüzyıllarda sermaye-bileşimli kapitalist üretim tarzında yaşayan Türkiye Cumhuriyetine nasıl evrildiklerini açıklayamaz. Açıklayamaz çünkü, ne Oğuzlar Anadolu'da yerleştiklerinde, ne Osmanlı İmparatorluk kurduğunde, ne de Türkler XX. yüzyıla girdiklerinde kendi geleneksel yada siyasal birimleri içindeki üretim güçlerinin gelişmesine koşut olarak, ardıl üretim tarzlarını yaratmamış, aksine, dahil oldukları iktisadî çevrelerin üretim güçlerinin ve emek süreci koşullarına uyarak, yörüngesine girerek göçebelik → Asya Üretim Tarzı → kapitalist üretim tarzı, üretim tarzları evrelerini yaşamışlardır. Germenlerin tarihi de buna benzer, göçebe yada dağınık oturak yaşayan Germen kavimleri Roma'nın toprağa bağlı kölelik üretim tarzı ile temas kurduktan sonradır ki, feodal üretim tarzının temelleri atılmış bulunuyordu. Roma İmparatorluğunun iktisadî çevresi olmasaydı, Germen üretim tarzı içinde serflik kurumunun yeşermesi için herhangi bir neden olmazdı.

Öyleyse, üretim tarzının özgülleşmede rol aynayan üretim güçleri ve emek süreci bir geleneksel yada siyasal birliğin üretim güçleri olmayıp, bu birimin mensup olduğu iktisadî çevrenin üretim güçleri düzeyidir. Yani üretim güçleri, belli bir birime ait olmayan, iktisadî çevre içinde dalbudak salan üretgen güçler ve emek sürecine göre belirlenmektedir. Bir gelenesel yada siyasal birimin üretim güçleri düzeyi öteki birimlerin üretim güçleri düzeyinden çok geri olabilir. Fakat, iktisadî çevre ile birim arasındaki mal, aramal, üretim araçları, emek ve iktisadî artık akımları, bahis konusu birimin üretgen güçlerinin aşılmasını gerektirir, artık o birimin üretim tarzını bekleyecek olan kendisinin değil, iktisadî çevrenin üretim güçleri ve emek sürecidir. (Friedman) Nitekim, üretim güçleri düzeyi geri olan bir çağdaş azgelişmiş ülkenin üretim tarzı, kendi üretim güçlerine göre değil, yörüngesine girmiş olduğu kapitalist-emperyalist üretim tarzına göre belirlenir. Bu ülkelerde meta üretiminin yaygınlaşması ve ücretli emek kurumunun yerleşmesi bunun kanıtıdır.

Şimdi bir üretim tarzının özgülleşmesine neden olan «üretim güçlerinin ve emek sürecinin düzeyi çerçevesinde maddesel yenüretimi

sağlayacak ve sınıfların yenüretimlerini gerçekleştirecek üretim ilişkileri etkenini irdeleyelim.

Varsayalım ki, bazı üretim tarzlarında, başat sınıf tarafından elde edilecek artık-ürünün çekipalma süreci, doğrudan doğruya üretim (emek) sürecine bağlıdır, onun içinde/birdir. Yani, üretim süreci, artık-ürün çekipalma sürecini belirler, ürün yaratılırken sınıflar arasındaki bölüşümün esasları da saptanır. Ürünün yaratılmasıyla, artık-ürünün gaspedilişi aynı süreçte gerçekleşir, her iki süreç arasında zaman ve mekan farkı yoktur. Bu durumda, artık-ürünün çekipalınış işleminin iktisat kertesiyle oluştuğunu gözlemleriz. Örneğin, kapitalist üretim tarzında, üretim güçlerinin ve emek sürecinin düzeyi, emekle üretilen mallar tarafından emekle mal üretildiği geniş ve karmaşık bir iktisadî çevrede oluşmuştur. Bu çevre gerek üretilen ürünün, gerekse bunları üreten emek-gücünün dağılımı ve bölüşümü için özgül bir üretim ilişkisine gereksinme gösterir: mübadele değeri. Malların (bundan böyle metaların) mübadele değeri bir yandan yaratılan ürünün değerini saptarken, öte yandan ve aynı zamanda, artık-değerin (değer cinsinden ürün) belirlenmesine de neden olur. Yani değer süreci ile artık-değer süreci eşanlı olarak ortaya çıkar. İşçi sınıfı tarafından yaratılan artık-değerin sahibi kapitalist sınıftır. Bu sınıf değeri yaratan işçi sınıfının ve kendisinin sınıfsal yenüretimini gerçekleştirmek için, emek-gücünü değeri üzerinden öder (toplumsal olarak gerekli emek-zaman), fakat yaratılan artık-değeri kendisine alıkoymak şartıyla. Dikkat edilirse, kapitalist üretim tarzında kapitalist sınıfın ortaya çıkışı iktisadî kertede gerçekleşmiştir. Çünkü; i) kapitalist üretim tarzı bir artık üretir; ii) bu iktisadî çevredeki karmaşık meta ve emek-gücü akımlarını düzenleyen üretim ilişkileri mübadele değeri şeklindedir ve; iii) yaratılan artıkla birlikte mübadele değeri, sömüren bir sınıfın ortaya çıkmasına elverişlidir. Bu üretim tarzında kapitalist sınıfın varlığını mülkiyet ilişkilerine bağlamak doğru olmaz. Burda mülkiyet, gaspedilen artık-değerin yasallık kazanması ve kapitalist sınıfın kendisini yenüretecek olanakları hazırlaması yolunda, kapitalist üretim güçleri ve emek sürecinin gerektirdiği mübadele değeri şeklindeki üretim ilişkilerinin, hukuk kertesinde kurumlaştırılmış bir ifadesidir.

Yine varsayalım ki, bazı üretim tarzlarında, artık-ürünün çekipalınış sürecinin, üretim (emek) süreciyle bir bağıntısı yoktur. Bu üretim tarzlarında, üretim süreciyle artık-ürünün yaradılış süreci birbirinin dı-

şında/ayrıdır. Yani, üretim süreci artık-ürün sürecini belirlemez. Ürünün yaratılmasıyla, ürünün sınıflararası bölüşümünün esasları başka-başkadır; her ikisi arasında hem zaman, hem de mekân farkı vardır. Bu üretim tarzlarında, yukardaki durumun aksine, artık-ürünün gerçekleşme işleminin iktisat-dışı yani, ideolojik/politik kertelerde oluştuğunu söyleyebiliriz.

Nitekim, kapitalizm-öncesi bütün üretim tarzlarında, ki bunlar ilkel komün, kölelik, antik, Asya üretim tarzı yada feodalite olabilir, üretim süreci ile artık-ürünün çekip alınış süreçleri eşanlı değildir. Örneğin, feodal üretim tarzında, iktisadî çevrede **(domaine)** doğrudan üreticiler (serf yada hür köylü) ile senyör karşıkarşıya olduklarından, senyörün doğrudan üreticiyi malikhanenin toprakları üzerinde çalıştırmak (angarya) olanakları vardır. Asya üretim tarzında ise vergi/rant artık-ürünün çekipalınışının başka bir şeklidir. Burada bölüşümün kurallarını Devlet, töre yada din (= hukuk) yoluyla saptar. Dikkat edilirse, her iki üretim tarzında da üretim ilişkileri, üretim süreci içinde/tarafından belirlenmez, ve bundan dolayıdır ki, her iki iktisadî çevrede belirleyici ideolojik/politik öğeler farklı olduğundan, feodal üretim tarzında serf mülksüzdür, toprağın mülkiyeti feodale aittir, oysa, Asya üretim tarzında reayanın toprak üzerinde tasarruf hakkı vardır ve mülkiyet yalnız sultanındır.

Kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının tümünde sömürülen ve sömüren sınıflar arasındaki artık-ürün çekipalma süreci «iktisadî baskıdan başka etkenlerle gerçekleşir. Yunan ve Roma'da politikayla, Orta Çağlarda da katoliklerle ortaya çıkar,» diyor, Marx, böylece değer yasasının yalnız kapitalizme özgü olduğunu vurguluyor. (Marx, **Capital,** Vol. I. p. 82)

Bu konuda sosyalist üretim tarzı için ne söylenebilir? Sosyalist üretim tarzı, Marx'a göre, komünist üretim tarzını hazırlayan sınıfsız bir geçiş üretim tarzıdır. Yani, herkesin emeğine göre ödüllendiği bir üretim tarzından», «herkesin gereksinmelerine göre ödüllendiği» bir üretim tarzına doğru geçişte olan bir üretim tarzı (Marx, **Gotha**). Sosyalist üretim tarzı bir «geçiş üretim tarzı» olarak görülünce, Stalin'in (Stalin) savına göre bu sistemde «iki ayrı çeşit mülkiyet» (tarımda kollektif çiftlik mülkiyeti, sanayide üretim araçlarında devlet mülkiyeti)'in birarada yaşamasından, Dobb'un (Dobb) savına göre «işçilerin nakit ücret kazanmalarıyla piyasada tüketici olarak tercihlerini yansıtabil-

diklerinden ve meta üretimi ile piyasanın varlığından, Strumilin'in (Strumilin) savına göre ise sosyalist sistemde de «değer yasası»nın geçerliğinden dolayı, sosyalist üretim tarzında da, tıpkı kapitalist üretim tarzında olduğu gibi, değer süreci ile artık-değer çekipalma süreci eşanlı olarak algılanabilir. Oysa, bugün bütün bu iddiaların doğru olmadığını biliyoruz. Sosyalist üretim tarzında yalnız planlama süreci (merkeziyetçi yada ademi merkeziyetçi) ekonomide hem kaynakların dağılımını, hem de «sosyalist bölüşüm ilkesini» saptamaktadır. Kaynakların dağılımı fiziksel bir plana göre olmakta, ücretlerin saptanması da merkezî planlama ile yürütülmektedir (Boratav). Böyle olunca, sosyalist üretim tarzının üretim ilişkilerinin iktisat kertesinde oluştuğunu söylemek gerçeğe aykırı olur. Bu sistemde de üretim ilişkileri, tıpkı kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında olduğu gibi, ideolojik/politik kerteyle oluşur. Nasıl ki, ilkel topluluklarda gelenekler, kölelik üretim tarzında siyaset, Asya üretim tarzında devlet ve din, feodalitede hukuk üretim ilişkilerini belirlerse, sosyalist üretim tarzında da ideoloji/politika üretim ilişkilerini belirler. Ne var ki, bütün bu farklı kertelerden türevlenen üretim ilişkileri şekilleri, ille de, o üretim tarzının üretim güçleri ve emek süreciyle uyuşarak, (toplam) toplumsal yenüretim sürecini aksatmamalıdır — varolan sınıfların yenüretilmesiyle birlikte... Örneğin, üretim güçleri ve emek sürecinin karmaşık bir teknolojik matris meydana getirdiği sosyalist üretim tarzında, kaynakların dağılımını ve sosyalist bölüşümü ne gelenek, ne din, ne de hukuk düzeyinde çözümlemeye olanak vardır.

İktisat kertesinin başat olduğu kapitalist üretim tarzında sınıf mücadelesinin aldığı şekil, doğrudan doğruya, değer (üretim) süreci ile artık-değer çekipalma süreci içinde belirlenir. Yaratılan toplam üründen kendisini yenüretebilmek için payını alan işçi sınıfı ve artık-değeri zaptederek yenüretimlerini gerçekleştiren kapitalist sınıf, bu üretim tarzının temel, karşıt olan, iki sınıfıdır. Bundan dolayı, her iki sınıfın zıtlaşması emek sürecinin doğal bir sonucudur. Fakat biliyoruz ki, genel-makina-bileşimli üretim tarzlarının yenüretimlerini sağlayacak üretim ilişkileri bu toplumun sınıfsız yada sınıflı oluşuna göre değişik şekiller alabilir. Mevcut kapitalist üretim tarzındaki üretim ilişkileri, sınıflı toplumun ve dolayısıyle kapitalist sınıfın yenüretimlerini gerçekleştirecek bir şekilde belirlenmiştir. Bundan dolayı da, bu sınıf mübadele değeri ve fiatları değişmez bir üretim ilişkisi olarak olmaya mecburdur. Oysa, işçi sınıfı için, sınıfının yarattığı toplam ürün ora-

nında kendisini yenüretecek olanakları sağlayan ilişkileri, kendi **ideolojisine** uygun olarak seçeceği bir planlama süreci (yani sosyalist üretim tarzı) olmalıdır. Bu açıdan bakılınca, kapitalist üretim tarzında sınıf mücadelesi, sınıflar yoluyla, değişik üretim ilişkilerini seçme düzleminde gelişir.

Bu tahlil aynı makine-bileşimli üretim güçleri ve emek süreci (teknolojik matris) çerçevesinde hem kapitalist, hem de sosyalist üretim tarzlarının nasıl mümkün olabildiğinin de anahtarını verir. Sınıfların (işçi ve kapitalist) kendilerini yenüretebilen üretim ilişkilerini seçmesi yolundaki mücadeleleri (ve de sonuçları) kapitalist yada sosyalist üretim tarzlarının fiilen varoluşlarının tek nedenidir.

Buna karşılık, iktisat-dışı (ideolojik/politik) kertelerin üretim ilişkilerinde başat olduğu kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında, sınıf mücadelesinin alacağı şekiller de iktisat-dışı kertelerle belirlenir. Her sınıf, yine, verilmiş bir üretim güçleri ve emek süreci düzeyinde, kendi sınıfsal çıkarlarına uygun olarak maddesel yenüretimlerini sağlayacak (ve kendi sınıflarının yenüretimlerini gerçekleştirecek) üretim ilişkilerini bulmak eğiliminde iseler de, bu ilişkiler ideoloji/politika kertesinden türevlendiğinden, adı geçen üretim tarzlarında sınıfsal mücadele artık fiilî iktisadî bir mücadele olmayıp, ideoloji/politika kertelerinin «sınıflar-üstü» uyusağında, sanki bir sınıflar ittifakı içinde gelişen tasarlı bir sınıf mücadelesidir.

> «(Antikite ve Orta-Çağlarda) üretim koşulları tarafından üreticileri başatlamak, ki bu doğrudan doğruya üretim sürecinin bir itkisi olmaktadır, başatlık ve bağlılık ilişkilerini gizler. İlkel komünizmin çıktığı ilk komün topluluklarında ve hatta komün kentlerinde komün topluluğu, kendi koşulları içinde, üretimin temeli ve hatta onun yenüretiminin asal temelidir. Orta-Çağlarda lonca sisteminde (ise) sermaye ve emek içiçe geçmiş değildir, aralarındaki ilişki lonca kuralları, meslekî görev (duygusu ve) usta-çırak bağları gibi **birlik** ilişkileriyle belirlenir. (Marx, **Capital,** Vol. III. p. 810 - altını ben çizdim).

İşte, ideolojik/politik kertelere göre kendisini açıklayan bir üretim tarzında, sınıflar arası sömürme olgusunun neden olduğu tasarlı sınıf mücadelesi, ideolojik/politik görüntüler altında sınıfların **birlik**

içinde kendilerini yenüretimlerinin koşullarını sağlar. Bu olayı bize, neden, aynı üretim güçleri (topraklı-bileşim) ve emek sürecinde oldukları halde iki ayrı iktisadî çevrenin üretim ilişkilerinin farklı olabileceğini gösterir. Madem ki, ideolojik/politik kerteler, birlik içindeki sınıfların hep birlikte, yenüretimlerini (ve de dolayısıyla üretim tarzlarının yenüretimleri) gerçekleştiren üretim ilişkileri belirlemektedir, öyleyse, ideolojik/politik öğelerin değişik etkinleşmesi üretim ilişkilerinin de değişik şekillerde yansımasına önayak olacaktır. Aynı maddesel yenüretim süreci karşısında kalan feodal üretim tarzı, hukuk kertesinde serf ve senyör sınıflarının kendileri yenüretimlerini gerçekleştirecek üretim ilişkileri ile karşıkarşıya iken, Osmanlı toplumu Devlet ve din kertesinde, reaya ve devlet ricali (sultan, ilmiye ve serfiye) sınıflarının kendilerini yenüretimleri gerçekleştirecek üretim ilişkilerini benimsemek zorunda kalmışlardır. İlkinde hukuk, ikincisinde din şeklî edinimin değişik şekillerini verir: «mülkiyet» bu iki ayrı ideolojik/politik kerte ile özdeştir. Ve de bundan dolayıdır ki, feodal ve asyal üretim tarzları ayrı ayrı üretim tarzlarıdır.

Bitirmeden birkaç söz: Tarihsel yada güncel toplumun (toplumların) iktisadî-toplumsal gerçeğini anlamak ve de onun (onların) değişip evrilme doğrultularını öngörebilmek için toplumsal yenüretim süreci üretim tarzı kavramıyla birlikte incelenmelidir. Aslında bu iki kavram aynıdır (her üretim tarzı yenüretilir). Yalnız ne var ki, ilki sürekliliği içerir, bundan dolayı geneldir, ikincisi kesikliliği içerir, bundan dolayı da tikeldir. Fakat her iki kavram birlikte ele alındığında üretim tarzının (tarzlarının) tikelliği aşılmış, toplumsal yenüretimin geneli daha da genelleşmiş olur. Bu sebepten ötürüdür ki, tahlillerimizde, toplumsal yenüretime, üretim tarzından daha fazla yervermiş bulunuyoruz.

AÇMALIK :

Kapitalist üretim tarzı, genel toplumsal yenüretim sürecinde, **biricik** bir üretim tarzıdır. Şu anlamda ki, bu üretim tarzının bütün öğeleri, üretim güçleri, emek süreci, üretim ilişkileri ve iktisadî sınıflar hep birlikte, üretim tarzı içindeki iktisat kertesiyle belirlenir. Bu üretim tarzında yerleşmiş üretim ilişkileri (mübadele değeri = fiatlar), işçi sınıfının da, kapitalist sınıfın da yenüretimlerinin nesnel zeminini verir.

Buna karşılık, kapitalist üretim tarzını yaratan üretim güçleri ve emek süreci (teknolojik matris), sosyalist üretim ilişkileri şekliyle de, maddesel yenüretim sürecini sağlayabilir. Fakat, sosyalist üretim ilişkileri ancak ideoloji/politika kertede oluşabilir, iktisat-içi değildir.

Bu aksiyomdan dolayı, kapitalist üretim tarzının maddesel yenüretim sürecinin iktisadî içsel-dinamiği ile çökeceğini beklemek, **kendiliğinden** yerini sosyalist üretim tarzına bırakacağını ummak hatalıdır. Kapitalist üretim tarzı ancak, işçi sınıfı tarafından, ideolojik/politik kertede benimsenen sosyalist üretim ilişkileri sınıf mücadelesine temel alınırsa ve de sonunda sınıf mücadelesi etkinleşirse, aşılıp sosyalist üretim tarzına geçilebilir.

BAŞVURMA

KAY, G., **Development and Underdeveplopment : A Marxist Analysis,** Mcmillan, London 1975.

MARX, K., **Critique du Programme de Gotha.** Ed. Soc. Paris.

MARX, K., **Fondements de la critique de l'economie politique,** Antrophos, Paris.

MARX, K., **Capital,** Foreign Publishing House, Moscow.

MARX, K. - Engels, F., **L'idéologie allemande,** Ed. Soc. Paris.

SRAFFA, P., **The Production of Commodities by means of Commodities,** Cambridge University Press. 1960.

STALİN, J., **Economic Problems of Socialism in the USSR,** Moscow 1952.

AKAT, A. S., «Tarihî maddecilik ve kapitalizm-öncesi toplumlar : Asya toplumu, feodalite tartışmasına yeni bir yaklaşım», **Toplum ve Bilim,** Bahar 1977.

ALTHUSSER, L., «L'objet du Capital», **Lire le Capital,** Vol. II. Maspero, Paris 1965.

BALIBAR, E., «Sur les concepts fondemantaux du matérialisme historique», **Lire le Capital,** Vol. II. Maspero, Paris.

BETTELHEIM, CH., **La transition vers l'économie socialiste,** Maspero, 1968.

BORATAV, K., **Sosyalist Planlamada Gelişmeler,** Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara 1973.

DOBB, M., «Transition from socialism to communisme» **The Soviet Economy,** Ed H. Shaffer New York 1963.

FRIEDMAN, J., «Marxist theory and systems of total reproduction», Critiques of **Anthrophology,** 7, Aut. 1976.

ALTHUSSER, L., **Idéologie et appareils idéologiques d'Etat,** Universite de Paris X Nanterre Doc. No. 2 A.

HINDRESS, B. - HIRST, P., **Precapitalist Modes of Production,** Routledge and K. Paul London 1975.

STRUMILIN, (bakınız A. Zauberman. «The Soviet Debate on the Law of Value», **Value and Plan,** Ed. G. Grossmann Universty of California Press. 1965.

OSMANLI KAYNAKLARINA GÖRE İSTANBUL'DAKİ ESHAM VE TAHVİLÂT BORSASI VE BORSA OYUNLARI

Haydar KAZGAN *

GİRİŞ :

Son yıllarda, Osmanlı ve Türk tarihinin ekonomik cephesi özellikle genç kuşağın en büyük uğraşı haline geldi. Ortaya çıkan yapıtlar, bu konuda bir başlangıç devresinde olduğumuz halde, gerçekten övünülecek bir içerik ve anlam taşımaktadır. Şimdiye kadar, kendi tarihimizin bu yönünü, yabancı yazarlardan ve yapıtlardan öğrenmek alışkanlığı ve kolaylığını bir tarafa iterek, kendi belgelerimize dayanarak ortaya çıkarmalıyız. Bilhassa genç kuşak için çok zor olmasına rağmen, bu güçlüğü yenmekte gösterilen başarı daha şimdiden büyük mesafe kaydetmiştir. Gerçekte kendi belgelerimizin çok dağınık olması ve harf ve dil olarak bizim nesil için dahi birer kâğıt yığını halinde kalması, Türk kültür tarihi bakımından geri kalmışlığın en önemli göstergesidir. Bu sebeple ekonomik geri kalmışlığın içinden çıkma çabaları yanında, kültürümüze, tarihimize sahip çıkmadaki geri kalmışlığı yenme çabalarında öncülük eden bu genç kuşağın çalışmalarına, küçük de olsa, bir destekte bulunmak üzere elimize geçirdiğimiz bir belgeyi değerlendirmek istiyoruz.

Alışılmış ve bugüne göre modası ve etkinliği geçmiş, göçmüş tarih yapıtlarında, bir iki satırla Galata sarraflarının Osmanlı devletinin iç ve dış dorçları üzerinde oynadıkları oyunlar ile, bunların dış finanskapitali ile olan ilişkilerine raslayabiliriz. Kırım Harbi öncesi, yani 1854 yıllarında, Edirne önlerine kadar gelen Ruslara verilecek harp tazminatı için 4 Ağustos 1854 tarihinde alınan 5 milyon sterlin değerinde ilk dış borç ve onu takip eden borçlanmalar ve nihayet Muharrem kararnamesi neticesi olarak, dış borçlar 210 milyon sterline çıkmıştır.

* **Prof. Dr. Haydar Kazgan :** Halen İst. Teknik Üniversitesi İktisat Kürsüsü Öğretim Üyesidir.

Bu borcun tasfiyesi ve idaresi için Duyunu Umumiye adı ile yabancı sermayenin Osmanlı devletinin gelirlerine el koyması, bilinen gerçeklerdir. Bu konuda yabancılar tarafsız ve ilmî eserler vermişlerdir. Birçok yazarımız da, bu kaynakları kullanarak Osmanlı İmparatorluğunun yabancı sermaye ve onun arkasındaki yabancı güçlere nasıl teslim olduğunu uzun uzadıya yazıp çizmişlerdir. Fakat, bunlardan hemen hiç biri, olayların geçtiği yıllarda yazılan özellikle yerli yapıtları, makaleleri, yorumları incelememişlerdir. Oysa, Osmanlı İmparatorluğu en kötü günlerinde, yani büyük kentlerdeki halkına verecek ekmeğin buğdayını ithal edemez duruma geldiği günlerde dahi, olayları en küçük ayrıntılarına kadar belgelemek alışkanlığından asla vazgeçmemiştir. Fakat, ne yazık ki, bugün bu belgelerin çoğunun nerelerde olduğu bilinmemektedir. Örneğin, bugün için çok önemli bir belge sayılabilecek «Ticaret ve Ziraat Nezaretinin Mecmuası»nın tam koleksiyonu hiç bir yerde yoktur. Oysa ki, bu mecmuada meselâ çeşitli mal imalâtı için verilen kömürle işleyen buhar kazanları, petrol, motorin ve elektrikle işleyen motor ruhsatlarının ne iş için nerede ikamet eden kimselere verildiği listeler halinde basılmıştır. Kırım Harbi'nden sonra, Gülhane Hattı Humayunu ile girişilen hukukî ve iktisadî reformlarla beraber, dış rekabet yüzünden ortadan kalkan geleneksel sanayilerin yerine rekabet gücü olan buhar, petrol ve elektrik enerjisine dayanan makinalı üretim tarzına az çok geçildiğini, bu tarihten sonraki ithalât kalemlerinden anlıyoruz. İthal edilen motor ve buhar makinalarının kimlere, nerelerden, ne iş yapmak için verildiğini saptamış ve neşretmiş olan bir düzenin belgelerinin unutulup gitmesi; bunun yerine, örneğin, Portekiz kralının kızının evlenmesi dolayısile gönderilen tebrik ve hediyelere ait ne varsa büyük bir itina ile saklanması gibi bir arşivcilik anlayışının hâlâ sürüp gitmesi çok acıdır.

Bu yazıda ele alıp güncel düşünce sistemi içinde değerlendirmeğe çalışacağımız yapıt, İstanbul'da 1875 yılında basılmış «Hava oyunları ve istikrazat» başlığını taşımaktadır. Kimin tarafından yazıldığı belli olmamakla birlikte, bir borsa komiserine ait olduğu içindeki ifadelerden anlaşılmaktadır. Gerçekte, 19 Kasım 1871'de yürürlüğe konulan «Dersaadet Tahvilat Borsası Nizamnamesi»nin **mukaddime**sinde, «Nezareti müşarıileh (maliye nezareti) mezkûr komite beyninde (borsa komitesi) vasıta olmak üzere Cenabı Saltanatı Seniye'den bir komser tayin buyurulup hükümeti Seniyeden borsaya ve borsadan dahi Cenabı Hükümeti Seniye'ye vuku bulacak tebligatın icrasına hasseten me-

murdur» ifadesi ile borsayı hükümet namına denetleyen bir komiserden söz edilmektedir. Bu yapıt, 66 sayfadan ibarettir ve çok ilginç açıklamalar ve yorumları içermektedir. İşte biz bu yazıda, bu açıklama ve yorumları yer yer aynen aktararak, Dersaadet Tahvilat ve Borsa Nizamnamesi'nin yürürlüğe girdiği ilk yıllardaki durumu iletmeye çalışacağız.

1 — YAZARIN AMACI :

Yazar, bu küçük kitabında çok açık bir uslup ile borsa oyunlarını ve Osmanlı Devleti'nin iç ve dış borçlarını incelemektedir. İlk olarak borsa oyunlarında önemli rol oynadığını söylediği Konsolide veya kendi deyimi ile **fonde**leri konu etmektedir. 1865 yıllarına doğru Osmanlı devletinin iç istikrazı olarak kabul edilen konsolidenin kırk milyon Osmanlı lirasından ibaret olduğunu ve bunun üçte ikisinin dahilde ve üçte birinin de Avrupa'da bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre, bu iç istikrazın sebebi, o devirde faizsiz tedavül eden **kaime** yani evrakı nakdiye ile diğer bazı faizli esham ve sergilerin (hazine bonosu) kaldırılmasıdır. Bu konsolide 1281 (1863) yılında İngiliz Lanik tertibi olup, faizi % 5 olarak her altı ayda bir tediye edilecekti. Bu senedat üç nevi idi: birinci nevi 10 İngiliz lirası veya 11 Osmanlı lirası, ikinci nevi 50 İngiliz lirası veya 55 Osmanlı lirası ve üçüncü nevi 100 İngiliz lirası veya 110 Osmanlı lirası idi. Sözkonusu değerler itibarî olup, nominal ihraç ve piyasa fiyatları bunun çok altında idi. Yazarın dediğine göre, «bugün meselâ 100 İngilizlik bir kuponun fiyatı 54 İngiliz lirasıdır». Böylece, gerçek faiz % 9 civarında bulunuyordu.

Yazara göre konsolidenin alış verişi iki çeşittir: «nevilerden biri, faizi ne ise akçe verip eshamı aynen almaktır. Eshabı nukuddan böyle aynen konsolide alanlar, gayet isabet ederler; zira, pek sağlam ve elverişli faiz almış olurlar. Diğer nevi ise **hava oynamaktır.** Piyasada en ziyade işimiz hava olduğundan, evvelâ havanın muamelatını tarif edelim. Konsolide hava muamelatı... bir kumardır. Şöyle ki, konsolidenin fiyatı, bugün meselâ elli kuruş iken, zatın biri ümit eder ki fiyatı terakki edecek, diğer bir zat zanneder ki tenzil edecek... Bilfarz borsada bir adam çıkar da 10.000 liralık konsolidin havasını elli kuruşa satarım diye bağırır, kendisinde ise 10.000 liralık değil aynen belki bir katme konsolidi dahi olmasa caizdir. Karşısında diğer bir kimse çıkar, ben kâmilen aldım, der. Bunun dahi nakdi 10.000 değil topu seksen ve-

ya yüz lirası var. Ondan sonra konsolide elli kuruş yirmi paraya çıktı mı 10.000 konsolidi alırım, diyen bahsi kazanmış ve yirmi para farkından hasıl olan 5.000 kuruş almış ve satan 5.000 kuruş zarar etmiş olur.» Yazar, bu hava oyunlarından doğan anlaşmazlıkların resmî mahkemelerde değil, borsa meclisinde karara bağlandığını söylemektedir.

Yazar, Dersaadet (Istanbul) ve bazı şehirlerde bu hava oyunlarının özel mahiyetteki borsalarda oynandığını ve büyük haksızlıklar ve şikâyetler üzerine, başta belirttiğimiz nizamnamenin çıkarıldığını ifade etmektedir. Istanbul'da başta Havyar Hanı olmak üzere diğer bazı yerlerde (örneğin Beyoğlu'nda) konsolide oyunlarına sahne olan özel borsalar vardı. Sonradan devlet bu işe el atarak, Sanayi Mektebi'nin binası olan Komisyon Hanı'nda bir salon, resmî borsa haline getirilmiştir. Yazar, bu salonun boyutlarını vermekte ve küçük geldiğini ifade etmektedir. Çeşitli yerlerde borsa adı verilerek, buralarda her türlü tahvilat ve senedat üzerinde oynanan oyunların adı geçen nizamnamenin yürürlüğe konmasından evvelki devirde «... konsolide oyunlarında vaki olan zararlar neticesi ve yolsuzlukların envai meydanda olup, bu halin bazı kere Devleti Aliyenin dahi kredisine mazarrat irat etmesi vaki olduğundan, borsanın bir nizam tahtına alınması lüzumu» hasıl olmuş ve bu şekilde resmî borsa kurulmuştur. Bu borsanın idaresi, devlet tarafından tayin olunan bir komiser ve borsa azasından seçilen yirmi kişilik bir meclis tarafından yürütülmekte idi. Bu meclis azalarının bir kısmı Osmanlı tebası, bir kısmı da yabancı olabiliyordu. Yalnız Osmanlı tebasının hemen tümü azınlıklardan oluşuyordu.

Borsa içinde bulunmaya yetkili olanlar üç sınıfa ayrılmakta idi: mubayacı, oyuncu, tellal. Bunların tümünün adedi altıyüzü aşıyordu. Yazar burada çok önemli bir noktaya işaret etmekte ve mubayacıların senede beş, oyuncular ile tellalların ikişer Osmanlı lirası devlete harç verdiklerini fakat, «bunların gördükleri işe göre bu resimin pek cüzi olduğunu» söylemektedir. Oysa aynı yıllarda Fransa'da örneğin, bu harçlar üç dört katı kadar yüksekti.

Adı geçen nizamname ile faaliyetlerini sürdürmeye devam eden Istanbul esham ve tahvilat borsasında, yazarın dediğine göre, o zaman konsolide oyunları aşağıdaki gibi sekiz çeşitti: almak, satmak, bahşiş, duble, repor, depor, arbitraj. Yazar, bu oyunların açıklamasını yapmakta ve ekte sunduğumuz şekilde çok açık örnekler de vermektedir. Yalnız arbitraj muamelesi hakkında ilginç açıklamalar yapmakta-

dır: « Arbitraj, konsolide havasının bey'i ve şir'asıdır (alım - satım); şu kadar ki, arbitraj bir şehirde borsada icra olunmaz. Arbitrajdan murad, meselâ Deraliye borsasında Devlet-i Aliye'nin konsolidesi ucuz olup, Paris ve Londra borsalarından birinde daha pahalı ise, hemen Deraliye borsasında aldığı miktarı orada satmaktır...» bunun tersinin de geçerli olduğunu söyleyen yazar, bunun için Istanbul ile Avrupa borsaları arasında «resmî ve gayrı resmî telgrafname» ile Osmanlı tahvilatının alım satım fiyatlarını bildiren haberlerin yoğun olduğunu ispata çalışmaktadır.

Yine yazarın ifade ettiğine göre, Istanbul borsasında mubayacılar, tellallar ve borsaya kayıtlı azalar dışında (ekte sunduğumuz belgede de görüleceği gibi) yabancı ve gayrı müslimlerden oluşmakta idi: mubayacı ve tellal örnekleri verirken Aleksi, Artin gibi isimler kullanırken dışardan konsolide oynamak için mubayacıların eline düşenlerin büyük bir çoğunlukla memur, asker ve küçük esnaf müslüman Türkler olduğunu belirtmektedir.

2 — ISTANBUL ESHAM VE TAHVİLAT BORSASINDA KAZANANLAR VE KAYBEDENLER :

Yazar, aslında, belki de bilmeyerek veya farkına varmadan finans sömürüsünü dile getirmiştir. Gerçekte, borsa oyunlarında kaybedenlere «safdil, biçare» sıfatlarını kullanmakta ve aracılara da «hilekâr, düzenbaz» demekten çekinmemektedir; ama, bu işlerde asıl kazananları pek açık bir şekilde ortaya koymamaktadır. Hernekadar, «Bu işlerde % 98'i zarar ederken, kâr eden yalnız % 2'dir,» demekteyse de, kâr edenlerin «aklı yüksek kodaman kişiler» olduğunu söylemekle yetinmektedir. Büyük finans-kapitalinin Osmanlı İmparatorluğunu sadece kendi piyasalarına göre yüksek olan faizler ve çok daha elverişsiz olan geri ödeme şartları yanında memur, asker ve çiftçi ile küçük esnafın bu dıştan çok cazip gelen ve sadece onların zararına işleyen bir nevi kumar illetine alıştırılması yolile ek bir kapital kazancı sağlayarak sömürü oranının arttırıldığını olay olarak dile getirmekte ve sadece bir savunma arzusuna kapılmış görünmektedir.

19 Kasım 1871'de yürürlüğe konan «Dersaadet Tahvilat Borsası Nizamnamesi» incelendiğinde de görüleceği gibi, nizamnamenin ana gayesi, tamamen hukukî olup, borsanın tıpkı Paris ve Londra borsaları gibi dışarıya aksetmeyen hukukî ihtilâfları kendi içinde çözmek ve

oyununun acımasız ve sömürücü kaidelerini korumaktır. Oysa, Istanbul borsasında kaybedenler, varını yoğunu, içyüzünü bilmedikleri bu kumara yatıranlar, hep Kerim Bey gibilerdir.

Borsa oyunlarının en önemli tarafı da, zaman içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun borç alma risklerini, sırf bu oyunlar sebebiyle arttırmış olmasıdır. Zira, yabancı ve egemen borsaların telgraf gibi süratli bir haberleşme olanağı ile yerli ajanlarını kendi amaçlarına daha uygun bir şekilde kullanmaya başlayınca, Osmanlı tahvillerinin piyasa değeri devamlı bir şekilde, sırf borsa oyunları ile, nominal değerin çok altına düşürülmüştür. Böylece, yeni borçların nisbî yükü devamlı bir artış göstermiştir. Gerçekte bu tahvilatın Avrupa ve Istanbul Borsalarında değer kaybetmesinde, tahvilat sahiplerinin ve borsalarda bu tahvilat üzerine muamele yapanların faiz ve ana paraların ödenmesindeki aksaklıklarında payı vardır. Ama, bunun yanında çıkarılan gerçek olmayan haberlerin de, bu riskleri arttırıcı bir rol oynadığını kabul etmek gerekir.

Aslında, yazarın durumu ele aldığı yılları, Galata Bankerlerinin Osmanlı para ve tahvilat piyasalarındaki rolünün azalması ve çok uluslu finans-kapitalinin rolünün artması ile vurgulamak gerekir. Gerçekte Galata bankerlerinin 16. asrın sonuna doğru Portekiz ve İspanya'dan Istanbul'a ve Selânik'e göç eden Musevî bankerlerden oluşması, uzun bir müddet dışa bağlı olmayan yerel bir bankerlik özelliğini korumasına sebep olmuştur. Daha sonra, Rumlar ve nihayet 19. asrın başından itibaren de Ermeniler ve Levantenler bu işe girişerek dışa bağlımlılığın gitgide artmasına sebep olmuşlardır. Özellikle Rumlar, 18. asrın sonlarında ve 19. asrın başlarında Osmanlı dış ticaretinde büyük rol oynamaya başladıktan sonra, Istanbul ve Selânik bankerliği ve tahvilat borsaları, Musevîlerin kontrolünden çıkarak bunların eline geçmiştir. Özellikle Kırım Harbi'nden sonra zenginleşmiş Anadolu Ermenileri, Istanbul'a gelerek bu piyasada etkin olmaya başlamışlardır. Fakat 1856 Gülhane Hattı Humayunu'ndan sonra azınlıklara ve özellikle yabancı uyruklulara tanınan mülkiyet ve ticarî muamele yapma imtiyazları ve bu arada Osmanlı dış ticaretinin tümü ile Batı kapitalizminin tutsağı haline gelmesi ve dış borçların devamlı şekilde artışı, esham ve tahvilat borsalarında Galata bankerlerinin nisbî rolünün azalmasına sebep olmuştur; bunların yerini çok uluslu bankerler almıştır.

Aslında bu değişim, Galata bankerlerinin durumunu kuvvetlendir-

mek için kurulan İstanbul Bankası (1847) nın zamanla önemini kaybetmesi ve Osmanlı Bankası'nın (1856) Osmanlı ekonomisinin finans kesimine hâkim olmaya başlaması ile de açıklanabilir (6).

İlk resmî Osmanlı Esham ve Tahvilat borsası komiserinin bu küçü yapıtıyla gerçekleri yabancılardan çok farklı olarak ortaya koyması, yabancı yazarların yapıtları yanında kendi araştırıcı ve düşünürlerimizin yapıtlarının ne kadar önemli olduğunu gösterir. Bu yapıtları araştırıp ortaya çıkarmak, yakın tarihimizin bilinmeyen veya yanlış bilinen ve yorumlanan taraflarını yeter derecede aydınlatmaya ve açıklığa kavuşturmaya yarayacaktır.

BİBLİOGRAFYA

(1) C. MORAWITZ : «Les Finances de la Turquie» Paris 1902.
A. Du VELAY : «Essai sur l'Histoire Financiere de la Turquie» Paris 1903.
E. Pech : «Manuel des Societés Anonymes Fonctionnant en Turquie» İstanbul 1911.

(2) Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası - 31 Mayıs 1332 - sayı 61 - 63.

(3) Düstur - Cildi Salis - s. 484 - 497 19 Ekim 1289 -1874- de yürürlüğe giren bu nizamname sonra 1912 yılında Umum Borsalar Nizamnamesi ile yürürlükten kalkmıştır. Daha sonra 1339 (1923) de «esham ve Tahvilât Borsası Nizamnamesi» çıkarılmıştır. Nihayet 16 Mayıs 1929'da «Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu» yürürlüğe konmuşsa da, yabancıların ve yabancı kurumların aradan çekilmiş olması dolayısiyle özellikle esham ve tahvilât üzerindeki muameleler hemen hemen durmuştur.

(4) Dışa bağlı borsa oyunlarının ekonomiye verdiği zararların en ilginç örneğini 1928'de neşrolunan Borsa Rehberi'nin 22 - 29. sayfalarında Ticaret ve Sanayi Bankası müdürlerinden Mazlum Bey'in «İstanbul Borsasının Tarihçesi» adlı makalesinde görmekteyiz. Olayı aynen yazarın dilinden aktarmayı faydalı bulduk: «1890 senesine kadar borsada zikreşayan bir vakıa zuhur etmemiştir. —Bu ne kadar doğru herhalde yazar da bilmemektedir— Ancak o tarihte selâhiyeti fevkalâde ile Osmanlı Bankası direktörlüğünde bulunan Sir Edgar Vincent, tabiri mazur görülsün, tatlı bir rüya görmüş ve rüyada Transval'e vuku bulacak bir seyahatin kendisine milyonlarla altın temin edeceği ilham olunmuştur. Sir Edgar Vincent cenapları bu rüyayı gördükten sonra artık yerinde duramadı. Transval'deki o mevhum altın madenlerine doğru seyahate çıktı. Daha mahallî maksude vasıl olmadan Transval diyarında pek zengin altın damarları bulunmuş olduğunu telgraflar yağdırarak bankasına tebşir etti. Bu tatlı havadis bir kayei misal etrafa yayıldı. Mumaileyhe bir sathî cevelandan sonra İstanbul'a avdet ederek o güne keen bu mihannil altın defineleri hakkında sitayişlerde bulundu. Söz söyleyen o devrin Osmanlı Bankası direktörü olduğundan bittabi hemen ok

tesirini gösterdi ve herkes milyonlar kazanmak hevesine düşerek kucaklar dolusu esham aldı. Vuku bulan bu iştiralara direktör cenapları bi perva satışla mukabele etti ve işin bilnetice bir rüya olduğu anlaşılınca, esham hamilleri serrahe dökülüp borsa yolunu tuttular ve ellerindeki rengârenk kâğıt parçalarını yok bahasına sattılar. Osmanlı Bankası bu alışverişte 2 milyon lira zarar etti. Binaenaleyh o tarihin o acı sayfesi de bu suretle kapandıktan sonra tatlı rüyasının semeratı latifesini iktizaf etmiş olan Sir Edgar Vincent'nın Paris ve Londra komiteleri arasında keyfiyeti azli uzun müzakerete kapı açmış ise de, neticede İngiliz havası galebe çalarak mümalayh memuriyetinde ipka edilmiştir...»

(5) A. FRANCHINI STAPPO «İ Banchieri di Galata» Rassegna Economica, Vol. 37 N. 2. (Marzo-Aprile 1973, s: 343 - 361).

HAVA MUAMELATI VE İSTİKRAZAT

(adlı risaleden)

YAZARI BELLİ DEĞİL

Baskı tarihi : 1293 (1877)

1877'DE BASILMIŞ HAVA MUAMELATI VE İSTİKRAZAT, ADLI RİSALE
(yazarı belli değil)
S : 29 -

İnsan için âlemde akçesini, evini, aklını, vucudunu telef edecek konsolid oyunlarından (borsa oyunları) daha mukrip (tahrip edici) illet tasavvur olunamaz. Şimdiye kadar konsolide oyunları ile meşgul olanların ahvali bir melalini gördük ve aynı esefle görmekteyiz. Nice hanemanlar (aileler) batmış, nice hanedanlar müzmehil (batak) olmuş ehil ve asil sahipleri kemali yeisden kendini idam edip ciğerparelerini yetim ve fakir bırakmıştır. Birçok memurin birçok tüccar, birçok ağalar, birçok dükkâncılar, birçok esnaf onbeş yirmi sene içinde müteayibesile (emeği ile) kazanmış ve halen ve istikbalen vasıtayı saadet hali bulup familya ve akrabası içinde namusu ile yaşayabilmeye kâfi görmüş olduğu nakidini konsolide belasıyle yirmi otuz günün içinde kayıp ve telef edip eli böğründe kalmış ve ne yapacağını bilemeyip müebbeden bir hali düçret (ümitsizlik) ve meyyusiet içinde mahf olup gitmiştir. Bu biçarelerin nazarında konsolide oyunu öyle zalim ve zülmettir ki, içinde nokutucani şabesinde (gençlik) olan mameleki ilelebed medfun (gömülü) hakkıhelak ve en aziz ümitleri malmurei (içine alan) turap (toprak) ademi ebedi ve istihlâk olmuştur. Bu ne derece nazarı nefret ve nefrin (dehşet) ile bakacakları muhtacı beyan değilse de ne çare ki, son pişmanlık para etmez (kârı evvelde kişi akibet endişe gerek). Bu türlü belâya duçar olan biçarelerin elakıl meni itikad bigayrı fahvası ile (anlamı) amil olanlara göre bir numunei ibretfeza olduğu için, vesileyi intibase olmak üzere iptidaden ne takrip dilfirip (çekici) bu hale giriftar olduklarını izah ve tavsilâtı ile beraber bir de misal getirelim. Safdil bir adamı neferin, bir müsfit ve hilakâra tesadüf eder ve hemen mükalemeye geçerler.

Hilekâr — Buyurunuz efendim zatı aliniz şimdiye kadar konsolide işlerinde zannederim bulunmadınız?

Safdil — Hayır bulunmadım ben konsolide işlerini bilmem.

Hilekâr — Yazık efendim, Allah bilir pek yazıktır sair işlerle beyhude yere ömrünüzü telef ettiniz, geçen gün birisi geldi ismini unuttum dört gün içinde onikibindörtyüzelli lira kazanıp gitti ve bu gibi nice nice sermayelere malik olurlar.

Safdil — Bu nasıl oldu, bizim bir İzzet Ağa vardı, o adam konsolide işlerinde batmış, sen İzzet Ağa'yı biliyor musun

Hilekâr — Maşallah, hiç bilmez miyim ya (aslında bilmiyordur) o biçareye ben de çok acıdım, lâkin ne fayda ki kahr olacak bir iki hilekâra çattı onlar âdeta akçesini çaldılar, hem de, Allah için, dedikten sonra. O adam nerede zatı alinizin dirayeti nerede efendim, ben doğru bir adamım bütün Galat ve İstanbul beni bilir; burasını biliniz ki cenabınız bu akılla, bu dirayetle konsolide işlerine girip de biraz kaldınız mı konsolide hanı sizden âdeta titreyecek ve o vakit binlerle kazanacağınız liraları göreceksiniz. Ben yalan hiç bilmem, bana hulku (karakter) doğru ve asil dersler, şimdi çok akçe koymayınız yalnız kırk elli lira ile bir bahşiş yapalım (Bahşiş istediği olan ile tezeyyün eder) gayıbetmezsiniz, lakin diyelim ki bir defa gaybettiniz, yalnız kırk lira kaybetmiş olursunuz kazanırsanız dörtyüzseksen lira bir günde kazanırsınız.

Safdil — Öyle ise haydi bir şey yapalım hem ben şimdi sana doğrusunu söyle-

yeyim kendimi meth olmasın böyle şeyleri akılla çok çabuk bulurum, bir de bende başka bir şey var büyük yerlere giderim, her ne havadis var ise onları herkesden evvel işitirim, bu iyi değil midir?

Sahtekâr — Aman efendim ne buyurursunuz, nasıl iyi değildir bütün iş beyan buyurduğunuz şeylerdedir; Allah için durmayınız, zatı alinizi biliyorsunuz ne kadar takdirseverim (ki o ise yalnız bir iki saat evvel tanınmış adamdır) vakit gaybetmiyelim işte bu misli ve daha sair beyana birçok türlü desiselerle biçare adamı iğfal eder kırk lirayı elinden alır. O kırk lira ile biltesadüf iptida kazandığını ortak o biçarenin boynuna takdı gitti, zavallı safdil kırk liradan lânet olup oynamağa başlar, ta ki varını ifna eder. Zarar ettikçe o mevşuk mahfeli bulur bizim liralar gitti, bu nasıl oldu Aman efendim siz ona bakmayın sebebi vardır Londra'daki vukuatı işittiniz mi (hiç vukuat yok) bir de Amerika'da bir zat var idi ki âlemin en büyük tüccarı idi bu adam bu günlerde müflis olduğundan zatı alinize liraları kaybettiniz yoksa mutlak kazanacaktınız diye birçok delail ve esbab ortaya koyar; o da zaten kaybettiği liraları çıkarmak sevdai emeline düştüğü cihetle inanır inanmaz tekrar oynar tekrar zarar eder miktar olur parası az kalır. Sonra bir gün bir yerde bulunur haber alır ki maliye hazinesinden büyük bir istikraz olacak onun üzerine işittiği haberi hem sahi ve hem yalnız kendi bilir zanneder memnun olur. İşte şimdi sırasıdır der borsada kimse bu haberi bilmez diye borsaya gittim birkaç bin konsolide oynayayım şimdiye kadar kaybettiğim akçemi çıkarmak için bundan böyle tövbe edeyim bir daha oynamayayım diye kendi kendine söz verir ve bunun üzerine borsaya gider. Birçok oynar ve nihayet bir iki günde her ne ki kaldıysa onu dahi kaybeder. Hulasa sermayesini sermayeyi ciğersiz nedamına (hiçe) tebdil ile dar dünya kendisine zindan ve beyti elhazin olmuş olur. Tahkikatı sahiyeyi acizaneme göre konsolide oynamakla meşgul olanlardan (büyük oyuncular istisna olunur ise, büyük oyunculardan maksat kimler olduğu Galata'ca malumdur) doksansekizi gaybeder ikisi kazanır. Onlar da mutlak encamı sır edecektir. Bu ifadeyi acizem üzerine hatıra bir şey geliyor ki; öyle ise kaybolunan akçe ne olur niçin doksansekizi kaybedip yalnız iki kişi kazanmış olsun? Buna cevap vukuatı yövmiye verir, mamafih bendeniz dahi tarif ettim. Konsolide oynayacak kimse memur olsun, büyük rütbede, küçük rütbede bulunsun, esnaf tabib olsun, hizmetçi bulunsun, her ne ki bulunur ise bulunsun, evvel emirde o adam hem aklından hem vücudundan zayiate uğrar. Çünkü buna tevekküli (zihni) halinde asıl işine ve memuriyetine hakikile bakamayıp konsolide işlerine hasr efkâr edecektir ve daima hayaleti hesabı birçok liralar üzerine dair olacağından, mesaini dahi ona göre arttırması ve alış verişe asla dikkat etmemesi emiri tabii gibidir. Akıl ve vucude gelince zihni insaniyetn hasran böyle büyük bir gaf (korku) ve ümit ile iştigali beyin ve asabı tağgirat vehime ve cismiye ağrısile kalbin heyecanına, vucude intaç edecek sair müsibetin envai ve idadini etibba dahi teferruatı ile tadat edemez. Esbabı meşruadan hasıl olacak netayiç miktarı dahi şöyle dursun, konsolide oyunu ile meşgul olanlar içinde büyük oyunculardan başka yüzde doksansekizi zarar eder demiştik. İşbu ifademizi ispat edelim. Şöyle ki, meselâ Kerim Bey namı ile hariçten bir zat gelir elli kuruşa yirmibin konsolidenin havasını alır yarın konsolide biltesadüf bir kuruş fırlar ise yirmibin kuruş kazanmış olur. Yine merkum Kerim Bey yirmi binlik konsolideyi elli kuruşa alır yarın kırk dokuza inerse yirmibin kuruş kaybeder. İptida konsolide fırlamasından yirmibin kuruş kazandıydı, sonra kırkdokuz kuruşa tenzil etmesinden bir o kadar kaybetti. Demek ki ne kâr ne de zararı

var. Lâkin iş öyle değil. Kerim Bey yirmi bin kuruş kazanmış iken mübayaacısına tellaliye olarak beşyüz kuruş verdiği gibi, gaybettiğinde yine tellaliye namı ile beşyüz kuruş mübayaacısına vermiş olmasından Kerim Bey'in badei nazarda talihi musavi görünüyorken on lira zarar etmiştir. Demek ki, talihi musavi değil idi ki Kerim Bey on lira kaybetti. Eğer talihi musavi olmasa idi birden üç dört bin kuruş zarar eder idi. Misalimizde Kerim Bey'in şansı denk göründüğü halde 10 lira zarar etti. Şöyle ki ekseri konsolide her dakikade farklar eder. Bazı birkaç para çıkar ve bazı birkaç para tenzil eyler. Borsada gayet ehil yerz (şerefli) ve namuslu mübayaacılar vardır onu gördüm, lâkin Kerim Bey gibi adamları imha edecek hilekârlar da bulunur. Meselâ Kerim Bey'in mübayaacısı bu işe girdiği anda farzedelim ki konsolide tam elli kuruş onbeş para olsun ve merkum mübayaacı yirmi binlik konsolideyi elli kuruş onbeş paraya alsın ve yirmi dakika daha borsada kalsın. O yirmi dakika zarfında borsada konsolide bittabi inip çıkar. Meselâ elli kuruş onbeş para iken elli kuruş yirmi iki paraya çıkar sonra yine elli kuruş oniki paraya kadar tenzil eyler. O arada Kerim Bey'in mübayaacısı bir müddet sonra borsadan çıkar, ola ki Kerim Bey mübayaacısının odasında beklese dahi mübayaacı Kerim Bey'e der ki yirmibin konsolidinizi elli kuruş onsekiz paraya aldım, o ise elli kuruş onbeş paraya almıştır. Diyelim ki Kerim Bey buralarını tahkike kalksın hakikate muttali olmak mümkün değildir. Soracak olanlara evel konsolide elli kuruş yirmiiki paraya kadar çıktı derler. Benim mübayaacım kaça aldı diye bir sual soracak olsanız, biz ne biliriz cevabını alır hem mübayaacısı elinde muhtelif fiyatlarla birçok binlik konsolide daha olduğu için, Kerim Bey hakikati hale muttali olması mümkün olamaz. Mübayaacı konsolidi elli kuruş onbeş paraya almışken Kerim Bey'e elli kuruş onsekiz para üzerinden hesap verdi, sonra o gün yahut ertesi gün yahut üç gün sonra Kerim Bey bu konsolidi tekrar satmağa mecburdur (Zira iptida dahi beyan eyledik hem de tabiidir elindekini sonra satacaktır). Kerim Bey satacağı halde yine mübayaacısı borsaya gidip satacaktır. Mübayaacısı borsaya gider, diyelim ki konsolide kırkdokuz kuruş onbeş paraya tenzil etti. Mübayaacısı hemen yirmibin konsolideyi kırkdokuz kuruş onbeş paraya satar, lâkin borsada yine bir müddet tevakuf eder. Başka işler yapar, konsolid ise her anda değişir. Meselâ kırkdokuz kuruş onbeş para iken onsekiz paraya çıkar ve yine onsekiz paradan kırkdokuz kuruş dokuz paraya iner. Mübayaacısı borsadan çıkar biçare Kerim Bey'e demez ki kırkdokuz kuruş onbeş paraya sattım. Der ki kırkdokuz kuruş oniki paraya sattım. Demek ki, bu muamelede Kerim Bey yalnız yirmibin kuruş kaybetmesi lâzımken bir veçhe bala olup satışta altı para daha zayit ve noksan gösterilmesinden ve hesaba her bir para yirmibeş kuruş olduğundan her binlik konsolide yüzelli kuruş ve Kerim Bey'in yirmibin konsolide alıp sattığından tellaliyeden başka üçbin kuruş zararlı çıkarılmıştır. Ertesi günü talihi yaver olacak diye yine oynayacak ve konsolidenin fiyatı elli kuruş onbeş para iken yine yirmibin konsolide alıp ve bağde misal fırlayıp da ellibir kuruş onbeş paraya satsın. Çünkü bir veçhe bala olup satışta yok yere beş altı para gaybedeceği hasebile yirmibin kuruş kazanmış olması lâzım gelirken yalnız onyedibin kuruş kazanacaktır. Hulasa talihi musavi olup yirmi bin konsolidede yirmibin kuruş kaybedip yirmibin kuruş dahi kazanmış ve bu halde kâr ve zarar karşılanmış iken balada malum olduğu üzere tellaliyeden başka Kerim Bey altıbin kuruş daha zarar etti. Zira zarar ederken yirmiüçbin kuruş verdi, kazanırken yalnız onyedibin kuruş aldı. Bu da her defa vaki olur buna sermaye mi dayanır? Şimdi bu adi ve baya alım ve satımda bu kadar

zarar gördü. Repor ve depor işlerine gelince, kendi repora ya depora olacak yükselmeler ise en ucuz olur, vereceklerden ise en pahalı vereceği miktardır ve hiç bir şey anlamaz ve repor ve depor işlerinde konsolid alıp satmış kadar tellaliye verecektir. Bu kadar zarar ve hasar üzere bir de büyük oyuncuların manevralarından dahi nasıl cisim cisim zararlar görür. Meselâ Kerim Bey elli kuruşa yirmibin konsolide alır ve onun üzerine borsaca bir haber neşrolunur altın tenzili iltizam eder olanlar o haberi elvanı cazibe ile tersim ve tecessüm (gerçek göstermek) edip fevkalâde ehemmiyet verirler konsolide dört beş kuruş mutlak tenzil edecek derler ve yalandan kendileri dahi birkaç bin konsolide satarlar. Biçare Kerim Bey bu hali işitir ve borsada hayli konsolide satıldığını da haber alır sermayesi görür ki, topu seksen veyahut yüzbin kuruş kadardır. Şimdi bu havadis sahi olup da konsolide dört beş kuruş tenzil ederse sermayesi olan yüzbin kuruş birkaç saat içinde kâmilen mahvolur. Binaenaleyh büyük huf ve telâş eder mübayaacısına der ki elli kuruşa aldığım yirmibin konsolidi hemen borsaya git sat, şimdi biraz zarar edelim. Mübayaacısı gider kırkdokuz kuruş yirmi paraya satar gelir. Kerim Bey on onikibin kuruş yine zarar eder de memnun ve müteşekkir olur ki büyük zarardan kurtulmuştur. Sonra Kerim Bey ve Kerim Bey gibi olanlar artık konsolide bundan böyle tenzil edecek efkârına sahip olurlar. Gider birçok konsolide satar büyük oyuncular bilirler ki hariçten gelenler birçok binler konsolide satıyorlar onun üzerine işi çevirirler maliye hazinesi büyük bir istikraz etmektedir, imzalar kondu diyerek her taraftan havadis neşir ve işaye ederler. Konsolide birçok kuruş fırlayacak diye satanları iğfal ederler. Yine Kerim Bey ve Kerim Bey gibi hariçten olanlar büyük zararlara giriftar olmamak için sattıkları miktarı hemen birkaç para daha pahalı satın alırlar. Oradan dahi diğer zararlar görürler. Kerim Bey ve Kerim Bey gibi olanlar artık bu defa şüphesiz konsolide fırlayacaktır derler, tekrar alırlar. Büyük oyuncular konsolide tenzil edecek diye tekrar havadis neşrederler. Kerim Beyler tekrar huvuf ve telâşa giriftar olurlar ve şayet tenzil için neşrolunan havadisin ademi sıhhatine vakıf olup da aldıkları konsolidenin birkaç para tenzil etmiş iken satmazlar da sebat ederler ise dahi yine hiç kârları olmaz. Haklarında iş daha fena olur. Büyük oyuncular yine ısrar ederler ve konsolide satarlar. Konsolidenin fiyatı tenzil eder. Hem ikafe (korkutmak) için yalnız Dersaadette değil Londra ve Paris'e telgraf keşide edip satarlar. Orada dahi tenzil edildiğine dair telgraflar gelir, likidasyon da hulul eder. Kerim Bey ve Kerim Bey gibi olanların büyük sermayeleri yoktur ki havayı düzeltebilsinler, yani aynen konsolide alsınlar icap eder. Onbeş günde repor versinler artık o vakit reporu görmeli onsekiz yirmi paraya çıkarırlar yani her bin konsolide için beşyüz kuruş repor olurlar. Hulasa büyük oyuncular dikkat ederler, halk kanuni taraftan gider ise onlar öbür taraftan giderler, böyle olmaz ise kazanamazlar. Halkın iktidar ve malumatı az telâş ve hufii çok olduğundan büyük oyuncular istedikleri gibi fiyatları çevirirler. Bir de bazı zevat var ki her zaman konsolid oynamaz, lâkin bir istikraz olacağını işitir veya politika havadisini vaktiyle haber alırlar ise güya bir sureti sahiyede gidip oynarlar. Mamafih bu takımın dahi konsolide işlerinde sırları çok olur. Çünkü işittikleri istikraz ise biltabii kendi kendine olmaz Deraliyede veya Avrupa'da bankerlerle olacak böyle bir istikraz mukavelesine müracaat olunduğu mükriz olacak bankerler ve dostları bildiklerinden tedrici ve envai tertibat üzere konsolide alıp fiyatını fırlatırlar ve istifade ederler ve ondan sonra istikraz aktedilirse nihayet yalnız bir iki kuruş daha terakki edebilir, yok istikraz mukavelesine hüsnü

feysal (netice) verilmeyeceğini anlarlar ise yine tedrici satarlar. Konsolid tenzil eder çünkü kesbedeceği rengi onlar herkesden alabilirler. Politika havadisi ise hemen hiç fayda vermez dense sezadır (Eğer büyük bir muharebe değilse). Böyle politika havadisi ekseri büyük oyuncularımızın aleti istifadesi olur. Milyonlarla oynamağa mukadder olanlara konsolidenin tenzili oluverirse o vakit o havadise ehemmiyet verirler. Tenzil oluvermez ise hiç ehemmiyet vermezler, belki hayırdır diyerek başka mana verirler ve bunlara karşı konacak olsa, yani yok bu fena havadistir konsolide düşecek diye birkaç kişi gidip birkaç bin konsolide sattılar mı iptida yirmi para kadar veya ziyade muvakkaten tenzil edebilir sonra fırlamasına murad eden büyük oyuncular gidip Avrupa ve Deraliye borsasında birçok bin konsolide büyük adetlerle olurlar. Gayet güzel havadis ile umuru maliyenin kesp intizam eylediğini neşrederler. İptidaki zuhur eden havadis sahi ise dahi borsa hükmünü bozarlar. Birçok konsolide almaları hasebile konsolide terakkiye yüz tutar tutmaz o havadis üzere hariçten binlerle satanlar görülür ki bildikleri havadisin borsaca hüküm ve tesiri yoktur. Çok zararlar etmemek ve işten çıkmak için sattıkları miktar kadar tekrar satın alırlar. Artık onun üzerine tabiatile piyasa fırlar zarar ederler. Hülasa bütün vatandaşıma acizane tavsiye ederim ki Allah için hiç bir vakit konsolide oynamasınlar, paraları varsa aynen konsolide olup altı ayda bir kere faiz alırlar. Bu cihete diyecek yok, lâkin havasını oynadığı mı zar etmek, harap olmak emri mukarrerdir. Bendeniz borsa komseri tayin olunmazdan evvel buna dair merak edip bir hayli şeyler mütalaa eyledim, şimdi her an işin içindeyim, kendi gözümle görüyorum, bu arada vaki olan envai mahkemelerden dahi buraları anlarım. Birçok zevat var ki konsolide işlerinde yüklü zararlardan sonra gelip nasıl yapalım biz harap olduk, çok ziyanlar gördük diye sual ederler. Kendilerine zararı nasıl ve bu işden ferağ olmaları için çok nasihat ederim. Nasihatı acizanemi nazarı itibare alanlar arta kalmış bir şeyleri varsa kalmışsa onları korumuş olurlar. Yok gaybettiklerini kazanmak sevdasına düşüp ısrar ederlerse bütün bütün biterler. Mübayaacılar vardır ki onbeş sene konsolide işleriyle meşgül ve kendileri gayet zeki ve fatin ve dirayetli adamlardır. Mamafih mübayaacı kendi hissesi için hiç bir vakit büyük konsolide alıp satmaz, yalnız tellaliye ile iktifa eder. Eğer konsolide oynamak iyi bir iş ise işte mübayaacı her an borsa ve hileden korkmaz ve tellaliyeye bir para vermez kaporaya dahi ihtiyacı yok, emniyet ederler. Her veçhile malumat teması var o oynasın. Mamafih kendi hesabı için büyük konsolide bile oynamaz. Mübayaacılardan şayet oynayanlar bulunur ise onlar dahi biter. Başka bir şeye dahi dikkat buyurulsun konsolide hanı içinde konsolide hava mamelatını icra edenler altıyüz kişiden fazladır. Bunların hiç bir sanaatları yani cemiyeti beşeriye ile harf (temas) ve sanayie dair bir mübadeleleri yoktur, işleri havadır. Bununla beraber odalar için ağır icarlar, müteaddit uşakları var. Her uşağa ayda dört beş lira verirler. Kendi haneleri var, familyaları var, teayyiş ederler (geçinirler). Hulasa bunca masarifleri olup ayda ikiyüz üçyüz lira sarfederler de ekseri ehli servetten dahi olurlar. Bu akçe nereden çıkar? Bittabi hariçten gelen şunun bunun akçesidir. Bendeniz kadri duayiyeyi cenap tacidaride bulunduğum memuriyet hasebile daima işim Galata halkı iledir ve işbu risalei acizanem mükalatı hak sevmeyenlere pek gran (ağır) geleceği tabiidir. Lâkin hemcinsime acizane bir fayda sağlamak ümidi benim için her şeyden mukaddes olduğundan buralarını bila itiraz arza giriştim. Hulasa yine tekrar ederiz ki insan her ne sınıfattan bulunur ise bulunsun konsolide oynamaktan içtinap etmelidir.

DERVİŞ MEHMED PAŞA: KİŞİLİĞİ VE EKONOMİ ANLAYIŞI

(NAİMÂ'DAN AYNEN)

Halil SAHİLLİOĞLU (*)

On yedinci yüzyılın önde gelen tarihçilerinden Naimâ (Mustafa Naim Efendi), sadrazamların, ölüm veya idamları üzerine bunların uzun uzadıya anlattığı yönetim dönemlerinden ayrı olarak, bir kere de toplu bir şekilde özgeçmişlerini (biyografilerini) vererek kişiliklerini ortaya koymaya çalışır. Derviş Mehmed Paşa için de bu yöntemini uygulamıştır. Adı geçen paşa felç olup devlet işlerini döndüremeyecek ve sağalıp görevi başına dönemeyecek duruma gelince, uzun danışma ve çekişmelerden sonra sâdaret İbşir Paşa'ya yöneltilmişti. Hastalığının üçüncü ayına girerken ölünce, sırasıdır diye, Naimâ bu paşanın özgeçmişini ve kişiliğini ortaya koyan davranışlarını ve bu davranışları onun ekonomik anlayışıyla açıklamaya çalışmıştır. Naimâ'nın arap harfleriyle yayınlanan tarihinin bu faslını aşağıya olduğu gibi aktardık ve Üniversite Kitaplığında bulunan yazmalarıyla karşılaştırarak metnin anlaşılmasını ve yorumlanmasını zorlaştıran bir iki yanlışı düzeltmekle yetindik.

Sadâret görevini 20 Mart 1653'ten 29 Ekim 1654'e kadar üstlenen Derviş Mehmed Paşa 13 Ocak 1655'te felçli olarak ölmüştür. Naimâ aşağıdaki fasılda Paşa'nın özgeçmişini anlattığı için bunun üzerinde durmayacağız. Ancak Paşa'nın ekonomik anlayışı ve bu anlayış içindeki davranışı ilginçtir. Bundan siyasî iktidarın ekonomik iktidara dayanma gereği ve ekonomik iktidarın da siyasî iktidara hareket serbestisi verdiği ve bunların birbirini pekiştirdiği çıkarılabiliyor. Nitekim İbşir Paşa, zenginliği ve kredisi dolayısıyla Derviş Paşa'nın kethüdası Ali Kethüdâ'yı defterdar yapmıştı. Naimâ'nın bununla ilgili bölümünü aşağıya aldık. Zulüm veya rüşvet yoluyla para sızdırarak halka yahut devlete yük olmadan beğlik sürme ve beğliği zengin olma aracı olarak kullanma yöntemi söz konusudur.

Derviş Mehmed Paşa, eski bilgelerin (kudemâ-i hükemânın) doğal kazanç ve zengin olma yollarının tarım (ziraat), ticâret ve beğlik (emâret)ten geçtiğini söylediklerini meclislerinde anlatmış olacak ki halk

* **Halil Sahillioğlu :** İ. Ü. İktisat Fakültesi, İktisat Tarihi Profesörü.

arasında bu sözleri yayılmıştır. Sanayi de öncekilerle birlikte **doğal kazanç** yollarından biri olarak saymışlar ise de, esnaf ve lonca örgütü içinde sanayici güçbelâ kendi geçimini sağlayabiliyor diye Paşa bunu hesap dışı tutmuştur. Sanayici esnafın kazancının zengin tüccara gittiği mülâhazası da bir «putting out» durumu içerir. Beğliğin, zengin olmanın doğal yollarından biri sayılmasında, paşanın davranışları bunun pasif bir beğlik ve üretimden pay almak, vergilendirmek şeklinde paylaşım içinde yer alan pasif bir beğlik anlamadığı aksine durumunun ve mevkiinin sağladığı kolaylıklardan yararlanarak aktif şekilde diğer doğal kazanç yollarına, tarıma ve ticarete sermaye yatırarak, gerçi gene paylaşım içinde yer alan fakat yatırdığı sermayenin kârını alan aktif bir beğlik anlıyor. Arap şeyhleriyle Havr'ları (alçak toprakları) ektirmek, adamlarına sermaye vererek ticaret yaptırmak, faizle parasını işletmek gibi işlere giriyor. Halka narhtan ucuza et satışı yapması da modern belediyecilikte başvurulan tanzim satışı uygulamasına örnek vermiş sayılabilir.

Bir devlet adamının dolaysız olarak ekonomi ile uğraşmasının doğru bulunmadığını Derviş Paşa da biliyordu. Ancak Naimâ'nın da yorumlamak istediği gibi, halkın geçimine darlık yaratacak tekel durumu yaratmak ile sınırlı olmalıdır, fikrindedir.

★★★

Müşârûn ileyh felç ârızasıyla hasta ve amel-mânde olmağla mehr alınup İbşir (29.10.1654 - 11.5.1655)'e gönderildikde elem-i azl şiddet-i maraza sebeb olub mâh-ı Rebiülevvel'in beşinci güni (13.1.1654) vefât eyledi. Nukud ve eşyâ kati çok cümleden doksan beş bin filori (altın para, resmî kuru 120 ve piyasa değeri 170 akçe idi, kise ise beş yüz guruştur) ve sâir nukud ve cevâhir ve âlât-ı zer ü sim ve tuhaf ve nevâdir ki müddet-i ömründe cemitmiş idi, bundan mâ-âdâ kethüdası Ali Ağa (1) pâdişâha buluşub defter-i emvâlini teslim etdikde hâric-i ez-

(1) Naim VI. 49 - 51 1065.21. Naimâ'nın Ali Kethüda'yı, gösterdiği bu doğruluktan ve de zengin ve büyük bir kredisi olan bir kimse olarak defterdarlığa getirilişini anlatan bu pasajını, çağının esprisini yansıtan bir belge olarak aktarıyoruz :

> Ol esnâda vezir, merhûm **Derviş Paşa**'nın kethüdası Ali Ağa'yı çağırdub hıl'at 'giydirmek istedi'. Ali Kethüda ilbasda tevakkuf idüb «Sultanım ne hidmet içündür?» didikde, «hele giy, ba'dehu bilür-

defter habâyâdan olmak üzere cevâhire müteallik tulâf-ı nâdire ile mâlamâl iki sandık ve bundan mâ-âdâ murassa hançer ki mubalaga tarıkıyle biner kise akçe kıymet takdir olundı dirler, padişâha teslîm idüp sadâkatini izhâr eyledi. Bunlardan mâ-âdâ sâir ecnâs-ı emvâl ve eşyâ ve kürkler ve kumaş husûsen cebehânesine zer-nişân tüfekler ve süyûf-ı gûnâgûn ki değme hazinede nazıyri bulunmaz nevâdir idi. Cümlesi hassâ-i hümâyûn içün kabzolundı. Vezir-i müşârun ileyh Çerkesiyyü'l-asldır. Tabanı Yassı Mehmed Paşa (18.5.1632 - 2.2.1637)'nın kethüdası iken vezâretle Şam eyaleti virilmiş idi. Tâ ağalığı zamanından beru mâldâr ve zî-kuvvet olmağın mültizimlere ve paşalara ve sâir ashâb-ı hidemâta akçe virüb imâl iderdi. Dâimâ artırmakda idi. Ve taraf-ı Devlet-i Aliyye'de taayyüni olmağla akçesine cefâ olunmayub vaktiyle edâ olunup ribh-i azîm husûle gelürdi. Bu tarıyk ile iki bin kiseden ziyâde nukuda nâil olmuş idi. Şam vâlisi iken kapusı mükemmel olduğına binâen Bağdad fetholundukda, Eyâleti, Hasan Paşa'dan sonra buna virilüb diyâr-ı Irak'ın imârı kendüye sipâriş olunmış idi. Bir kaç sene mütevâliyen Bağdad'da olub gereği gibi şen ve abâdân itmiş idi. Basra semtinden Hind ve Acem'e nukud gönderüb tuhaf ve emtia ve lülü getürtüb münâsib mahallere gönderüp mahsûl-ı eyâletden mâ-âdâ senevî bin kise kadar ticâretten hâsıl iderdi.

---

sün» didi. Ali Ağa yine libs-i hil'atdan ibâ idüb «Devletlu efendim ne içün idüğini kulunuza buyurun, liyakatım olan hidmet midir bileyim» didik de: «elbette giy» diyu ibram olunmağın hil'atı Ali Kethüdanın düşüna vaz'etdiler «Allah mübare eyliye, Padişâhımız seni baş defterdâr eyledi» didikde «Ali Ağa ayağına sarılub» Devletlu sultanım, lillâhi ve resûlihi, ben 'uhdesinden gelmeğe kadir değilim. Bir sâlih ve mütedeyyin vezirsin mâ lâ yutak tahmil etmezsin, bu hidmeti 'uhdesinden gelmeğe kaadir bir ehline ihsân eylen, kulunuzı her ne hidmete istihdâm idersen kulluk iderim» deyu kemâl-ı mertebe izdırâb ile isti'fâ ve izhâr-ı 'acz ve bükâ eyledi. Vezir gayri cevâb-ı mülzim bulamayub mükâbere suretin gösterüb gazeb âlûd kaşların çatub:

«Bî-ma'nâ 'inâd eyleme, sana defterdarlık şevketlu pâdişahımızın kariyhalarından zuhûr eyledi. Seni bu hidmete lâyık gördüler. Var istikamet eyle, hidmetine mukayyed ol» deyüb yüzünü taraf-ı âhara tahvil eyledi. Ali Ağa nâ-çâr girü çekilüb taşra çıkdı. **Ali kethüda iken** defterdarlık ile **Ali Paşa** 'unvanın buldı.

Hikâyet : Esrâr-ı devletden bî-haber, ekâbirden bir kasırü'n-nazar mevkufâtı'ye dimiş ki «Be hey Efendi Devlet-i 'Aliyye'de beni âdem nev'ine kaht mı vâkı' oldı? Bu kadar a'yân-ı mühterem ve umûr-dide, ahvâl görmüş eski âdemler var iken vezir-i cedîd **Ali**

Bundan mâ-âdâ Bağdad'da Zaafaraniyye ve Ebu Garib ve Rıdvaniyye havrların ki arazi-i Havran'dan münbitdir. Kuvvet ve aşiret sâhibi bazı şuyûh-i urbân ile ber-vech-i müşâreket ekdirüb biçdirüp anbarlara sığmaz mahsûlat peyda etdirirdi.

Ve Acem memleketinden yaylak içün Şehr-i Zor sahrâlarına çıkan ulus tâifesi ki kati vâfîr koyun terbiye iderler, kârları odur, anlardan koyun iştirâsına bir ağasını tayin idüb vâfîr akçe ile irsâl iderdi. Ucuz bahâ ile bir kaç bin koyun alub Bağdad'a gelinceye dek latîf meralara tevzi ve raiy ettirirdi.

Ve Bağdad'da bir kaç yerde kassâb dükkânı yapdırup kendu ganemeleri zebholunub tayinâta virildikten sonra narhından bir akçe aşağı halka dahi furuht iderlerdi. Kezâlik bir kaç yerde furun yapdırub levend ve iç oğlanı ve ağavât on bin âdeme ekmek virildükten sonra halka da furuht iderlerdi.

Bir kaç sene bu sıyâk üzere Bağdad'da eğlenüb kendu matbahına ve etbâ ve levendâtı tayinâtına ve dâbbelerin alef ve alıykına halkdan

---

Ağa gibi hâdis âdemi defterdâr eylemek kati ağreb ve Ali Ağa'nın dahi bu kadar ibâ ve isgnâsı andan a'ceb değil midir?».
Mevkufâtı, 'akılâne cevâb virüb:
«Sultanım bu dolab-ı müte'assirü'l-idâre yalnız ittilâ' ve ehliyet ile dönmez. Elde sermâye olmadıkça kuru boş söz ile iş bitmez. Fî zamanınâ Ali Ağa'nın sâirlere birkaç vechle meziyeti vardır. **Evvelâ paşası Derviş Paşa'nın Karun kadar emvâl ve eşyasının nakıyr ve kıymıyre varınca defterini bilâ cebr ve lâ ibrâm Pâdişaha virüb zerre kadar ketm ve ihfası zuhûr etmedi. Bundan mâ-'adâ hazinedârı ve cümle mahremleri muttali' olmadığı tuhaf ve cevâhir sundukalarını çıkarub bir nesne ketm etmemekle istikameti sâbit oldı. Bu doğruluğı hasebiyle kendünün emvâl-ı firâvân ve sermâye-i bî-hisâbı mahfûz kaldı. Ve bu vecihle müstakıym ve kuvet ve miknet sâhibi olduğundan temşiyet-i umûr ve tedârik-i mühimmatda usret çekmiyeceği bilindi.** Defterdâr olanlar beher hal zî-kuvvet ve sâhib-i yesâr olmağa muhtâcdır ki mîrîye suret-i nizâm virilinceye dek ihtiyâc zuhûrunda mâldar kenduye i'timad idüb lâzime-i iflâs olan tama' ve hiyâneti havfından cümlesi emîn olub te'âti ve te'âmülden ictinâb etmiyeler tâ ki hüsn-i zanna mebni olan mu'âmelât dâiresi nesk-ı nizâm üzere devreyliye. Lâcerm Kethüda Ali Ağa'nın surî ve m'anevî liyakatı geldi göründi.»
deyüb iskât eylemiş. Ve illâ hakk-ı kelâm budur ki Ali Ağa'nın sermâyesini harcetdirmek içün defterdâr etdiği Ali Ağa'nın kabulden imtinâ' idüb feryûd etdiğinden ma'lûmdur.

akçe ile şey almayub kendu şeyini virüb ve ziyâdesini furuht idüb emvâl-ı azîme peydâ iderdi.

Bağdad'dan azlolundukda yüz bin guruşluk gılâlı der-anbâr bulunmuşdı. Gelen mütesellime virüb ve vilâyet ayânının kibârına tevzi idüb cümle gılalını nakıd etdikten sonra Bağdad'dan öyle çıkmıştı.

Kezâlik etbâına virdiği yıllık melbûsât dahi böyle tedârik olunub çukayi Haleb'den ve sâir metaı ve destârı Hind'den getürtmek içün beher sene ticâret ve emtia ahvali bilür ağlardan birini Haleb'e ve birini Basra'ya ve birini Hind benderine gönderüb felâ akal her birine yüzer kise sermâye virüb gönderürdi. Meselâ Haleb'den pişîn akçe ile saya çukanın zirâını üç buçuk guruşa alup Paşa'sının fermânı ve uluvv-i câhı kuvvetiyle yükeldüb Diyârbekir'e getürüb andan kelekler ile Bağdad'a gelürdi. Gümrük ve sâir harcırâh ve tekâlife ihtiyâc yok. Bağdad'da ol çukanının zirâını yedi esediye virürlerdi. Kendüye ve etbâına iktiza iden iydiyye kabzolundukdan sonra kusurı tüccâra virlürdi. Ve masrûfun bahası bey itdiğinin fâidesinden husule gelecek mertebe fâideler itmişdir. Gerek kumaş ve kutni ve gerek destâr ve sâir Hind metâi dahi bu sıyâk üzere gelürdi.

Hulâse-i kelâm bu kadar bin asker ile bu kadar sene mülebbes ve şab'ân ve müreffeh ve pür-unvân vech-i âsân üzere geçinüb vilâyetden gelen fevâid ve avâid hazinesinde kalurdı.

Ve hem zamanında vilâyet mamûr ve abâdân ve reâyâ âsûde ve şadumân olurdı. Kethüdâsından menkuldur:

«Selefimiz Haşan Paşa Bağdad'da vâli iken eyyâm-ı sayfda lâzım olan kavun ve karpuz vekil-i harc yediyle alınub beher kavun üç ve beher karpuz dört pâreye, üzüm ve sâir meyve ki paşa içün alınmış, böyle defter olınub hâh ve nâ-hâh beş kise meyve akçesi alınub vekîl-i harc ile ashâbı mükaseme itmişler.

Bağdad'da ise Şat taşub sonra hâlet-i ülâsına gelüb Şat kenârında ne mikdar yerleri basar ise üzerlerinde kavun ve karpuz ve sebze bostanları iderler ve bostanlara izin virüb öşür nâmına rüsûm olmak hidmetine şâti (2) mukataası dirler Hasan Paşa'dan yeniçeriler bu muka-

(2) Naimâ'nın basılı tarihinde (şatır) diye geçen bu mukataa bazı yazmalarda arapça (ya) harfinin (ra) gibi uzatılmasından ileri gelir. (Şâtı) kıyı anlamında olup metni açıklığa kavuşturur. Bak. Üniversite Ktp. T.Y. 6042, vrk 552.

taayi beş kiseye alub ve verdikleri meyve bahâsı nâmiyle yine beş kiseyi Hasan Paşa'dan almışlar.

Amma Derviş Paşa mukataa-i mezbûreyi bir âdemisine virdi ve kurb-ı Bağdad'da olan yerleri, mahsûs âdem koyub, kendüsi ekdirdi. Kendüye ve enderûne lâzım olandan efzûn meyve husûlunden sonra taşra ağavâtına varınca sâir tayinât gibi kavun karpuz tayinini virdikten sonra şehr içinde furûht eylediği meyveden ol âdeme beş kiseden mütecâviz fâide husûle gelüb mukataa rüsûmundan dahi mîrîye on bin guruş hâsıl oldı. Ve bu hali dahi ticâret hidmetinde olan ağasına virilen re-sülmalın her yigirmi guruşundan bir guruş fâideden virilmek üzere ücret tayin itmiş idi. Mezbûr ağa dahi Paşasının nâm ve şanı (ile kuvvet vecâhı ile) kendu malını ve gayriden mudarebe ile aldığı akçeyi dahi başkaca eşyaya bozub sâye-i veliyyünniamide vâfir ticâret ve intifâ ider imiş.

Derviş Paşa'dan sonra Murtaza Paşa dahi bu tarıyka sülûk idüb kuvvet-i mâliyye ile böylece idermiş. Lâkin bi't-tab' cevr ve teaddiye mâil olmağla Derviş Paşa merhûm gibi muntazam ve memdûh olamadı. Nitekim tafsili gelse gerekdir.

Bu nakl ideceğimiz kelâm kudema-i hükemâdan menkuldur. Bazı ukalâ-ı avâm Derviş Paşa'dan nakl itmişler. Dimiş ki

«İktisâb-ı mâlın vucûh ı tabiisi ziraat ve ticâret ve emâret bu üç şeye münhasırdır. Egerçe sınaât-ı mütenevvia dahi ber-vech addolunmuşdur. Ana göre dört kısım olmak iktiza ider. Amma ashâb-ı sanatın ekseri tedârik-i maaşlarından âciz olmağla sanatlarının fâidesinden kendüye ancak sedd-i ramak mertebesi kalub fâidelerinin fazlası ol sanatın tüccâr-ı zevilyesârına âid olagelmekle tarıyka-ı kisbi vücûh-ı selâseye hasr sahîh olur

Ve kuvvet-i câh ve uluvv-i nâm ne mertebe ise ticâret ve ziraatdan ol mikdar intifâ ola gelmişdir. Zira câh ve nâm sâhibine halk takarrub içün ve ba'de zaman husûle gelecek menâfi mülâhazasıyla hidmet idüb mâlen ve bedenen mesâi-i intifâında bulunurlar, ücret-i âcile istemezler. Halkın bir kısmı dahi şerrinden ve tasallutundan havfidüb menâfiinden hisse-i memulesin iskat ider. Ve belki intifâı içün ol dahi sa'yda olur.

Pes bu iki vech ile halkın ücret-i hizmetleriyle rub'-i mesâileri sâhib-i câha âid olub zaman-ı kalilde servet-i azimeye nâil olsa gerek-

dir. Her kaçan ki bir vâli ve hâkim ticâret ve zirâat ile islâh-ı mâl ve tevfîr-i irâd ve tedârik-i mühimmât-i lâzimeye kadir olmıya iki nevi beliyye-i azimeye mübtelâ olub dünya ve âhiret hasâretine uğrâr. Biri bu ki halkın elinde olan nukud ve emvâline müstevli olub zulmen ibâdullahın mâl ve eşyâsını gasb etmeğe mühtâc olub zümre-i zalemeden olur. İkincisi bu ki zulmen ve kahren halkdan aldığı malı iddihâr idemeyüb zaruriyâtdan olan me'kûlât ve melbûsât ve sâir bu makule levâzım içün sarf idüb tahsîli yine ashâb-i ihtikâr ve mürâbi ve tüccâr-ı gaddârlarına âid olub kendüsi sevâd-i vech ile mağbûn kalsa gerekdir. Manide mühtekirler ve mürâbi tâcirler içün kazanmış olur. Kendüye bu sû-i a'mâlın vezr ve vebâli kalur. Bu suretle hâkim tahrîb-i memleketden ve tefrîk-i raiyyetden gayri işe yaramaz, dir imiş.

Ve bazı ahlâk kitâblarında mülûk ve vüzerâya ve hükkâm ve ümerâya ticâret ve ziraatı layık görmemişler ve bu sanatlarda teatî ve iştigâl idenler dahi alçak ve rezîlü't-tab' olurlar deyu ta'n itdiklerinin aslı budur ki vüzerâ ve hükkâm yalnız cem' ve iddihâr-ı emvâl içün bu sanatları dâimâ kendüler işleyüb gayri kimseleri zorıbazu ile men eyleyüb ibâdullahın kâr ve maaşlarını tazyık idecek mertebe iştigâl eylemek adâlete mühâlif ve belki cevr-i sırfdır ve maksudı kendu zarûriyâtını tedârik ve mühtekirlerin gabin ve hilesinden kurtulacak mertebe sa'y olmayub mütlaka iddihâr-ı mal içün çalışmak ise ol suretde mürûvvet ve semâhata vâcib olan mekârimi terk idüb sûkiyler gibi şerâif-i insâniyetden münselih olmuş olur. Mezmûm olan budur, ve illâ ümerâ ve hükkâm mesârif-i lâzimelerini tedârik idecek mertebe sermayelerini imâl idüb zulum ile cem-i emvâl irtikâbına mühtâc olmıyacak kadar ziraat ve ticâret ile meşgul olmaları hirfet-i mahza ve sınaat-ı mezmûme değildir. Alelhusûs levâzım-ı etbâ ve iyâlini gördükten sonra inşây-i hayrât ve bezl-i ihsân ve meberrât ile keremkârlık eyliyen kibâra ne kadar enseb ve ahsen ve imâret-i bilâd ve refâh-ı ibâda bâis ne güzel kâr-ı müstahsendir. Selefde enbiyâ-i izâm aliyhimüsselâm ve havas-ı evliyâ ve sulehâ ve eimme-i müctehidin ve sâir-i ekâbir-i dîn bu sınaata ne tarıyk ile sülûk idüb ve nice tayyüş etmişlerdir, siyer ve ahbâr kitâblarında mesturdur.

Biz yine sadada rucû idelim: Mezbûr Derviş Paşa Bağdad'dan sonra Anadolı ve Haleb ve Bosna ve Silistre eyâletlerine mutesarrıf oldukdan sonra kapudan olmış idi. Mâldâr olmağla tersâne ve kapudanlık mühimmâtını kendüye çekdirmek içün Tarhuncı Paşa vezir iken çok nezâket etmişiydi. Ammâ mümkin olmayub kuvvet mâl ve câh ile Tar-

huncı Paşa'yı izâle ve kendüsi vezir olmışiydi. Badessadâre kendüsi ademi ihtiyâc sebebiyle bî-niyâzlık vâdisinde müsterîh olub her işi müstakıllen sâhibine sipariş idüb ve vezirlere âid olan avâid ve rüşvet ve hedâyâ her ne ise cümlesini mîrîye irâd kayd idüb a'dâ ve hüssâd iftirâsından emîn oldı ve evkatını zevk ve safaya sarf eyledi. Fâlic oldukda rûh-ı izâfisi olan mühr dahi İbşir'e gönderildikde mertebe-i sadâretden müfârakat gammı, iştidâd-ı illete sebeb olub, emânet-i hayât-ı müsteârın sâhib-i hakıykısına teslîm idüb müteveccih-i dârü'n-naîm oldı. Sinni yetmişe karîb bir pîr idi. Hâlen Vâlide Hamamı kurbunde olan Dikilitaş yanında Ali Paşa Camii hareminde defn olunmuşdur.

Mezbûrın hazinedârlığından çıkma Haleb'de sâkin Murtaza Ağa, ki Kilis ve Azaz voyvodalıkları zapt ider bir pâk meniş, cündi reviş ağa idi, nakl iderdi ki:

«Vezir-i müşârun ileyh sefer ve hazerde pâk meclise ve letâfet-i libâsa mâil mühteşem ve muvakkar kimse imiş. Taama ve nefîs ve lezîz mekûlât ve meşrûbâta ihtimâmı ziyâde ve tevâbiperver imiş. Sakalı köse misâl gâyet az olup bıyıkları tâ giribânından aşağı imiş. Her bıyığı iki sakal kadar var idi. Zâtı levendâne meşrebi, rindâne latifeye mâil mühteşem ve müterreffeh bir vezir idi. Destârı bir ucube şekl idi. Tarz-ı sipahiyâne hırtavî kıyâfetinde. Ammâ Mısır beglerinin destârına müşâbih kafesi misâl idi ve kevirlerinde nizâm ve müsâvât yok. Böyle bozuk düzen dardağın sarardı. Mezbûr Murtaza Ağa da paşasına taklid ile böyle bi ucube bozuk dardağın sararmış, rahimehümâllahu Taâlâ».

Naimâ Târih-i Naimâ, Ravzatü'l - Hüseyin fî Ahbâri'l - Hafıkayn, Cilt VI., sf. 22 - 29

KARŞILAŞTIRMALI KAMU YÖNETİMİ VE YÖNETİM SOSYOLOJİSİ

Ömer BOZKURT (*)

Yeni gelişen bir bilim dalında Türkçedeki ilk kaynaklardan biri olarak sunulan *Modernleşme ve Bürokrasi, Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş* (**) adlı eserin yolaçtığı bazı çağrışımlar ve düşünceler bu kısa incelemenin konusunu oluşturmaktadır. Bu nedenle alışılmış bir kitap incelemesi çerçevesini bir bakıma aşmış olacağız. Nitekim, kimi konularda özgün çözümlemeler de içermekle birlikte genellikle bir tanıtma kitabı özelliğini taşıyan bu eserin amacını yazarı şöyle belirtmektedir: «... Geniş ölçüde klasik kamu yönetiminin etkisi altında bulunan Türk kamu yönetimi kuram ve uygulamasına (İkinci Dünya Savaşı ertesinde bu alanda gerçekleşen) bu ilginç gelişmeleri tanıtmaya başlamak...» s. 15). Böyle bir tanıtma ya da «giriş» kitabının ise öğretici yönleri dışında eleştirilmesi pek düşünülemez. Bu nedenle sadece, yazarın izlediği doğrultunun ana noktalarının belirlenmesi ve buna ilişkin bazı görüşlerin açıklanmasından sonra, yönetimin sosyolojik bir perspektif içinde incelenmesinde esas olması gereken bazı öncüller saptanacaktır. Amaç adı geçen kitabın eleştirilmesinden çok yarattığı çağrışımların sergilenmesidir.

M. Heper'e göre, karşılaştırmalı kamu yönetiminin «ilgi alanı, henüz açık seçik belirlenmemiş modernleşme süreci içinde, bürokratik yapıları bağımlı ve bağımsız değişken olarak incelemek olarak özetlenebilir... (bu bilim) bilhassa gelişmekte olan ülkelerde, sosyal değişim ve bu olgunun özel bir biçimi olan modernleşme süreci içinde bürokrasinin diğer sosyal sistemlerle karşılıklı etkileşimini inceler« (s. 1 - 2). Hemen görüleceği gibi, böylece belirlenen ilgi alanı aynı zamanda sosyolojinin de

* **Dr. Ömer Bozkurt**: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitü öğretim üyesidir.

** Metin Heper, **Modernleşme ve Bürokrasi, Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş,** Sosyal Bilimler Derneği Yay. G-3, Ankara 1973.
(Alıntılar parantez içinde sayfa numaraları ile belirtilecektir. Bunlarda bazı sözcüklerin altını ben çiziyorum.)

ilgi alanının bir bölümünü oluşturur. Bu kabul edilirse, gerek sosyolojinin katkılarından yararlanma gereği —zorunluluğu— gerekse böyle bir çabayı sosyolojik açıdan eleştirme olanağının varlığı ve bu sonuncunun meşruluğu da kabul edilmelidir. Yapmayı deneyeceğimiz şey bu.

HEPER'İN İZLEDİĞİ YOL:

Heper ilkin modernleşme süreci üstünde durmakta, bu konuda ortaya çıkan bir değişikliği belirtmektedir. Klasik modernleşme modeli ve buna bağlı olarak ortaya çıkan «betimleyici aktarmacı siyasal sistem modeli» ile modernleşmenin analitik çözümlenmesi ve buna bağlı olarak siyasal bürokratik değişime analitik yaklaşım. Bunlardan birinci ikilinin işlemezliği, ikincisinin ise yararlılığı üstünde durmaktadır. Yazara göre «önemli olan ulaşılmak istenen modernleşme düzeyine varmak için gerekli temel ve zorunlu değişimleri saptamak, somut, belli, bazı kuramlar üstünde (klasik modelde olduğu gibi) israr etmemektir» (s. 48). Bundan sonra yazar modernleşme sürecinde gözlenen yaygın bürokratik değişimleri ele almakta, kurumlar arası yatay ve dikey farklılaşmayı, «statü (bürokratik) elitten işlevsel (bürokratik elite)» geçişi, esnek norm düzeyine geçişi incelemekte ve merkezden yönetim-yerinden yönetim ilişkilerine değinmektedir. Kitabının son bölümlerinde ise (5, 6 ve 7. bölümler) bir tür toplumsal tarih anlayışı içinde toplumsal değişmeye ve bürokratik değişmeye örnekler vermekte, gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerde bürokrasinin özelliklerine ilişkin görüşleri derlemektedir.

Bu eserde örtük olarak mevcut yönetici fikir, modernleşmenin nesnel bir olgu olduğu, bunun birtakım görünümlerinin belirlenebileceği, buna ulaşmak için birtakım yoların nesnel olarak varolduğudur. Yazara göre kamu yönetiminde geçerli olması gereken yaklaşım normatif ve statik olmayan ve buna karşılık «olgusal (ampirik) ekolojik ve dinamik» yaklaşımdır (s. 2). Bu önermenin zorunlu uzantısı değişmenin yansız bir biçimde ele alınması olmalıdır. Oysa eserde kamu yönetimi ya da bürokrasi modernleşmeye atıf yapılarak incelenmektedir. Modernleşme kavramının ise yansız bir kavram olmadığı bellidir. Göreli olduğu kesindir. İlerleme sayılabilecek bir değişme bile mutlaka modernleşme değildir.

MODERNLEŞMENİN ANLAMI NEDİR?

Modernleşme, gelişme, kalkınma ve değişme kavramlarının uzun boylu bir çözümlemesine girmeden, sadece, modernleşmenin belli bir an-

da toplumsal gelişme ve kalkınma bakımından daha ilerde bulunan bir toplum yapısına benzeme süreci olarak anlaşıldığını belirtmekte yarar var. Batılı toplumbilimciler kendi toplumlarını modern, diğerlerini de geleneksel olarak niteledikten sonra, bu sonuncuların öncekilere benzedikleri ölçüde modernleştiklerini söylemektedirler. Bu tutumda örtük olarak mevcut inanç, değişmenin, gelişmenin salt o değerler sisteminin, o davranış kalıplarının yaygınlaşması biçiminde gerçekleşebileceğidir. Kısaca modernleşme bugün, ileri derecede sanayileşmiş Batı toplumlarına benzemek olarak anlaşılmaktadır. Antik dünyada belki de Roma'ya benzemekti.

Öte yandan incelenen yapıtta modernleşme kimi zaman toplumsal değişme ile eşanlamlı olarak kullanılmaktadır (bkn.: s. 69, 5. Bölümün başlığı ile, aynı yerde 2. paragrafın ilk cümlesini karşılaştırın); ayrıca: «Karşılaştırmalı kamu yönetimi bir değişim («modernleşme») süreci içinde...» (s. 133 aynen); nihayet bir başka yerde modernleşme toplumsal değişimin özel bir biçimi olarak belirtilmektedir (s. 2).

NORMATİF VE İDEOLOJİK BİR KAVRAM

Eğer bu doğruysa modernleşme kavramı hem normatiftir, hem de ikinci derecede, yani iki defa ideolojiktir çünkü belli bir toplum tipini ideal olarak almayı içerir. İdeolojiktir çünkü bu tipe yaklaşanları daha ileri yakın olmayanları daha geri saymaktadır, birincisi bu. İkincisi ise şöyle açıklanabilir: Yazara göre «bugün ise modernleşme, az gelişmiş ülkelerde yalnızca genel bir eğilim olarak belirmemekte, aynı zamanda çeşitli faktörlerin etkisiyle *şiddetle arzu edilen bir nesne, heyecan verici bir özlem* olarak ortaya çıkmaktadır» (s. 17). Arzu edilen nesne, heyecan verici özlem olarak modernleşme ise, yazarın Mardin'den alıp kullandığı bir terimle olsa olsa bir yumuşak ideolojidir. Bu arzunun ve özlemin ne ölçüde gerçekleşebileceği söz konusu değildir. Değişmek mutlaka bugün ileri sayılan toplumlara benzemek yönünde mi gerçekleşir? Bu sorunun cevabı sözkonusu eserde üstü kapalı olarak «evet»dir. Oysa Raymond Aron'un bir cümlesi değiştirilerek yazılırsa şu ileri sürülebilir: Çağdaş olmayan toplumsal değişme aşamaları birbirleriyle mukayese edilemezler; bunlar arasında zorunlu bir paralellik olmayabilir.

Modernleşme kavramının normatif yönünü belirten bir başka ifade de şu: «Modernleşme artık bir tercih olarak görülmemekte, bir zorunluluk olarak kabul edilmektedir» s. 31). Modernleşme kavramının ve yan-

sıttığı kuramın genel niteliğini belirleyen bir başka fikir de şu: «Yeni gelişmeye başlayan modernleşme kuramı, somut yapısal aktarmalar yerine az gelişmiş ülkelerin modernleşmeye ilişkin ve Batıdan esinlenerek ifade ettiği amaçları yakalamaya çalışmakta ve yine Batı deneyinden esinlenerek, az gelişmiş ülkelerin bu amaçlara ulaşabilmeleri için gerekli olan temel yapısal ve davranışsal değişimleri açıklamaya çalışmaktadır» (s. 32). Bu alıntılardan çıkan anlam şudur: Az gelişmiş ülkeler zorunlu olarak Batı toplumlarına benzeyeceklerdir, bunu hızlandırmanın —gerçekleştirmenin— belli yolları vardır: Batının deneyleri.

TOPLUMSAL OLGU VE KURAM

Heper'in eserinde «özellikle toplumsal değişimlerinde klasik modernleşme modelinden esinlenen toplumlar»dan söz ediliyor (s. 70). Bu ifade toplumsal determinizmlerin yok sayılması anlamına gelir. Toplumsal değişme nesnel yani gerçek bir olgudur, bir süreçtir. Oysa klasik te olsa, analitik de olsa modernleşme modeli zihnî bir kurgudur. Eğer tutarlıysa bu değişmenin hesabını verir, koşullarını açıklar. Değişmenin dinamiklerini ortaya koyar. Ama değişme, bu tarihî ve nesnel süreç, bir modelden esinlenmez. Öte yandan eğer yazarın da belirttiği gibi üstelik bu model işlevsiz ise, yani değişmeyi gerçekleştiremediği kabul ediliyorsa, değişmelerinde bu modelden esinlenen toplumlardan nasıl söz edilebilir?

Aslında burada Heper'in, toplumsal değişme olayının kendisinden değil, bilinçli değişme politikasından ya da bazı varsayımların doğru ve geçerli olarak kabul edilmesinden söz ettiği ileri sürülebilir. Bu etkin grubun ya da sınıfın tercihidir. Bu tercihin bilimsel çözümlemesi yapılabilir, ama tercihin kendisi bir bilimsel eylem değildir. Kısaca burada değişme olayının kendisi ile bunun sonradan kurulan modelleri ve bireysel ya da grup tercihleri birbirine karışmış görünmektedir. İşte bunlar arasındaki farklılıklar bir bakıma karşılaştırmalı kamu yönetimi ile yönetim sosyolojisinin bakış farklılıklarını ortaya koyar.

TOPLUMSAL DETERMİNİZM

Kuşkusuz toplumsal determinizmlerden söz ederken, insan özgürlüğünü,, insanın olaylara müdahele yeteneğini yok saymıyorum. Bilimin amacı zaten bu yeteneği geliştirmek. Ama bu insan özgürlüğü toplumsal determinizmlerin çizdikleri sınırlar içinde, tarihten gelen sınırlar içinde

etkindir. Toplumsal değişmenin kendi dinamikleri yokmuşçasına, kuramlardan esinlenmekle sadece değişme sağlanamaz. Bu yöndeki bilinçli çabalarda aslında bir değişim sonucu olarak ortaya çıkarlar.

Buraya kadar anılan eserin kanımca temel özelliklerinden biri gösterilmeye çalışılmıştır: Modernleşme modelinin ideolojik yanı, normatif yanı ve bu kavramla aslında farklı olduğu gösterilebilir bir başka kavramın, değişmenin birbirine karışır biçimde kullanılması ve nihayet bir bir «yumuşak ideoloji» ile bir gerçek olay arasındaki belirsizlik.

Bunun dışında eleşirilebilir olduğunu düşündüğüm birkaç nokta daha var. Sanırım ki yazarın toplumsal, siyasî ve bürokratik sistemler arasındaki ayırımı, toplumsal gerçek içinde kesin sınırlarla ayrılabilecek parçaların varlığı fikrini doğurabilecek biçimde vurgulamıştır (Bk. 5. Bölüm ve özellikle s. 2, 69, 69 n. 1). Bu noktada bazı kavramların, çözümlenme aracı olarak kullanılan kavramların *réification*'una (nesneleştirme) yol açılmaktadır. Gene bu karışıklıklardan bir başkası, bağımlı-bağımsız değişkenlerle (demek ki metodolojik bir seçimle)„ gerçek olayların birbirleriyle ilintili ilintisiz oluşları arasındaki kaymadır.

Yazarın modernleşme anlayışında bir önemli gelişme olarak ele alıp anlattığı toplumların ikili sınıflamalarından çoklu sınıflamaya geçiş konusu da tartışılabilir. Durkheim'den, Tönnies'den, Weber'den çok öncc de çoklu sınıflamalar denenmiştir. Üstelik bu sınıflamalar, bir modernleşme kuramının unsurları olarak değil, genel bir toplum kuramının unsurları olarak geliştirilmiştir. Bu sayılanlarla, eserde bunlara eklenen Parsons'un kalıp değişkenleri arasında önemli metodolojik ve ontolojik farklar vardır.

Nihayet eserin son üç bölümündeki tutum, bir tür toplumsal tarih tutumu eleştirilebilir. Toplumsal bilimler bir tür toplumsal tarih değildir. Toplum bilimcilerinin tarihle ilişkisi ayrı bir biçimde ortaya çıkar. Yoksa hiç bir şey «geçmişi önceden görmek» kadar kolay değildir.

BİR YÖNETİM SOSYOLOJİSİNİN KAPSAMI

Heper'in incelenen eseri, karşılaştırmalı kamu yönetimini bürokrasi olgusu üstünde odaklaştırmakta ve bunu da özellikle az gelişmiş ülkelerin hizmetinde bir bilgi olarak sunmaktadır. Bu görüşe katılmak doğaldır. Karşılaştırmalı kamu yönetimi kendisini bu noktada sınırlayabilir. Ne var ki yönetim olgusu çerçevesinde daha geniş kapsamlı bir bil-

gi corpus'unun araştırılmasında yarar görülebilir. Çünkü tarihin hiç bir döneminde, bir başına ya da en yalın biçimde de olsa herhangi bir yapılaşmanın gözlenemeyeceği sürüler halinde yaşayan insanlara rastlanmamıştır. İnsanların bilinçli oluşlarının doğal sonucu birbirleriyle aktif ilişkiler içine girmeleridir. Ancak bu aktif ilişkiler her zaman, değişen ölçüler içinde farklılaşmış roller ve statülere sahip bireyler arasında gelişmektedir. Bu açıdan her toplumda, her toplulukta, iradesini başkalarına kabul ettirebilme şansına sahip birey ya da grupların varlığı söz konusudur.

Bireyin ve toplumun her türlü ihtiyacının karşılanmasında gereği duyulan işbirliği ve eşgüdümün sağlanması; gerek bireysel gerek toplumsal ihtiyaçlara kıyasla her zaman kısıtlı olan kaynakların sömürülmesinde, doğanın dönüştürülmesinde belli bir etkinliğe yöneliş, kültürel davranışın doğal ya da güdüsel davranışa üstünlüğünü sağlayan kurallar koyma eğilimi... bunlar bütün insan topluluklarının bilinen özellikleridir.

TOPLUM VE YÖNETİM

Kurallara dayanan işbirliği ve eşgüdüm ise —kuralların mutlaka yazılı olmaları da gerekmez—, yönetimin temel unsurlarını meydana getirir. Böylece yönetim, insanların —bilinçli varlıkların— özne olarak toplu halde yaşamalarının zorunlu bir cephesi ya da görünümüdür. Burada yönetim terimiyle ne sadece topyekün toplumların yönetimini ya da devleti, ne de dar anlamda örgütleri anlıyorum. Bu terimle her toplum tipi içinde farklı ölçeklerde oluşan farklı toplumsal birimlerde rastlanan yönetim biçimlerini de kuşatıyorum.

Her toplum tipinde ve her toplumsal ölçekte karşılaşılan yönetim olayının biçimi ve kipleri gerek yoğunluk, gerek görev, gerek etkinlik, gerekse yönetilenlerin etkisine açıklık bakımından farklılık gösterir. Böylece bir yandan arkaik toplumlardan modern sanayi toplumlarına kadar bütün toplum tiplerini, bir yandan da bir toplumun farklı ölçekteki kurucu kollektif birimleri içindeki yönetim olgusunu kuşatan «karşılaştırmalı bir yönetim bilgisi», daha uygun bir deyimle yönetim kiplerini konu alan bir sosyoloji disiplini, bir yönetim sosyolojisi söz konusu olabilir.

Öte yandan yönetim kuşkusuz sınırları iyice belli, bitmiş bir olgu değildir. Yönetim toplam toplumsal olayın bir görünümüdür. Böyle ol-

dukça, bu olayın bilimsel incelemesi, her zaman tüm topluma ya da gerekli olduğu zaman, içinde gerçekleştiği herhangi bir toplumsal çerçeveye atıf yapılarak gerçekleştirilir. Nihayet bütün toplumsal süreçler gibi bu da bir diyalektik olgudur, zaman içinde süren ve değişen bir olgudur. Yönetim olayını sosyolojik perspektife sokma çabası, herzaman bu olayı bir süreç olarak almayı gerektirir. Bir süreç olarak yönetim, sürekli olarak yapılaşan, yapısı bozulan, yeniden yapılaşan topluma, bunun sürekli olarak değişen eğreti dengesine (Gurvitch) paralel sürekli bir örgütlenme ve yeniden örgütlenme olarak düşünülebilir.

Evrenselliği yanında, görünümlerinin çeşitliliği ve zenginliği içinde yönetim olayı bir süreç olarak ama bu sürecin ortaya koyduğu düzenliliklerin saptanması için de bir tipleştirme çabası içinde ele alınmalıdır. Bu nokta, yönetim olayının sosyolojik perspektife sokulmasının ya da bir yönetim sosyolojisinin en önemli öncüllerinden birini meydana getirir.

Böylece en genel anlamı içinde yönetim olgusunun, sosyolojinin en dar anlamıyla ilgi alanı içinde kaldığını ayrıca belirtmeye gerek duyulmaz. Yönetim sosyolojisi, sosyolojinin ana başlıklarından biri olmak durumundadır. Ne var ki bu alandaki uzmanlaşmış literatürde bu başlık altında bir sistemleştirilmeye gidilmemiştir. Bunun yakın zamanlardaki ve bildiğim kadarıyla tek istisnası, M. J. Hill adlı İngiliz yazarının *The Sociology of Public Administration* adlı 1972 yılında yayınlanmış bir kitaptır.

YÖNETİM SOSYOLOJİSİNİN UNSURLARI NEREDE TARTIŞILMIŞTIR?

Yönetim olayının zaman ve mekân içinde envanterine, bunların sentezine, bir sıra «eğilim halinde düzenlilikler» konulmasına ilişkin çalışmalar yok değildir. Bir yönetim sosyolojisinin muhtevasını teşkil etmesi gerekli konular, toplumsal örgütlenme, siyasal örgütlenme, toplumsal sınıflar, önderlik, siyaset sosyolojisi, yönetim coğrafyası, biçimsel örgütler, bürokrasi, çalışma sosyolojisi, sınaî sosyoloji vb. başlıklar altında sunulmaktadır. Yalnız bu yaygınlık bir ölçüde, tutarlı ve yönetim üstünde odaklaşmış bir bütünlükten uzak kalınmasına yol açmaktadır. Bu başlıklardan bir tanesi de kimi zaman bir bilim *dalı* olarak sunulan karşılaştırmalı kamu yönetimidir. Bunların yanı sıra, yönetim sosyolojisi, etnoloji ve antropolojinin ve genellikle kamu yönetiminin bulgu ve ve-

rilerinden yararlanmak durumundadır. Sorun esas olarak, bütün ilgili verilerin tutarlı bir kavramsal çerçeve içinde sosyolojik perspektife sokulmaları sorunudur.

Bu çerçeve için, ayrımsal sosyolojinin genel çerçevesi uygulanabilir. Bilindiği gibi, ayrımsal sosyoloji esas olarak, toplumsalın farklı ölçeklerinin ve görünümlerinin bir tipolojisi için çerçeve meydana getirir.

Demek ki bir yönetim sosyolojisi, karşılaştırmalı kamu yönetimi artı, sosyolojik yöntem ve perspektiften oluşur. Başka bir deyişle, karşılaştırmalı kamu yönetimi bir yandan tarih boyutunu öbür yandan toplumsalın bütün ölçeklerini kapsar, devletin üst kademe yöneticilerinin değer ve davranışlarının ve ideolojilerinin bir incelemesi olmanın ötesinde ilgi alanını sadece bürokrasi ya da örgüt sorunlarıyla sınırlamazsa ortaya çıkacak olan söylev türü yönetimin sosyolojik bilgisi olarak belirlenebilir. Açıktır ki bu anlamda yönetim sosyolojisi karşılaştırmalı kamu yönetimine bir alternatif değildir. Karşılaştırmalı kamu yönetiminden yöntem ve kapsam bakımından ayrılan bir disiplin olmak durumundadır.

Başlangıçta bir kitap incelemesi olarak tasarlanan bu yazı, sonradan, görüldüğü gibi, bütünü itibariyle bağlamı bulunmayan bir not„ bir konu dışına taşma biçiminc dönüştü. Bir bakıma yalnızca bu durum bile Heper'in anılan eserinin uyarıcı bir kitap olma özelliğini göstermeye yeter. Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, *Modernleşme ve Bürokrasi, Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş*, bürokrasi denilen yönetim kipinin, *belli bir açıdan bakıldığında*, farklı kültürel ortamlarda ne türden biçimler aldığını, ne gibi etkenlerle değişip ne gibi uzantılara yol açtığını tarihî görgül kanıtlarla ortaya koyan bir çalışma. Sözü edilen bu açının yukarda belirtilmeye çalışılan «darlığına» rağmen kitabın yararlılığı açık.

UNE SUISSE AU-DESSUS DE TOUT SOUPÇON

(Jean ZIEGLER, Editions du Seuil, 1976, sh. 180)

Nermin ABADAN - UNAT *

Üçüncü dünya sosyolojisi uzmanı, Cenevre Üniversitesi ile Gelişme Enstitüsü'nün öğretim üyesi, aynı zamanda İsviçre parlamentosunda sosyalist milletvekili bulunan Jean ZIEGLER, geçmişte Afrika'yı konu alan bir dize önemli sosyolojik yapıtlardan sonra (1), son aylarda Avrupa ve B. Amerika'da hararetli tartışmalara konu olan yeni bir yapıt yayınlamıştır. D. Castelnuovo - Friguessi, H. Hollenstein ve R. H. Strahm ile işbirliği halinde «Her türlü kuşku dışındaki İsviçre» adını taşıyan bu yapıtın asıl amacı, B. Amerika'dan sonra kapitalist sistemin en güçlü kalesini oluşturan İsviçre'nin uluslararası alandaki sömürücü işlevinin gerçek payını ortaya koymaktır. Zira genellikle demokratik sistemin başarılı bir uygulayıcısı ve barışçı eylemlerin simgesi olarak dünya kamuoyunda belirli bir görüntü sağlamayı başarmış olan İsviçre, aslında gittikçe güçlenen tekelci kapitalizmin evrensel örüntüsünde çok önemli bir odak noktasını işgal etmektedir.

Gerçekten de İsviçre küremizin oturulabilen toprakların % 0,15 (41.295 km kare), işgal etmesine, nüfusunun ise —yabancı işgücü dahil— dünya nüfusunun % 0,03 az (6.431.000) olmasına karşın, resmî adı Helvetik Konfederasyon bulunan bu devlet *yeryüzünün ikinci en zengin* ülkesidir. İsviçre, dünyanın bir numaralı para, altın ve sigorta (reasürans) piyasalarını oluşturuyor; yine İsviçre dünyanın üçüncü en önemli finans gücünü, on birinci endüstri devletini ve en önemli gıda endüstrisinin merkezidir.

---

* **Nermin Abadan Unat** : Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyasal Davranış Profesörü.

(1) Yazarın diğer yapıtları :

— **La Contrerévolution en Afrique,** Payot, 1963.

— **Sociologie de la nouvelle Afrique,** Coll. «Idées» Gallimard 1964.

— **Sociologie et Contestation,** essai sur la société mythique Coll. «Idées», Gallimard, 1969.

— **Le Pouvoir Africain,** éléments d'une sociologie de l'Afrique noire et de la diaspora aux Amériques, Coll. «Esprit», Le Seuil 1973.

— **Les Vivants et la Mort,** essai de sociologie, Coll. «Esprit», Le Seuil, 1975.

Ziegler'in belirttiği üzere bu önemli servet iki belirgin özellik taşımaktadır: a) Çokuluslu şirketlerle girift ve yapısal bir ilişki içindedir, b) Son derece dar, yerli bir oligarşi tarafından yönetilmektedir. Ziegler'in tanımı ile «ikincil emperyalizm»i temsil eden bu oligarşi, giderek daralmaktadır. Nitekim İsviçre sosyalist partisi üyelerinden Giovanoli'nin 1939'da yaptığı bir araştırmaya göre İsviçre'nin tüm ekonomisinin kilit noktaları 200 kişinin elinde bulunmasına karşın, 1974'de yapılan yeni bir araştırma, günümüzde İsviçre'nin ekonomik yaşamının üzerinde oligarşik etkisini duyuran kişilerin sayısı 26'ya inmiştir! (2)

Bu denetim gücünün paçını açıklamak için birkaç sayı yeterli olacaktır: 1974'de İsviçre'nin önemli payı bulunan beş çokuluslu şirketin bilançosu 125 milyar frangı aşıyordu, oysa aynı yıl Konfederasyonun ulusal hasılası sadece 144 milyardı. İsviçre'de 4.000'i aşan banka vardır. Bunlardan beş tanesi konfederasyon bütçesinin on kat fazlasını denetlemektedir. (1974'de Federal bütçe: 12 milyar İsviçre Frangı tutarında bulunuyordu). Oysa 1974'de İsviçre Bankalar Birliği 183 milyon, İsviçre Bankalar Ortaklığı 178 milyon, İsviçre Kredisi ise 156 milyon İsviçre Frangı kâr kaydetmişlerdi.

İsviçre sadece malî ganimetlerin bekçiliğini yapmakla kalmayıp, aynı zamanda 1.486 şubeye sahip 147 Çokuluslu şirket barındırmaktadır. Bununla beraber İsviçre'nin bu kudretli oligarşisi Amerika ile boy ölçüşememektedir. Çok kez Amerikan kapitalizmi İsviçre'nin yerli sermaye sahiplerinin mukavemetine rağmen İsviçre'de kök salmaktadır. Nitekim dünyanın bir numaralı silâh imalâtçılarından Honeywell (bilyalı bombalar) ve napalm üreticisi Dow Chemical, kredi gereksinmelerini İsviçre bankalarından sağlamaktadırlar. Dahası var, İsviçre herkese karşı şiddetle savunduğu banka yasasını Amerikalıların baskısı krşısında değiştirmek zorunda kalmıştır. «Hukuksal yardımlaşma» adı altında kimseye tanımadıkları bir hakkı, «dosyalara bakma yetkisini», Amerikalı bankerlere vermişlerdir.

Ziegler bu arada ısrarla şu görüşü vurgulamaktadır: görünürdeki iç çelişkiler önemsizdir, bunlar hepsi arka planda kalmaya mahkûmdur. Önemli olan şudur: birincil ve ikincil oligarşilere egemen olan tüm ilişkiler işlevsel bir bütünlük taşırlar. İsviçre —Japon, Fransız emperyaliz-

(2) F. GIOVANOLI, **Libre Suisse, voici tes maîtres,** Zürich, 1939; 1973 yılları için bk. **Revue Focus,** Zürich, 1974.

mine benzer şekiide— evrensel bir egemenlik sistemi ortasında vazgeçilmez işlevler yerine getirmektedir.

Ziegler «ikincil emperyalizminin iki yönlü içeriği»ni şöyle tanımlamaktadır: bu emperyalizm bir yandan ülkeyi uydulaşmağa zorlamaktadır, öte yandan bağımsızlığını kaybettiği ölçüde birincil emperyalizmin vazgeçilmez aracı olarak hasım sıfatını alakoymaktadır. Başka bir deyimle, iki oligarşi —Amerika ve İsviçre— belli bir pazarın içinde birbiriyle kıyasıya mücadele edebilirler, yine de sonuçta çatışmalı durumları evrensel bir örgütlenme çerçevesinde tamamlayıcı bir nitelliğe bürünmektedir. İster birincil, ister ikincil olsun, banka, sanayi, ordu, ticaret ve siyasete dayalı tüm oligarşilerin stratejileri birdir: pazarlarda tekelci egemenlik kurmak, kârları azamîye çıkartmak ve insanları sömürebilmek.

Ziegler, yapıtında emperyalist dünya sisteminin ortasında İsviçre'nin işlevlerini çok açık ve ayrıntılı biçimde tahlil etmektedir. Bu işlevlerin başında,

a) *Parasal yataklık etme* gelmektedir. Gerek emperyalist kapitalizmin merkez devletleri, gerekse çevresel kapitalizmin egemen sınıflarına ait gelirler, rasyonel biçimde yeniden yatırımları dönüştürmek için göreli bir siyasal istikrar ortasında belli kurumlar (teleks, havaalanları, muhasebe) ve tekniklerin aralıksız işlemesi gerekir. İsviçre, işte bu ağların kurulmasına önayak olmuştur. Ayrıca kendi topraklarına iltica eden sermayenin toplamı bugüne dek ifşa edilmemiştir. Birçok ülkenin yasaları ulusal paraların kaçırılmasını yasak etmektedir. Öyle olduğu halde İsviçre hükûmeti bu tür malî işlevlere asla müdahale etmemiştir. Örneğin 1974 - 1975 Nisan ayları arasında Portekiz'den bir milyarı aşkın eskudor kaçırılmıştır. Portekiz Merkez Pankası'nın bir raporuna göre Portekiz'e en yüksek sayıda banknot sunup, karşılığını altın ya da döviz olarak isteyen yine İsviçre'nin Millî Bankası olmuştur.
İsviçre'nin yerine getirdiği ikinci işlev,

b) *Sermayenin kaçışına yardımcı olmaktır.* 1974 New York Times tarafından yayınlanan bir araştırmaya göre Milano'dan birbuçuk saat mesafede bulunan 25.000 nüfuslu Lugano kentinde 300 banka bulunmaktadır. 1964 - 1974 yılları arasında sadece İtalya'dan İsviçre'ye yatırılan sermayenin toplam tutarı 15 milyar doları aşmaktadır.
İsviçre'nin üstlendiği *üçüncü* işlev,

c) *Banka sırrını* sağlamaktır. Aslında çok renksiz bir kavram gibi görünen bu terim yasal olmayan transferleri, malî yolsuzlukları, karışık silâh ve uyuşturucu madde kaçakçılığını, finansman şemalarını, yiyecek maddeler spekülasyonlarını da içermektedir. İsviçre yasaları bu ve benzeri işlemlerin saklı tutulması için çok ayrıntılı yasal hükümler koymuş, görevi nedeni ile belirli konularda edindiği bilgileri ifşa edenleri altı aydan başlamak üzere hapis cezası ile cezalandırmaktadır.

İsviçre'nin ikincil emperyalizmini güçlendiren *dördüncü* işlev,

d) *Yasal uygulama*lardır. İsviçre'de faaliyetde bulunan 4.000 bankanın herhangi birinde hesap açmak son derece kolay olmasına karşın, herhangi bir yabancı hükümetin bu hesaplara el koyması o ölçüde güç olmaktadır. Üçüncü şahıslar tarafından İsviçre'ye bir kez yatırılan ve sonradan gaspedildiği anlaşılan servetlerin geri alınması olanaksızdır. Bu durum, İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi'ler tarafından İsviçre'ye aktarılan yüzbinlerce Yahudiye ait servetler olduğu kadar savaş sonrasının ilginç örnek olayları da kanıtlamaktadır. Nitekim 1960'ların başında Cezayir Kurtuluş Hareketinin saymanı Haydar, Cenevre'deki Arap Ticaret Bankası'na FLN'e yevmiyelerini bağışlamış olan ve Fransa'da çalışan binlerce Cezayirli işçiden toplanan 50 milyon İsviçre Frangı tutarındaki hazineyi yatırmıştır. 1964'de Cezayir'in devrim hükûmetinde önemli bir siyasal değişiklik yapıldı, Ben Bella işbaşından uzaklaştırıldı. Saymanlığa tayin edilen Ait Hoçin, Haydar'ın yerine Cenevre'ye gidince, hazineye el süremedi. Sebep: banka sadece parayı yatıran Haydar'ı tanımaktadır. Aradan yapılan şikâyet, yasal kovuşturmalar, vs. hiç bir sonuç vermedi. Federal yargı organlarının verdikleri karar çok açıktır: bankaların kendilerine aktarılan servetin kökenini sormaya yetkisi yoktur!

İsviçre'nin üstlendiği *beşinci* işlev,

e) *Ganimetin yeniden yatırıma* dönüştürülmesidir. Kaçış halindeki sermayenin bu tür yatırım biçimine «forward buying» (ileriye dönük) satın alma adı da verilmektedir. İsviçre, Avrupa ve Amerikan kökenli bankaların ortaklaşa giriştikleri bu tür spekülasyonlar dört önemli oluşuma yol açmaktadır:

1 — Yirminci yüzyılın ikinci yarısında Eurodolar gibi belli para piyasaları kuruldu,

2 — Gelişme halindeki ülkelerin egemen sınıfları İsviçre gibi ülkelere kaçırdıkları sermaye, ileri derecede gelişmiş ülkelerin ticarî ve sınaî projelerinin finansmanı için kullanılmaktadır,

3 — Bu sermaye birikiminden en çok konsorsiyum tipi malî girişimler yürüten üç büyük bankaya sahip İsviçre yararlanmaktadır,

4 — Borç veren - alan ilişkiler genellikle çok yönlüdür ve hiç bir ulusal ya da uluslararası planlama ya da denetime tâbi değildir.

Anahatları ile belirtilen bu mekanizmanın işleyişini aydınlatan bir örnek: Dünya Bankası 1972 sonu İsviçre'den 1,7 milyon İsviçre frangı aldı, İsviçre bankaları bu istikraz karşılığında 51 milyon İsviçre frangı komisyon sağladı!

Ziegler yapıtında ikincil emperyalizmin ekonomik yönü olduğu kadar siyasal yönü ile de meşgul olmaktadır. Ona göre siyasal planda en önemli nokta, İsviçre'nin değişmez, hareketsiz, daha doğrusu istikrarlı hükûmet sisteminin aslında görünmeyen, çok dinamik, meslekî bir oligarşinin hizmetinde koşulmuş olmasıdır. Bu arada «iç sömürgecilik» adını verdiği yabancı işçi istihdamı olgusuna büyük bir önem tanımaktadır. Gerçekten 1972'de faal nüfusun % 23'ü, yani 3.075.000 kişi, yabancı tâbiyet sahibi bulunuyordu. Bu yüksek sayı zaman zaman senatör Echwarzenbach'ın «halk girişim»lerinde olduğu gibi sivri bir yabancı düşmanlığa (xenophobie) yol açmakla beraber, aslında yerli işçi sınıfı ile yabancı işçi sınıfı arasındaki uçurumu derinleştirmekten öteye gitmemektedir . İsviçreliler ikincil emperyalizmi yaşatabilmek için yabancı emeğe muhtaçtırlar. Sorunu Hans - Joachim Hoffmann - Nowotny gibi İsviçreli sosyologların yaptıkları gibi bireysel açıdan ele alarak, akültürasyon açısından hareketle birtakım bireysel ve grupsal bütünleştirme modelleri geliştirmekle sorunun çözülme olasılığı yoktur (3).

Ziegler yapıtının son bölümünde emperyalist oligarşinin çok etkin bir maskesini daha indirmeye çalışmaktadır. Bu maske, «*yapay tarafsızlık*» ilkesidir. Blankhardt'ın tanımı ile İsviçre'nin tarafsızlığı aslında «kendisi için nefsi müdafaa hakkını alakoyan bir çeşit yerel pasifizm»dir. Gerçekten de İsviçre özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana sa-

(3) Hans - Joachim HOFFMANN - NOWOTNY, **Soziologie des Fremdarbaiterproblems,** Eire theocretische und empirische Analyse am Beispiel der Schweiz, F. Enke Verlag, Stuttgart, 1973.

dece hiç bir tarafı tutmamakla kalmamış, gerçek bir tarafsızlığın zorunlu kıldığı hakemlik, arabuluculuktan da kaçmaktadır. Ziegler işte bu ısrarlı «karışmama» ilkesini çok açık ekonomik çıkarlarla açıklamaktadır. Ona göre bu mutlak tarafsızlık aslında federal hükümetin girişmekte olduğu birtakım ticarî girişimleri desteklemek için kullanılmaktadır. Nitekim Ziegler'in çeşitli istatistiklere dayanarak kanıtladığı üzere, üç büyük İsviçre bankası çeşitli yatırım projeleri geliştiren vakıfları da finanse etmekte, bu finans grupları ise az gelişmiş ülkelere kredi vermek suretiyle İsviçre'ye büyük kazançlar sağlamaktadırlar. Örneğin ADELA (Atlantic Community Development Group) Üçüncü Dünyada 400 milyon dolarlık yatırım yapmayı başarmıştır. Bu arada Türkiye'de de Ambarlı'da kurulan termik santralın fonları da «tarafsız» bir dışpolitika güden İsviçre'nin Dünya Bankası'na verdiği kredilerle gerçekleştirilmektedir.

Ziegler İsviçre'nin gerçek hüviyetini ortaya koyarken ihmal etmek istemediği bir yönü de bu ülkenin silâh ticaretinin başlıca odak noktası olmasıdır. Bu yoğun ticarî ilişkilerinin görüntüleri şöyle özetlenmektedir:

1) Tüm ikincil emperyalizmlerin esas falliyeti olan ölüm ticaretinin merkezi Cenevre'dir. Federal hükümeti devletin temel felsefesi olarak ilân ettiği barışçılık ve tarafsızlık olmasına karşın bu illegal faaliyete bugünedek hiç müdahale etmemiştir.
2) Dünyanın bellibaşlı çokuluslu şirketlerinin bir kısmı da genel merkezlerini Zürih ya da Cenevre'de kurmuşlardır.
3) İsviçre'nin yerli silâh imalâtçılardan Bührle, Oerlikon gibi finans imparatorlukları kurmuş olan silâh tüccarlarının girişimleri de sınırsız bir şekilde devletçe desteklenmektedir.

Ziegler yapıtının son bölümünde bazı pratik sonuçlar çıkartmak dileğindedir. Bu konuda kendi deyimlerini aktarmada yarar bulduk:

> «Hepimiz değişik derecelerle aynı düşmanın saldırısına maruz kalmaktayız. Emperyalizm bir kanserdir. Bu kitap mütevazi bir klinik el kitabıdır. Özel bir tümörü konu almaktadır: «ikincil» adını verdiğimiz emperyalizmi araştırmaktadır. Fakat metastas yakındır. Emperyalizm korkunç bir süratle yaygınlaşmaktadır. Bu nedenle kolektif mücadeleye ilişkin birkaç öneride bulunmak istiyorum.

Birincisi sol devrim zihniyetini benimsemiş insanın ilk görevi dehşet duygusunu muhafaza etmek, dolayısiyle sahte, yapay olan herşeyi açığa çıkartmaktır. Oligarşilerin kurdukları tekellerin iç yüzünü açığa çıkartma bir ödevdir.

İkincisi birincil, ikincil ve çevresel oligarşilerin egemenliklerinin çemberini kırmak için belli bir yöntemi kabullenme zorunluğu vardır. Emperyalizmi yenebilmek için sınıf düşmanı ile geçici ittifakları kurma zorunluğu vardır.

Üçüncüsü, eşitlikçi bir dünya kurabilmek için bir amaca ulaşmak şarttır. Bu hedef ise devlet ya da sınıfların hikmeti yerine herkesin mutluluğunu gerçekleştiren faal bir dayanışmanın kurulmasıdır».

Ziegler'in özetlemeye çalıştığımız yapıtının başlıca eksiği yeter ölçüde bilimsel bir sistematik çatıyı taşımamasıdır. Şu kadar ki yazarı, bilim âleminde olduğu kadar siyaset alanında edinmiş olduğu deney ve görüşlerin bir sentezini oluşturmaya çalışmıştır. Bu nedenle kitabında, örneğin Dieter Senghaas'ın kuramsal bütünlüğünü (4) ya da Szentes'in kapsamlı kuramsal eleştirilerini bulmak mümkün değildir. Fakat Ziegler günümüze dek İsviçre gibi «örnek bir demokrasi»nin arkasında duran tüm karanlık süreçleri aydınlığa çıkartmak suretiyle cesur, yararlı bir (démystification» hareketinde bulunmuştur Özellikle Türkiye'nin belli bazı çevrelerin israrla tekrarladıkları «objektif tarafsızlığın» erdemlerinin aslında ne kadar dar boyutlu, etnocentrik bir oligarşiyi korumakta olduğu bu yapıtla inkâr götürmez biçimde kanıtlanmış oldu. İkincil emperyalizm türünü en canlı kanıtlarla göz önüne seren bu yapıtın süratle Türkçe diline kazandırılması çok yararlı olacağı görüşündeyiz.

(4) Dieter SENGHAAS, **Imperialismus und strukturelle Gewalt.** Analysen über abhaengige Reproduktion, Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 563. **Peripherer Kapitalismus.** Analysen über Abhaengigkeit und Unterentwicklung. Suhrkamp Verlag, 1974, 652.

«DEĞER VE BÖLÜŞÜM» ÜZERİNE*

Hasan ERSEL **

Sencer Divitçioğlu'nun yeni kitabı (1) bu adı taşıyor. Alt başlığı ise «Marxist İktisat ve Cambridge Okulu». Böyle bir kitabı, iktisadın bu temel sorunu üzerinde «düşünmek» isteyenlere bir başlama noktası verebileceği için, sevinçle karşılamak gerekir.

Marx'çı ve Neoklasik İktisat konusunda, Türkiye'de, tartışmaların çoğunlukla düşünceden çok «inançla» yürütüldüğüne tanık oluyoruz. Divitçioğlu, önsözün.de, Ferguson'u örnek verirken, herhalde, aynı tehlikeye karşı Marx'çıları da uyarıyor.

Bilimsel kuramlar, bazı varsayımlar ve ilişkiler ortaya atarak sınanabilir sonuçlar ortaya koyarlar. Bunların değerlendirilmesi de bu ana yapılarının anlaşılabilmesine bağlıdır.

Eğer iktisat (ya da genel olarak bilim) alanında birşeyler yapabilmek, ortaya koyabilmek için bir çaba sözkonusu ise, önce hiç bir kuramın kutsal ve dokunulmaz olmadığını kabul etmek gerekir. Bu noktadan işe başlayan kişi bir kuramı anlayabilme şansına sahiptir. Aksi halde çaba, anlayıp ileriye götürmeye değil, «iman pekiştirmeye» yönelmeye mahkûmdur. Ancak, bu başlangıç noktasından hareket edilmesi, zorunlu olmasına rağmen yeterli değildir. Ele alınan kuramın anlaşılabilir olduğunu varsaymak, anlaşıldığı anlamına gelmez. Bu kuramları yaratanlar çoğu kez ilgili bilim dalının en yetenekli insanları olmaktadır. Ayrıca, bunlar, bu çabalarında, büyük bir bilgi ve kültür birikiminden yararlanma şansını da elde etmişlerdir. Bu nedenle, bir kuramı anlayabilmek ve eleştirebilmek, ancak yukarıda belirtilen görüş açısına ciddî ve sistemli bir çalışmanın eklenmesiyle olanaklı hale gelebilir.

Divitçioğlu'nun kitabı, özellikle Marx'çı iktisat açısından, Türkçe'de az rastlanan bir «laik» metin niteliğinde olduğu için, yukarıda belirtilen yönde önemli bir katkı niteliğini taşımaktadır.

---

* M. Arda, K. Boratav, T. Bulutay, E. Mahçupyan, Y. S. Tezel ve N. Yıldırım'a eleştirileri için teşekkür ederim. Ancak, bu, onların, bu yazıda ileri sürülen düşünceleri zorunlu olarak paylaştıkları anlamına gelmez. Son halinde kalan hatalardan benim sorumlu olmam doğaldır.

** **Hasan Ersel** : Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Doçenti.

(1) Sencer Divitçioğlu (1976).

Kitabın küçük hacmine (213 metin sayfası) Marx'çı iktisat ile Cambridge Okulu başlığı altında Sraffa, Von Neumann, Dmitriev ve Cambridge Sermaye Tartışmaları sığdırılmış. Bunların ne olduğunu öğrenmek isteyecekler için derli toplu bir kaynak. Ancak doğaldır ki, bunun da bir bedeli var. O da, bazı sorunların ele alınmasında derinliğe gidilememesi. Yazarın bu noktayı bilmediği ya da hesaba katmadığı söylenemez. Sanırım, amacını belirlerken, bu sorunların bundan böyle Türkiye'de tartışılacağı umuduyla böyle bir öncülük çabasına girişmiş.

Bu notta, sözkonusu umut yönünde olduğunu sandığım iki noktaya, emek-değer kuramının sorunları ile neoklasik iktisadın eleştirilmesine değinmek istiyorum.

MARX'ÇI EMEK-DEĞER KURAMININ SORUNLARI

1970'lerde Marx'çı iktisatla uğraşanlar ister karşı olsunlar (örneğin, Samuelson) ister olmasınlar (örneğin Steedman, Hodgson) emek-değer kuramının anlamı ve geçerliği üzerinde bir tartışmaya gerek duydular. Bu tartışmaların başlamasına yol açan, Samuelson'un yayınladığı üç sayfalık bir not oldu (2). Samuelson bu notunda dönüşüm sorununun anlamsız olduğunu söylüyordu. Samuelson birbirini izleyen bir dizi yazısında (3) bu fikirlerini savunmaya devam etti. Söyledikleri iki madde altında toplanabilir:

i) Dönüşüm sorununa getirilen çözümlerin bir anlamı yoktur. Çünkü yapılan dönüştürme teknik katsayılar verildiğinde değerlerle yazılan bir sistemi silip, yerine üretim fiyatlarıyla yazılan bir sistemi yazmaktır.

ii) Üstelik dönüşüm sorunu gereksizdir. Çünkü rekabetçi fiyat kuramından, Marx'ın sorduğu tüm soruların cevabını almak olanaklıdır.

Bu tartışmayı alevlendiren ise Morishima oldu. Onun, Marx üzerine yazdığı, ve Samuelson'un tutumuna oranla Marx'a çok daha sempatiyle yaklaşan kitabını «Emek-Değer kuramı terkedilmelidir» diye bitirmesi (4), birçok kimseyi emek-değer kuramının Marx'çı iktisattaki ro-

(2) Samuelson (1970). Ancak Samuelson bir yıl sonra yayınlanan yazısında konuyu daha etraflı ele almıştır. Tartışmalarda genellikle bu yazıya atıf yapılmaktadır (Samuelson, 1971).

(3) Samuelson (1971) (1972) (1973) (1974a) 1974b).

(4) Morishima (1973, Bölüm 14).

lü ve bunu yerine getirebilme başarısını tartışmaya itti.

Marx'çı modelde emek-değer kuramının *eşanlı* iki işlevi vardır (5). Bunlardan ilki değerlerin fiyatları belirlemesinin gösterilmesi, ikincisi ise kârın kökenin artık değer olduğunun ortaya konmasıdır. Her ne kadar Marx'ın temel amacının bunlardan ikincisi olduğu (Baumol, 1974) söylenebilirse de, bu, iki işlevin aynı anda başarılması gereğini ortadan kaldırmaz. Bugün eldeki matematik olanakların da gelişmesiyle, dönüşümün hangi koşullar ve varsayımlar altında yapılabileceği ortaya konulmuştur (Divitçioğlu, 1976, s. 53 - 79). Bu çabalar iki temel sorunun tartışılması gereğini ortaya koymuştur. Bunları kısaca ele alalım:

1. DEĞER SİSTEMİNİN ANLAMI NEDİR?

Marx'çı modelde değer sisteminin anlam taşıması, fiyat sisteminin değer sisteminden türetilebilmesine bağlıdır. Bunun anlamı ise, değer sisteminin fiyat sistemine göre mantıksal öncelik taşıması demektir. Oysa değer sisteminin mantıksal öncelik taşıyabilmesi için ise fiyat sisteminde çözümün yapılabilmesini sağlamak üzere dışarıdan verilen (ve dolayısı ile tek düze (uniform) olan) değişkenin değer sisteminden gelmesi gerekir. Oysa, Samuelson (1971) ve Blundell - Wignall'ın (1976) da gösterdiği üzere, teknolojik katsayılar (yani girdi-çıktı ve emek katsayıları) ve gerçek ücreti oluşturan mal bileşimi dışarıdan verildiğinde, değer sisteminin fiyat sistemine hiç bir mantıksal önceliği kalmaz. Her iki sistemi birbirinden bağımsız olarak çözmek olanaklıdır. Bu durumda «kârın kaynağının artık değer olduğu» önermesi mantıksal düzeyde «kâr haksız bir el koymadır» önermesiyle eş düzeyde desteklenmiş (ya da desteklenmemiş) olmaktadır. Yani, her ikisi de iktisadî açıdan çözümlemesel destekten yoksun, dışsal varsayımlar haline dönüşmektedir. Bu durumda da Marx - Okishio - Morishima teoremi (Marx'çı Temel Teorem) de «Eğer teknoloji artık yaratabiliyorsa, kâr haddi artıdır» önermesine indirgenmiş olur (Blundell - Wignall, 1976, s. 283).

İşte bu noktada Akyüz'ün (1976 a) bir katkısına dikkati çekmek isterim. Değer ya da fiyat sistemlerinden hangisinin öncelik taşıyacağı, bölüşüm sorununun nasıl çözüldüğüne bağlıdır. Bu ise bölüşüm değişkenlerinden hangisinin dıştan verildiği ve dolayısı ile tekdüze olduğu-

(5) Burada Morishima'nın vurguladığı, «toplulaştırma» (aggregation) işlevi bir tarafa bırakılmaktadır. Bu konuda Morishima (1973, Bölüm 8) bakılabilir.

nun belirlenmesi anlamına gelir. Bu değişkenler de kâr haddi, gerçek ücret ve göreli paylarıdır (kâr/ücret). Ücretin dışarıdan verilmesi, geçimlik ücretin tanımlanmasına bağlıdır. Yukarıda da değinildiği üzere bu halde her iki sistemin birbirlerine mantıksal öncelik taşıması olanağını ortadan kaldıran bir durum ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık kâr haddinin veri olması fiyat sisteminin öncelik taşıması anlamına gelmektedir (6). Eğer ekonomide göreli paylar dışarıdan verilmiş ise, değer sisteminin mantıksal önceliği ortaya çıkmaktadır, (Akyüz, 1976 a, s. 102 - 8). Akyüz'ün de gösterdiği gibi bu salt bir matematik sorun olmayıp, özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerdeki ücret pazarlıklarını açıklamakta daha başarılı bir sav olma niteliğini de taşımaktadır.

2. *EMEK-DEĞER KURAMININ TEKNİK SORUNLARI NELERDİR?*

Emek, değer kuramı yoluyla değerler-fiyatlar, artık değer-kâr ilişkilerinin kurulmasında hangi zorunlu varsayımların temel rol oynadığının saptanması önemli bir konudur ve bir bakıma Morishima'nın «Marx'çı İktisat»ının en önemli katkısı da budur. Bu yöndeki çalışmalar aşağıdaki varsayımların önemini ortaya çıkarmıştır:

i) Ölçeğe göre değişmez getiri vardır.

ii) Bağlı üretim (Divitçioğlu bileşik üretim diyor) yoktur. Yani bir üretim süreci ancak ve ancak tek bir mal üretebilir.

iii) Almaşık üretim süreçleri yoktur.

Bu varsayımlar, ilk bakışta, sorunu basit bir biçimde ele alabilmek ve özünün daha kolay anlaşılabilmesini sağlamak için yapılmış görünmektedir. Basit modeller kurmak anlamlı bir yöntem açısından savunulabilir bir yoldur. Ancak bu yolla ulaşılan sonuçların geçerli olduğu koşulların sınırlılığı unutulmamalıdır. Bu nedenle kayıtlayıcı, özellikle de çözümlemenin genelleştirilmesi ve daha ileri götürülebilmesi için kaldırılması kaçınılmaz olan varsayımların çıkarılması ve bu halde modelin sonuçlarında köklü değişiklikler olup olmadığının araştırılması gerekir. Eğer modelin temel bulguları ancak ve ancak baştaki çok sınırlı varsayımlar kümesi var oldukça geçerliğini koruyorsa, kuramın daha genel hallerde geçerli olduğu söylenemez. Bu açıdan bakıldığında yukarıda sa-

(6) Akyüz (1976a) bu yaklaşımın bölüşümü açıklamada niçin savunulabilir olmayacağını tartışmaktadır. Bunun Cambridge bölüşüm kuramının bir eleştirisi olduğuna dikkati çekeyim.

yılan varsayımlar, emek-değer kuramı için terkedilemez görünmektedir (7).

Emek değer kuramında ölçeğe göre değişmez getiri varsayımı terkedilirse bu değerlerin üretim yoğunluklarından, yani bir maldan hangi miktarda üretildiğinden bağımsız olarak saptanamayacağı anlamına gelir. Bu da değerlerin istemden (isterseniz bu yolla faydadan) bağımsız belirlenmesi özelliğini kaybetmesi demektir. (Bu konuda, EK'deki örnek 1'e bakılabilir.)

Bağlı üretim sözkonusu olduğunda, tüm değerlerin ve artık değer oranının artı olması garanti edilememektedir (8). Bu kategorilerin eksi, fakat fiyat ve kâr haddinin artı olduğu bir durumda değer sistemi anlamsızlaşacaktır. Bağlı üretim olgusu ile modern fabrika üretiminde istisna olmaktan çok kurala yakın bir nitelik göstermektedir. Ayrıca, dayanıklı üretim araçlarının bir iktisadî modelde ele alınabilmesinin en güçlü yolu, bunların sözkonusu olduğu süreçlerde bağlı üretimin olduğunu varsaymaktır. Von Neumann'dan beri benimsenen bu yolda, sözkonusu nitelikteki üretim süreçlerinin nihaî mal ile yıpranmış üretim aracı ürettiği biçiminde çıktı yarattığı kabul edilmektedir. Bu nedenlerle, bağlı üretimin dışarıda bırakılması kuramın açıklayıcı olma alanını büyük ölçüde kısıtlamak anlamına gelecektir. (Bu konuda Ek'deki Örnek 2'ye bakılabilir.)

Almaşık tekniklerin olduğu halde ise, fiyat sistemindeki verilerle teknik seçimi yapıldığında aynı ücret haddinde eşkârlı olan iki tekniğin ürettiği aynı ürünün iki ayrı emek değeri olacaktır. Bu ise emek değerlerinin tekliğinin ve dolayısı ile de temel işlevlerinin ortadan kalkması demektir. (Bu konuda Ek'deki Örnek 3'e bakılabilir.)

Divitçioğlu'nun «bu durumların varlığının emek-değer kuramının reddi için yeterli olmadığı» görüşü (Divitçioğlu, 1976, s. 72), kitabında savunmasız kalmaktadır.

---

(7) Samuelson başta olmak üzere birçok yazar, emek-değer kuramının emeğin homojen olmadığı bir modelde geçerli olamayacağını iddia etmişlerdir. Bu eleştirinin anlamı emeğin niteliğindeki farklılıkların ücret farklılıkları dışında açıklanamaması, yani indirgeme sorununun değer sistemi içinde çözülemeyeceği anlamına gelmektedir. Bunun böyle olmadığı, emeğin niteliğindeki farklılıkların, eğitim farklılıklarından geldiği varsayıldığı takdirde, bu indirgemenin yapılacağının gösterilmesi için, Akyüz (1976b) bakılabilir.

(8) Bu konuda, Morishima (1973, Bölüm 14), Steedman (1975) (1976); Wolfsetter (1976), Hodgson (1976) bakılabilir.

Bu durumda Marx'çı iktisat üzerinde çalışmak isteyenlere iki yol açık kalmaktadır. Bunlardan ilki emek-değer kuramının önemini koruduğu, yani değer sisteminin öncelik taşıdığı halleri (Akyüz, 1976 a), gözönüne alarak, bu teknik sorunları çözmeye çalışmaktır. Marx ile von Neumann arasında bir ilişki aramak buna bir örnektir, (Morishima, 1973, 1974, 1976). İkinci yol ise, emek değer kuramının terkedilmesidir. Bu durumda Samuelson - Morishima çizgisine girilmiş olmaktadır (örneğin Steedman, 1975, 1976 ve Hodgson, 1976). Burada Samuelson'un bile dikkat ettiği fakat nedense, örneğin Divitçioğlu (1976, s. 54 - 5) gibi bazı yazarların yapmadığı bir ayrıma değinmek gerekiyor. O da Marx'ın emek değer kuramını, Kapitalizm'de «sömürü» olgusunu, yani işçi sınıfı ile kapitalistler arasındaki temel ilişkiyi açıklamak için bir alet olarak kullanmış olmasıdır. Bu aletin terkedilmesi, Marx'ın temel bakış açısının terk edilmesi anlamına gelmez. Ancak bu ikinci yolu izleyenler için çözülmesi gereken sorun, yeni bir sömürü kuramının nasıl ve nelere dayanılarak kurulması gerektiği olacaktır. Bu konuda akla gelen ilk yol sömürüyü fiyat sisteminde tanımlamaya çalışmaktır (Hodgson, 1976). Bu yolun başka bir savunucusu olan Eatwell (1975), Sraffa modelinden, özellikle de standard sistemden bu konuda yararlanılabileceğini savunmaktadır.

NEOKLASİK KURAMIN ELEŞTİRİLMESİ

Divitçioğlu'nun kitabının önsözünde «yıpranmış bir egemen ideolojinin, kapitalizmin, yarattığı neo-(neo) klasik iktisat teori(sinin)..... bütün kıssalarında («parable» karşılığı kullanıyor) yanlış olduğu kanıtlanmıştır.» deniliyor (Divitçioğlu, 1976, önsöz sayfa IV - fakat numarasız). Neyse ki «inanç» dünyasından gelen bu kanı, Neoklasik kuramın ve Cambridge eleştirisinin kitabın II B bölümünde ciddiye alınıp sunulmasını engellememiş.

Neoklasik kuramın bugün ABD ve Avrupa üniversitelerinde ve iktisat politikasını yapanların kafalarında hakim olduğu dikkate alınırsa, bu kuramı anlamak, temel varsayımlarını ve bulgularını ortaya koymak, nihayet bunları eleştirmek son derece önem kazanır. Hele Marx'çı bir iktisat oluşturmak isteyenler için böyle bir çaba kaçınılmazdır.

Bu açıdan bakıldığında Cambridge Sermaye Tartışmalarının çok büyük yararı olmuştur. Her ne kadar, Cambridge eleştirisi, görünüşte sermaye kavramı üzerinde dönmüşse de sonuçları itibariyle neoklasik

iktisatçıların tutarlı bir modelinin olup olmadığı biçiminde köklü bir eleştiriyi de örtük olarak içermekteydi. Nitekim bu eleştiride toplulaştırılmış (Divitçioğlu «derneşik» diyor) sermaye ve üretim fonksiyonu kavramlarının çıkmazını ortaya koyarken bunlar üzerine kurulan modelin mantık hatalarını da sergileyebilmiştir.

Ancak bu yararı doğru değerlendirmek gerekir. Cambridge Tartışmaları neoklasik kuramı yıkamamış fakat ne olduğunun anlaşılması konusunda hem neoklasiklerin ve hem de karşısındakilerin (Marx'çılar, Keynes'çiler ve Yeni-Ricardo'cular) kafalarının berraklaşmasına yol açmıştır. Bugün neoklasikler kendi kuramsal çerçevelerinin ne olduğunu, hangi varsayımlar altında hangi sorulara cevap aradıklarının bilincine daha iyi varmışlardır. Artık tek mallı Clark - Ramsey modelinin sonuçlarını tüm dünyaya genelleyecek neoklasik iktisatçıya rastlamıyoruz. Ama gittikçe artan oranda kuramsal çabaların ve hatta iktisat politikası önerilerinin Walras'çı neoklasik genel denge kuramına dayandırıldığını görmekteyiz.

Genel Denge Kuramı ise, çok sayıda üretici ve tüketicinin bulunduğu ve bunların kendi çıkarlarının peşinde koştuğu bir «rekabetçi» ekonomide uyumun sağlanıp sağlanamayacağı, sağlandığı takdirde bunun nasıl olacağı sorusunu çözmeye yönelmiştir. Bu yolu izleyenler hem böyle bir çözümün olabileceği ve hem de belli bir en iyi kavramına göre (Pareto Optimalitesi) en iyiye ulaşılabilineceğini ve bunda fiyatların rolünü göstermişlerdir (9). Bütün bunları yaparlarken ne sermaye ve ne de toplulaştırılmış üretim fonksiyonu kavramını kullanmışlardır.

Bütün bunları değerlendirirken Cambridge tartışmalarının Walras'gil genel denge modeline hiç bir eleştiri getirmediğine dikkat etmek gerekir. Oysa söz konusu model, 1950'lerden bu yana Arrow, Debreu. Hahn gibi iktisatçıların gayretleriyle geliştirilmiş ve tüm neoklasik iktisatçıların kullanabileceği, mantıksal olarak tutarlı bir bütün olarak pekiştirilmişti. İşte bu nedenledir ki Neoklasik iktisatçılar ilk şaşkınlıkları geçince, karşı tarafın eleştirilerine katılmakta sakınca görmediler, (Örneğin, Hahn, 1972). Hatta neredeyse eleştirilen modelin kendileriyle bir alâkası olmadığını bile söyler hale geldiler (10). Neoklasiklerin kendileri-

(9) Bu konuda çeşitli kanıtlamalar yapılmıştır. Koopmans (1957), Quirk - Saposnik (1968) bu konuda iyi ve zor olmayan kaynaklardır. Arrow - Hahn (1971) ise temel kitaptır.

(10) Harcour'un (1976) da belirtildiği gibi sorunun bu aşaması neoklasiklerin bir abartmasıdır. Bu modeli Cambridge iktisatçıları kendi hayal dünya-

ne yöneltilen eleştiriler karşısında bu denli rahat olabilmeleri genel denge kuramındaki gelişmeler ve bunların neoklasik iktisatçıların sorunlarını çözmede sağladığı olanaklara bağlanabilir. Nitekim, neoklasikler genel denge modelinin mantıksal tutarlılığı ve Cambridge eleştirisi karşısında yaşayabilirliğini bildikleri için 1970'lerde bir kez daha karşı saldırıda bulunacak kadar kendilerini güçlü hissetmeye başladılar, (örneğin, Bliss, 1975).

O halde yapılması gereken açıktır. Cambridge eleştisi bir son olarak değil bir başlangıç olarak kabul edilmeli ve genel denge kuramının eleştirilmesine çalışılmalıdır. Bu konuda da bazı çalışmalar yapılmıştır ve yapılmaktadır. Bu yönde Korni (1971) gibi sosyalist ülkelerin iktisatçıları ile batıda özellikle Keynes'çi iktisatçıların yaptıkları çalışmalar önem taşımaktadır. Bu tartışmalardan bazı ipuçları elde etmeye olanak var. Bunlara kısaca değinelim:

Bir kere genel denge kuramı statik bir dünyayı ele almaktadır. Bu dünyada teknoloji, bilgiler ve tercihlerin değişmediği varsayılmaktadır. Bu nedenle bekleyişler, yanılmalar, bunları düzelten kararlar sorunları ortaya çıkmamaktadır (Weintraub, 1974). Bütün bunların yanı sıra, modelin en önemli göstergesi olan fiyatların anlık uyma sağlayabildiği ka-

---

larında yaratmadılar. Neoklasikler yıllar boyu, 1920'lerden 1960'lara kadar üretim fonksiyonları ve sermaye üzerine hem kuramsal ve hem de uygulamalı araştırmalar yapagelmişlerdir. Bu çalışmalar yoluyla bir ekominin tümünün ya da sanayiinin teknolojik yapısının anlaşılması, teknolojik gelişmenin niteliklerinin ortaya konulması, bunların doğurduğu bölüşüm ilişkileri araştırılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalar ve bunlara dayanak olan kuram yoluyla büyüme sorunları, az gelişmiş ülkelerin gelişmeleri sırasında seçecekleri tekniklerin «sermaye yoğunluğu» sorunları, dış ticaret kuramında ülkelerin faktör donanımı ile hangi malı üretip satacaklarının ilişkilendirilmesi, ülkeler arasında faktör fiyatlarının eşitlenmesi ve bunların refaha ilişkin sonuçları hep bu tip bir yaklaşımdan kaynaklanmaktaydı.

Neoklasik iktisatçılar bu kuramı hem kullanmışlar ve hem de aletlerini geliştirmişlerdi. Cobb-Douglas üretim fonksiyonu, bu adla ilk kez 1928'de çıktı. Ama 1961'de Arrow - Chenery - Minhas - Solow dörtlüsü Değişmez İkame Esneklikli (Divitçioğlu «süneklik» diyor) Üretim Fonksiyonunu ortaya attılar. 1967 yılında Değişir İkame Esneklikli Üretim Fonksiyonu üzerinde tartışmalar başladı.

Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere, üretim fonksiyonu yaklaşımının, bugün geçmişte kalmış olsa bile, neoklasik iktisat içinde önemli bir yeri olmuştur.

bul edilmektedir, (Dixit, 1977). Böyle bir yaklaşımda, modelin dinamiğinin önem taşımaması kendi mantığı gereğidir. Nitekim bu modelin değişmeyi açıklayabilme gücü çok azdır. Diğer taraftan bu modelde insanlar, sadece istem yaratan ve üretime ellerindeki kaynaklarıyla girdi olarak katılan varlıkçıklar durumundadırlar. Bunların «beşerî» yönleri, dolayısı ile insanlar arası ilişkiler, yani toplum, ortada yoktur. Bu nedenle, neoklasik modelin bu kurgu dünyasının, hangi toplumsal yapıyı açıklayabildiğini kestirmek bile zorlaşmaktadır.

Neoklasik genel denge modelinin bir özeliği de dengenin belirlenmesi halinde, hele bu dengenin Pareto anlamında optimal olduğu da gösterildikten sonra, bölüşümü, yani ekonomideki tüm mal ve hizmetlerin bireyler arasında nasıl bölüşüldüğünü de içsel olarak vermesidir. Böyle olunca, bir anlamda en iyi duruma ve onun ima ettiği bölüşüme ulaşılmış olmaktadır. Bu «örtük» iyilik aslında yanıltıcıdır. Çünkü Pareto optimal duruma varmak, başlangıçta verilmiş olan bir bölüşüm durumundan hareket etmeyi gerektirir. Yapılan tek şey, kimsenin menfaatine dokunmaksızın bazı kimselere daha fazla avantaj sağlayabilecek olanaklar varsa bunlardan yararlanmaktır. İşte bu nedenledir ki, bu kuram «status quo»cudur. Başlangıç dağılımını veri almak, toplumdaki eşitsizlikleri olduğu gibi kabul etmek demektir. Neoklasik model ve önerdiği işleme mekanizması eşitlik sorunuyla ilgilenmemektedir ve önerdikleri «iyi» kavramı eşitliği hesaba katmamaktadır.

Nihayet bu modelin sormadığı sorular da vardır. Bireylerin oluşturduğu bu modelde, bireyler gruplaşmamışlardır. Zaten bunun için bir neden de yoktur. Bu nedenle sınıflar, sınıf payları ve bunların nasıl belirlendiği, bunda devletin rolü gibi sorunlar, doğal olarak ortaya çıkmamaktadır

Diğer taraftan bu modelde kâr ve faiz gibi gelirler kategorileri bir bulanıklık içindedir. Kârın ne olduğu, faizin nasıl ortaya çıktığı ve bunların nasıl belirleneceği sorunları halen çözülmüş değildir. Bunları çözmeye yönelik çabalarda ya çok özel hallere ilişkin sonuçlar elde edilmekte, ya da her malın kendi cinsinden getiri haddi gibi yorumlanması çok güç kavramlar ortaya atılmaktadır, (Örneğin Bliss (1975) ve onun yorumu olan Dixit (1977)).

O halde neoklasik iktisadın genel denge yaklaşımını değerlendirirken hem hangi sorunlara hangi varsayımlar altında nasıl cevaplar ver-

diği ve hem de hangi sorulara cevap vermediği sorunları üzerinde durmak gerekir.

SONUÇ :

Değer ve bölüşüm iktisadın temel uğraşı alanı olmuştur. Bu nedenle tüm iktisat okullarının bu sorunlara yönelmiş olması ve bu konuda ortaya çıkan sorunlara cevaplar bulması gerekir. Bu konudaki tartışmaların canlılığından, henüz bu cevapların bulunamadığını, çıkarabiliyoruz. Marx'çı iktisat bu sorunları kendi açısından çözmede büyük tıkanıklıklara uğramakta, Neoklasik iktisat ise, özellikle bölüşüm sorununda, çözer gibi göründüğü halde sorundan kaçma yolunu yeğlemektedir.

Bu konuların Türkiye'de tartışılmasına olanak sağladığı için Sencer Divitçioğlu'na teşekkür borçluyuz. Eğer bu tartışmalar başlarsa, kitabın da amacına ulaştığı kanıtlanmış olacak.

Hasan ERSEL
Nisan, 1977
ANKARA

EK :

EMEK DEĞER KURAMINA İLİŞKİN BAZI TEKNİK SORUNLARA ÖRNEKLER :

ÖRNEK 1) Artan Verimler Hali : Bir maldan belli bir miktar üretmek istediğimizi düşünelim. Bunun için bir miktar girdi (hammadde, makine, enerji vs.) ve emek gereklidir. Bu emek ve girdi miktarını iki katına çıkardığımızı düşünelim. Bu durumda ilk akla gelen üretilen mal miktarının da iki katına çıkmasıdır. Ancak bu her zaman böyle olmayabilir. Girdilerin artırılması sırasında çeşitli nedenlerle üretim iki katından fazla ya da az artabilir. Modern sanayi üretiminde bu özelliklerin hangisinin daha belirgin olduğu iktisatçılar arasında tartışılagelen konulardan birisidir. Eğer ilk değinilen durum söz konusuysa, yani girdiler ve emek iki katına çıkarıldığında üretim de iki katına çıkıyorsa, iktisatta buna «ölçeğe göre değişmez getiri» durumu, iki katından daha fazla artıyorsa «ölçeğe göre artan getiri» durumu ve nihayet iki katından daha az artıyorsa «ölçeğe göre azalan getiri» durumu denilmektedir.

Şimdi ölçeğe göre artan getirinin varlığı halinde emek-değerlerinin nasıl değişeceğini bir örnek üzerinde inceleyelim: Ele aldığımız ekonomide iki mal olsun. Birinci maldan 12 birim, üretiliyor olsun. Bu üretimin yapılabilmesi için 5 birim birinci mal ve 7 birim ikinci mal ve 1 birim emek gerekli olsun. İkinci maldan ise 16 birim üretiliyor olsun. Bunun için de birinci maldan 3, ikinci maldan 6 birim ve bir birim de emek kullanılıyor olsun. Bu bilgilerimizi TABLO I'de özetleyelim:

TABLO I

	GİRDİ		ÜRETİM		
	Mal I	Mal II	Emek	Mal I	Mal II
SÜREÇ I	5	7	1 →	12	—
SÜREÇ II	3	6	1 →	—	16

Kullanılan emek ve girdi miktarlarını iki katına çıkardığımızda üretimin iki katından daha fazla arttığını kabul edelim. Bu durumda TABLO II'deki görünümle karşılaştığımızı kabul edelim:

TABLO II

	GİRDİ		ÜRETİM		
	Mal I	Mal II	Emek	Mal I	Mal II
SÜREÇ I	10	14	2 →	27	—
SÜREÇ II	6	12	2 →	—	36

Malların emek değerlerini sırasıyla L_1 ve L_2 ile gösterirsek, bunları TABLO I ve TABLO II için hesaplayabiliriz. I. Tablo için bu hesabı bize aşağıdaki denklemlerin çözümü verecektir:

$$5L_1 + 7L_2 + 1 = 12L_1$$
$$3L_1 + 6L_2 + 1 = 16L_2$$

Bu çözüm yapılırsa $L_1 = 17/49$ ve $L_2 = 10/49$ bulunur. Oysa ikinci tablo için çözümü şu denklemlerden elde ediyoruz:

$$10L_1 + 14L_2 + 2 = 27L_1$$
$$6L_1 + 12L_2 + 2 = 36L_2$$

Bu tablodan çıkan emek değerleri ise $L_1 = 76/324$ ve $L_2 = 46/324$ olur. Aşağıdaki tabloda bu sonuçlar ondalık kesir halinde karşılaştırılabilir biçimde verilmektedir:

TABLO III

	L_1	L_2
TABLO I	0.3469	0.2041
TABLO II	0.2346	0.1420

Görüldüğü üzere malların değerleri üretilen miktara bağlı olarak değişmektedir. Bu durumda malın emek değerinin bulunabilmesi ne kadar üretildiğinin bilinmesine bağlıdır. Bu ise istem tarafından belirlenebilecek bir büyüklüktedir.

ÖRNEK 2) Bağlı Üretim: Bu durumda bir üretim sürecinde birden fazla mal üretilmesinin kaçınılmaz olması söz konusudur. Örneğin, koyun yetiştirildiğinde hem süt ve hem de yün elde edilir. Buna benzer özellikler petro-kimya sanayiinde de gözlenmektedir. Bu halde emek değerlerinin belirlenmesinde ortaya bazı sorunlar çıkmaktadır. Bunu, Steedman (1975, s. 115 - 6). a dayanarak türetilen aşağıdaki örnekte inceleyelim.

Ekonomide yine iki mal ve iki üretim süreci olsun. Ekonominin teknolojisi aşağıdaki tabloda özetlendiği gibi olsun.

TABLO IV

	GİRDİ		ÜRETİM		
	Mal I	Mal II	Emek	Mal I	Mal II
SÜREÇ I	50	—	1 →	55	6
SÜREÇ II	—	30	1 →	2	33

Yani bu ekonomide birinci süreçde sadece birinci mal girdi olarak kullanılmakta fakat hem birinci ve hem de ikinci mal elde edilmektedir. İkinci süreçde ise girdi sadece ikinci maldır. Bu ekonomide görüldüğü üzere toplam emek iki birimdir. Gerçek ücretin de bir birim birinci mal ile 3 birim ikinci maldan oluştuğunu varsayalım.

Bu ekonomide üretilen malların emek değerlerini bulursak

$$50L_1 + 1 = 55L_1 + 6L_2$$
$$30L_2 + 1 = 2L_1 + 33L_2$$

denklemlerinden $L_1 = -1$ ve $L_2 = 1$ bulunur. Görüldüğü gibi bu ekonomide birinci malın değeri eksidir. Diğer taraftan verilen ücret bileşimini kullanarak değişen sermayeyi de hesaplayabiliriz:

$$V = 2\,[1\,(-1) + 3\,(1)] = 4$$

Diğer taraftan bu ekonomide yaratılan tüm artık değer ise girdi olarak ve işçiye ücret olarak verilenler dışında kalan malların değerinden oluşmaktadır. Bu ise 5 birim birinci mal ve 3 birim ikinci mal demektir. O halde,

$$S = 5\,(-1) + 3\,(1) = -2$$

Görüldüğü gibi artık değer -2 çıkmaktadır. $V + S$ ise toplam emeği, iki birim, vermektedir. Bu durumda sömürü oranı $S/V = -1/2$ olmaktadır. Oysa bu ekonomide, ücretlerin dönem sonunda ödendiğini varsayarsak yapacağımız fiyat çözümünde birinci malın ifyatını $P_1 = 1/16$, ikinci malın fiyatını $P_2 = 1/2$ olarak buluruz. Bu ekonomide kâr haddi de % 10'dur.

ÖRNEK 3) Almaşık Teknikler: Bu defa tek bir malın söz konusu olduğu bir ekonomi düşünelim. Bu malı üretmenin iki yolu olsun. Morishima'nın (1973, s. 189) verdiği örneğe dayanarak aşağıdaki tabloyu yapalım:

TABLO V

	SÜREÇ I		SÜREÇ II	
	GİRDİ	ÇIKLI	GİRDİ	ÇIKTI
MAL	0.50	1	0.75	1
EMEK	1	—	0.50	—

Yine emek değer denklemlerimizi yazarsak. I. süreç için

$L = 0.50L + 1$

ve ikinci süreç için ise

$L = 0.75L + 1$

denklemlerini çözmek gerekir. Bu durumda bu basit ekonomide aynı malın emek değeri birinci süreçte 2 olduğu halde ikinci süreçte 4 olmaktadır.

KAYNAKLAR

AKYÜZ, Y. (1976 a) : «A Note on the Marxian Transformation Problem and Income Distribution», **Austuralian Economic Papers,** June 1976, s. 96 - 108.

AKYÜZ, Y. (1976 b) : «Heterogenous Labour and Labour Theory of Value» Memorandum, Institute of Economics, University of Oslo, 1. Sept. 1976.

ARROW, K. J., F. H. HAHN (1971) : **General Competitive Analysis,** Holden Day.

BAUMOL, W. J. (1974) : «The Transformation of Values: What Marx «Really» Meant (An Interpretation)» **Journal of Economic Literature,** Vol' XII, March 1974, s. 51 - 62.

BLUNDELL - WIGNALL, A. (1976) : «On Exposing the transformation Problem» **Austuralian Economic Papers,** December 1976, s. 277 - 288.

BLISS, C. J. (1975) : **Capital Theory and the Distribution of Income,** North Holland.

DIXIT, A. (1977) : «The Accumulation of Capital Theory», **Oxford Economic Papers,** Vol. 29, March, 1977, s. 1 - 30.

DİVİTÇİOĞLU, S. (1976) : **Değer ve Bölüşüm, Marxist İktisat ve Cambridge Okulu,** İstanbul İktisat Fakültesi Yayını.

EATWELL, J. (1975) : «Mr. Sraffa's Standard Commodity and the Rate of Exploitation», **Quarterly Journal of Economics,** Vol. 89, November 1975, s. 543 - 555.

HAHN, F. H. (1972) : **The Share of Wages in the National Income,** Weidenfeld and Nicolson.

HARCOURT, G. C. (1976) : «The Cambridge Controversies: Old Ways and New Horizons - Or Dead End?» **«Oxford Economic Papers,** Vol. 28, March 1976, s. 25 - 65.

HODGSON, G. (1976) : «Exploitation and Embodied Labour Time», **Bulletin, of the Conference of Socialist Economists,** Vol. 5, March 1976.

KOOPMANS, T. J. (1957) : **Three Essays on the State of Economic Science,** McGraw - Hill.

KORNAI, J. (1971) : **Anti Equilibrium,** North Holland.

MORISHIMA, M. (1973) : **Marx's Economics,** Cambridge University Press.

MORISHIMA, M. (1974) : «Marx in the Light of Modern Economic Theory» **Econometrica,** Vol. 42, July 1974, s. 611 - 632.

MORISHIMA, M. (1976) : «Marx From a Von Neumann Viewpoint» M. Brown, K. SATO ve P. ZAREMBKA'nın derlediği **Essays in Modern Capital Theory,** North Holland, adlı kitap içinde.

QUIRK, J. - R. SAPOSNIK (1968) : **Introduction to General Equilibrium Theory and Welfare Economics,** McGraw - Hill.

SAMUELSON, P. A. (1970) : «The 'Transformation' from Marxian 'Values' to Competitive 'Prices': A Process of Rejection and Replacement, **Proceedings of the National Academy of Sciences,** Vol. 67, September 1970, s. 423 - 5.

SAMUELSON, P. A. (1971) : «Understanding the Marxian Notion of Exploitation: A Summary of the So-Called Transformation Problem Between Marxian Values and Competitive Prices» **Journal of Economic Literature,** June 1971, s. 399 - 431.

SAMUELSON, P. A. (1972) : «The Economics of Marx: An Ecumenical Reply» **Journal of Economic Literature,** March 1972, s. 51 - 7.

SAMUELSON, P. A. (1973) : «Samuelson's Reply on Marxian Matters» **Journal of Economic Literature,** March 1973, s. 64 - 8.

SAMUELSON, P. A. (1974 a) : «Insight and Detour in the Theory of Exploitation: A Reply to Baumol» **Journal of Economic Literature** March, 1974, s. 62 - 70.

SAMUELSON, P. A. (1974 b) : «Marx as a Mathematical Economist» G. Horwich ve P. A. Samuelson tarafından derlenen **Trade, Stability and Macroeconomics,** Academic Press, adlı kitap içinde.

STEEDMAN, I. (1975) : «Positive Profits With Negative Surplus Value» Economic Journal, Vol. 85, March 1975, s. 114 - 23.

STEEDMAN, I. (1976) : «Positive Profits With Negative Surplus Value: A Reply «Economic Journal, Vol. 86, September, 1976, s. 604 - 8.

WEINTRAUB, E. R. (1974) : «Arrow and Hahn's General Competitive Analysis: A Perspective», **Economic Inquiry,** Vol. 12, March 1974, s. 105 - 13.

WOLFSTETTER - E. (1976) : «Positive Profits with Negative Surplus Value A Comment», **Economic Journal,** Vol. 86, December 1976, s. 864 - 72.

KATKIDA BULUNACAKLARA DUYURU :

«Toplum ve Bilim», toplumla ilgili tüm konularda yazı kabul etmektedir. Yazıların Prof. Sencer Divitçioğlu, İktisat Fakültesi, Üniversite, İstanbul adresine ve daktilo ile yazılmış olarak iki kopya halinde gönderilmesi rica edilir. Yayın kurulu gönderilen yazıları basıp basmamakta ya da yazarlardan gerekli gördüğü değişiklikleri istemekte serbesttir. Basılmayan yazılar geri gönderilir, basılan yazılara telif ücreti ödenmez.

Yazarlardan aşağıdaki hususlara dikkat etmeleri beklenmektedir.

1) Zikredilen eserler, alfabetik sıraya göre yazının sonundaki başvurmada gösterilmelidir. Metin içindeki atıflar, örneğin, Akdağ (1974), (Akdağ 1974), yada (Akdağ, 1974, s. 43 - 45) şeklinde ifade edilmeli, aynı yazarın aynı yılda yayımlanmış birden fazla eserine atıf yapılıyorsa, Akdağ (1974A), Akdağ (1974B) diye ayırdedilmelidir. Başvurmada şu yöntem kullanılır.

Akdağ, M. (1974) : **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,** Cem Yayınevi, İstanbul.

Kaldor, N. (1976) : «Inflation and recession in the world economy», **Economic Journal,** December.

2) Gereksiz dipnotlardan mümkün olduğu ölçüde kaçınılmalıdır. Dipnotlar metnin sonunda ayrı bir sayfa olarak düzenlenmelidir.

3) Metinde tablolar varsa, bunlar numaralanmalı ve başlıkları dikkatle konmalıdır. Örneğin: Tablo 3 : 1923 - 1975 Dönemi Dış Ticaret Değerleri. Ölçü birimleri, endekslerin temel yılları ve tabloların kaynakları mutlaka belirtilmelidir. Matematik kullanan yazarlardan, gerekli gördükleri matematiksel kanıtları metin sonunda bir ek'te göstermeleri ve ana metni matematik bilmeyen okuyucuların da anlayabileceği şekilde düzenlemeleri beklenmektedir.

4) Makale yazarlarından, yazıların 100 kelimeyi geçmeyen bir özetini (abstract) türkçe ve bir yabancı dilde (ingilizce, fransızca, almanca, vs.) göndermeleri ayrıca rica edilir.

MAKALELER

İdris KÜÇÜKÖMER : Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum

Sina AKŞİN : Osmanlı ve Türk toplumundaki sınıf yapısı üzerine bir deneme

Metin KUNT : Müteşebbis bir Osmanlı

Hilmi YAVUZ : Kemal Tahir ve Marksizm

Mehmet ARDA : «Üretim Fiyatları» ve 1960'lardaki Türk ekonomisinin bazı özellikleri

Ayşe KUDAT : Aile ve yeniden-üretim

Seyfettin GÜRSEL : Tarihî maddecilik ve sorunları

Sencer DİVİTÇİOĞLU : Yeniden-üretim ve üretim tarzı genel teorisine giriş

BELGELER

Haydar KAZGAN : Osmanlı kaynaklarına göre İstanbul'daki Esham ve Tahvilât borsası ve borsa oyunları

Halil SAHİLLİOĞLU : Derviş Mehmed Paşa: Kişiliği ve ekonomik anlayışı

KİTAPLAR

Ömer BOZKURT : Karşılaştırmalı kamu yönetimi ve yönetim sosyolojisi

Nermin Abadan UNAT : Une Suisse au-dessus de tout soupçon

Hasan ERSEL : «Değer ve bölüşüm» üzerine

25 TL